تارىخىي مىراس

«تۇتاۋغۇ بىلىك»
ھەققىدە بايان

(3)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تاريخي مراس —

«قوتادغوبيلك»
حەققىدە بايان

(3)

(ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)

قەشقەر تۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: غولام ئەبەيدۇللا

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىيسا شاكىر

مۇتەپەككۇرى شائىر،

پەيلاسوپ يۇسۇپ خاسى

ھاجىنىڭ جۇ دۇنياغا تېرىغان

گۈللىرى زامانىمىزنىڭ ئىلمىي

تەتقىقات گۈلزارىدە تېخىمۇ

چوڭ گۈللەپ ئېچىلىپ، گۈللەپ

ياشنىسۇن.

تۇمۇر داۋامەت

1986.8.29

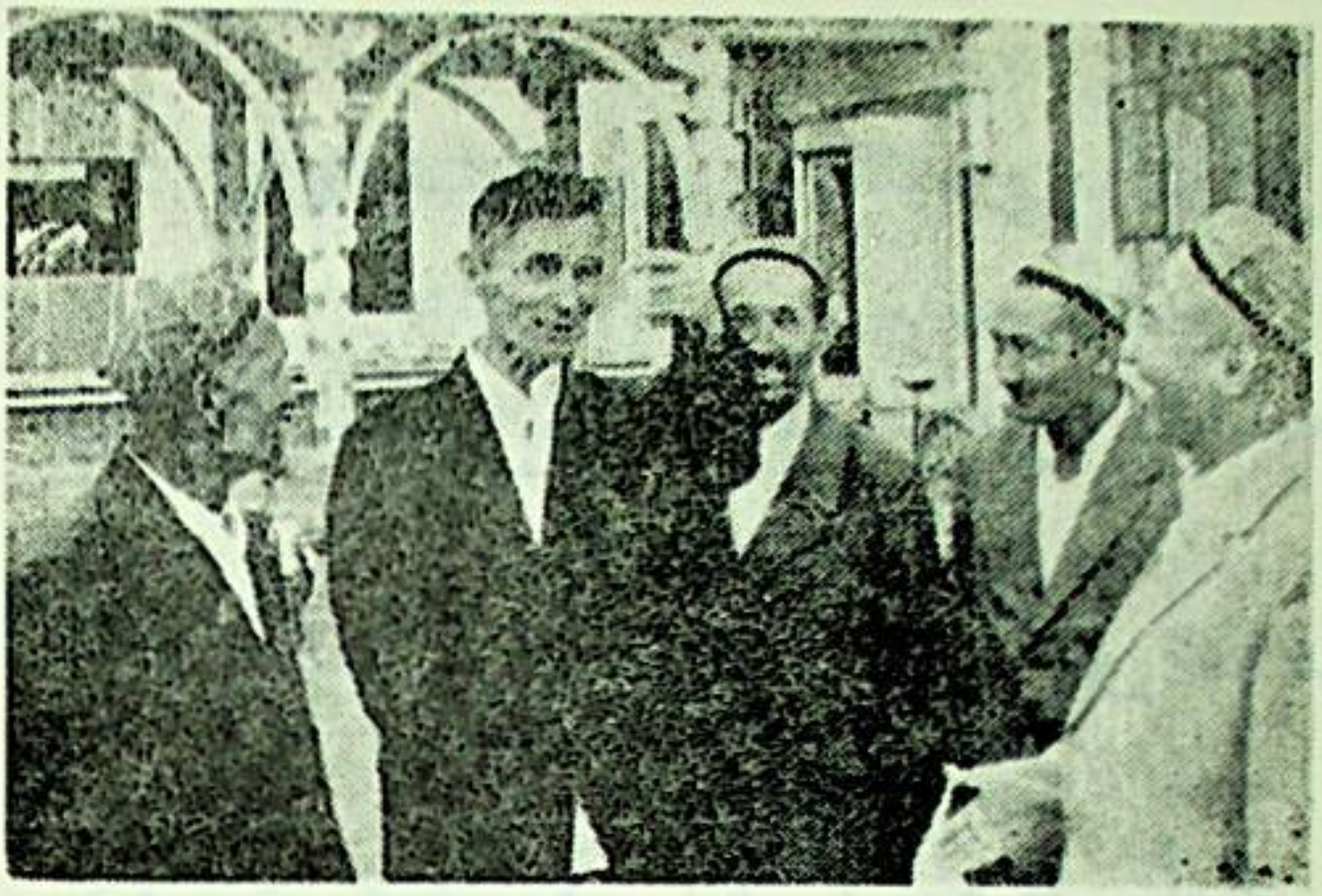

ئىلىم ئەھلىلىرى يىغىن ئارىلىقىدا ئۆزئارا
سۆھبەتلەشمەكتە

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك»
ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن بىر كۆرۈنۈش

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

1986 - يىلى 8 - ئايدا بېيجىڭ ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىن 100 دىن ئارتۇق ئالىم، ئىلىم - پەن ئەھلىلىرى، پارتىيە - ھۆكۈمەت ئەربابلىرى قەشقەرگە جەم بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، جامائەت ئەربابى، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بويىچە مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزگەن ئىدى. بۇ تارىخىي يىغىنىنىڭ ئەھمىيلىي ئەھۋالىنى ۋە يىغىندا ئوقۇلغان مۇھاكىمە ماقالىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى نەشرگە تەييارلىدىم.

كىتاب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: 1 - قىسىمى يىغىن جەريانىدىكى پائالىيەت تەرىكىب تاپتى. 2 - قىسمى ئىلمىي مۇھاكىمە ماقالىلىرىدىن تەركىب تاپتى. ماقالىلەر كۆپ بولغانلىقتىن، بۇ مەجمۇئە يىمىز ئىككىگە (3 — 4-) بۆلۈۋېتىلدى. مۇھاكىمە ماقالىلىرى پەلسەپە، تارىخ، ئەدەبىيات، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىستېتىكا، تىلشۇناسلىق، لوگىكا، قانۇنشۇناسلىق، ھەربىي ئىلىم، تېببىي ئىلىم قاتارلىق مول مەزمۇنلاردىكى تەتقىقاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ ماقالىلەر- دە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى - يېڭى كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بىر قېتىم ئوقۇپ چىقىشقا ئەرزىيدۇ.

بۇ خاسىيەتلىك ئىشقا خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساممۇ، ماقالىلەرنى توپلاپ نەشىرگە تەييارلاشتا سەۋەنلىكلەر كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى سورايمەن.

1987 - يىل، 7 - ئاي، قەشقەر

مۇندەرىجە

1 - قىسىم

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى قەشقەردە داغدۇغىلىق ئېچىلدى 3

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا رەئىس تۆمۈر داۋامەتنىڭ سۆزلىگەن سۆزى ... 9

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە تەتقىقات شۆيۈەننىڭ باشلىقى شىڭ بىنسىنىڭ سۆزلىگەن سۆزى 16

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەننىڭ باشلىقى لىيۇكۇيلىنىڭ سۆزلىگەن سۆزى 19

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋاڭ پىڭفەننىڭ سۆزلىگەن سۆزى 26

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىمىنوپ ھامىتنىڭ سۆزلىگەن سۆزى ... 30

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى
مەمتىمىن يۈسۈپنىڭ سۆزلىگەن سۆزى 34
قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى
ئابدۇغوپۇر سىدىقنىڭ سۆزلىگەن سۆزى 41
ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا ئۇل بېسىش
مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى 45
مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك»
ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ يېپىلىش مۇراسىمىدا
سۆزلەنگەن سۆز 49
قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گوگاڭ
نىڭ سۆزلىگەن سۆزى 61
ئالتۇن دەۋردىكى كاتتا ئۇچرىشىش، پەن تەتقىقات
سەپىدىكى ياخشى باشلىنىش
— مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە
يىغىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاياغلاشتى 65

2 — قىسىم

«قۇتادغۇ بىلىك» كىشىنىڭ، ئۇنىڭ تىلى قايسى
تىل ..... ئەھمەت زىيائى 75
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى .....
..... ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 94

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىلاھات ئىدىيىسى
توغرىسىدا ..... مەھمۇت يۈسۈپ 120
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇرتاق ئەدەبىي مىراس
مەسىلىسى ..... ئىمىنجان ئەخمىدى 141
«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىككىلىك ۋە بەيت، مەسنەۋى
..... ئەرشىدىن تاتلىق 160
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى «تادۇ» ئۇقۇمى توغرىسىدا
دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... سەمەت خېۋىر 164
شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك
سەركەردىسى ..... شەرىپىدىن ئۆمەر 211
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە مەنەۋى مەدەنىيەت .....
..... نۇر مۇھەممەت دۆلەتى 258
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ھايات پەلسەپىسى توغ
رىسىدا ..... ئابدۇرېھىم سابىت 285
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىسخىك ھادىسىلەر توغ
رىسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى
ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى .....
..... يار مۇھەممەت تاھىر 323
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە
ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىيلىكى ... مەھمۇت زەيدى 373
قىممەت باھالىق سەنئەت ئەنگۈشتىرى —
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مەنتىقىي پىكىرلەر ۋە
بەدىئىي قاراشلار ..... ئابلەت ئۆمەر 389

1 — قسسم

ئەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە بىرلىكتە چاقىرغان مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ئەشقەر شەھىرىدە داغدۇغىلىق ئېچىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۈر داۋامەت: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى فېڭ داجېن: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىمىنوپ ھامىت: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى تۇرسۇن ئاتاۋۇللا، سابىق ئۇرۇمچى قىسىملىرىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى ئەزىزوپ قاسىم، ئەشقەر ئۆلكە يەتتىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گوگاڭ، ئەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ئابدۇغوپۇر سىدىق، مۇئاۋىن ۋالىي ئەيسا شاكىر، ئەشقەر شەھەرلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى جاڭ جېڭۇ، شەھەر باشلىقى ئابلەت مۇھەممەتجان قاتارلىق رەھبەرلەر ۋە يىغىن ۋەكىللىرى ئەشقەردىكى 500 دىن ئارتۇق ھەر مىللەت زىيالىيلىرى، كادىرلىرى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ئەشقەر ئۆلكە يەتتىلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن باشلىنىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. يىغىنىنىڭ شۇ كۈنىدىكى رىياسەتچىسى شەرىپىدىن ئۆمەر بۇ كاتتا يىغىن

نىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئانا ماكانىدا باشلانغانلىقىنى جاكالىغاندا ھەمدە رىياسەت سەھنىسىدىن ئورۇن ئالغانلارنىڭ ئىسملىكىنى ئېلان قىلغاندا. زالدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئالقىش سادالىرى ياڭراپ كەتتى. قەشقەر پىئونېرلىرى رەھمۇ رەڭ گۈلدەستىلەرنى ئوينىستىپ، جارايلىق دېكلاماتسىيە ئوقۇپ، يىغىننى قىزغىن تەبرىكلىدى، ۋەكىللەرنى ۋە رەھبەرلەرنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى شەرق ۋە جۇڭگودا بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ بىر مۇنچە مۇھىم ساھەلىرى بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىبىۋى ئىدىيىلەرنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن نامايان قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى بىر پارلاق نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. بەزى دۆلەتلەردىكى «قۇتادغۇ بىلىك» تۇنا‌سلار «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بىلىم، قانۇن، ئىدىيە، ئەخلاق - پەزىلەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەلسەپىۋى قاراشلارنى مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللاردىن باشلاپ، مىلادى 1778 - يىلغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىگە سىڭىشتۇرۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ

چەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ باشقىلاردىن
پەرقلىنىدىغانلىقىنى، يەنى ئىلمىي جەھەتتە، ئالاھىدە
قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە ھەمدە
مۇئەللىپ يۇسۇپ خاس ھاجىنى قەدىمكى زامان دۇنيا
تارىخىدا ئۆتكەن ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرسى
دەپ قاراشماقتا. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «قۇتادغۇ
بىلىك» تىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسنىڭ
ھەقلىق ۋارىسلىرى بولغان جۇڭخۇا مىللەتلىرى، بولۇپ
مۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى داغدۇ-
غىلىق باشلاش، چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئېلىپ بېرىپ،
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپە
ئىدىيىسىنى كەڭ ئاممىغا، دۇنياغا تونۇتۇش، بۇ ئارقىلىق
سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇ-
لۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. بۇ قېتىم
تېمىغا يىغىن بۇ جەھەتتە دەسلەپكى قەدەمدىكى بەزى
ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقات
چىلىقىنىڭ پەرىدىسىنى رەسمىي ئاچىدۇ.

ئېچىلىش مۇراسىمىدا تۆمۈر داۋامەت، ئىمىنوپ
ھامىت تەبرىك سۆزى سۆزلىدى، ئاپتونوم رايونلۇق
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى
مەمتىمىن يۇسۇپ، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدە-
بىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋالى پېكىنەن،
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىل-
لەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنلىنىڭ باشلىقى

لیۇكۇيلى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەل
سەپە تەتقىقات شۆيۈەننىڭ باشلىقى شىك بىنىس، قەشقەر
مەمۇرىي مەھكىمە ۋالىيسى ئابدۇغوپۇر سىدىقلار ئىلگىرى -
ئاخىر بولۇپ سۆز قىلدى. تۆمۈر داۋامەت بىلەن ئىمە
نوپ هامىت يولداشلار ئۆز سۆزلىرىدە ئاپىتونوم رايون
لۇق پارتكوم، ئاپىتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە
ۋەكالىتەن يىغىننى قىزغىن تەبرىكلىگەندىن كېيىن، «قۇ-
تادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ-
زېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىش، ئىلمىي بولغان
تەتقىقات ئۇسۇلى بولۇش، توغرا يەكۈن چىقىرىشتىن
ئىبارەت ئۇچ پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ۋاڭ پىڭ
فەن، شىك بىنىس، لىۇكۇيلى قاتارلىق يولداشلار مۇ-
داق دېدى: بىر مىللەت، بىر دەۋرنىڭ كۆرسەتكەن
خىزمىتى ئۇنىڭ ئۆتكەنكىلەردىن ۋە باشقىلاردىن ئەمە
نى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەمىنى
تۆھپە قىلغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» —
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ قالماس
تىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزى
نىسىدىكى نۇرلۇق گۆھەر. ئۇنىڭ بىلىم، قانۇن، ئەخ
لاق توغرىسىدىكى قاراشلىرى ھازىرمۇ ئالاھىدە قىمە
مەتكە ئىگە. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى چوڭ
قۇر ئىلىپ بېرىلىشى، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ ئاپ
تورى يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت
تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى، ئىدىيە تارىخى ۋە پەلسەپە
تارىخىغا يېزىلىشى كېرەك.

ۋالىي ئابدۇغوپۇر سىدىق: بۇ يىغىنىمىزنىڭ قەشقەردە چاقىرىلىشى قەشقەر خەلقىگە زور ئىلھام، بىزنىڭ بۇ ئىشقا ئازراق تۆھپە قوشالىغانلىقىمىز — بىزنىڭ شەرىپىمىز، — دېدى ھەمدە ۋەكىللەردىن قەشقەردە كۆپرەك بىلىم قالدۇرۇپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلدى.

«قەشقەر گېزىتى» مۇخبىرى تاھىر تالىپ

(«قەشقەر گېزىتى» نىڭ 86 - يىل 28 - ئاۋغۇست سانىدىن)

مەملىكەتلىك تۈنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك»
ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى
مۇراسىمىدا رەئىس تۆمۈر داۋامەتنىڭ
سۆزلىگەن سۆزى

مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار، يولداشلار
ئاز كەم ئىككى يىل پائال تەييارلىق كۆرۈش نەتىجىسىدە، مەملىكەتلىك تۈنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئانا يۇرتى — قەشقەردە داغدۇغىلىق ئېچىلدى.

مەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى نامىدىن يىغىننى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ، جەبىر - جاپادىن باش تارتماي مۇھاكىمە يىغىنىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغان ھەر قايسى قېرىنداش ئۆلكە - شەھەرلەردىن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن ھەر مىللەت مۇتەخەسسىس - ئالىملارغا چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئۇيغۇر مىللىتى — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرى

دىن بىرى، ئۇ، ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا زېمىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە. ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى يارىتىشتا ئۇلۇغ تۆھپە قوشقان.

«قۇتادغۇ بىلىك» — ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى جەۋھەرلەرنىڭ بىرى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىخارى، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىپتىخارى.

پارتىيىمىز ئەزەلدىن تارتىپ مىللىي مەدەنىي مىراسلارنى قەدىرلەيدۇ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە كۆڭۈل بۆلىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كېلىپ مىڭ يىلغا يېقىن ئەگرى - توقاي تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى بۈگۈنكى كۈندە، مۇئەللىپنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختى بولغان بېيجىڭدا رەسمىي نەشىردىن چىقالدى. ھازىر ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۇ مەخسۇس ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى پارتىيىمىزنىڭ مىللىي مىراسلارغا كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم namayan قىلدى.

ۋەتەن تۈپرىقىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى ئىگىلىگەن شىنجاڭ خەلقى بۈرۈندىن تارتىپلا كۆپلىگەن دۇنياۋى ئىشلار بىلەن باغلانغان. «يىپەك يولى» تەكشۈرۈش تاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن كېسىپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، خەلقى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە، شىنجاڭ دۇنيانىڭ شەرـ

قى بىلەن غەربنى بىر - بىرىنگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى قاتناش لىنىيىسىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىتئەنىڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئالاقىنى راۋانلاشتۇرۇپ تۇرغان. بۇ قاتناش لىنىيىسىدە ھەر قايسى ئەل سىياسىي ئەلچىلىرىنىڭ ئىزى قالغان، سودا كارۋانلىرى مۇشۇ يولدىن ئايىغى ئۈزۈلمەي ئۆتۈپ تۇرغان، شۇنداقلا، فاشىيەن، شۈەنجاڭغا ئوخشاش بۇددىستلارنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قالغان. «يىپەك يولى» غايەت زور ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى شۇ زامانىنىڭ ئۆزىدە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى قولايلىق ئىمكانىيەتلەرنى ياراتقان. شاھىد شۇكى، بۇددا دىنى، مانىي دىنى، خرىستىئان دىنى ھەم ئىسلام دىنى — ھەممىسى تەڭرى تاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان. بۇگۈنكى كۈندە، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئورۇنلاشقان تارىخىي يادىكارلىقلار ھەممىم بىزگە بۇ دۇنياۋى مەدەنىيەت ئېقىملىرىنىڭ تەڭرى تاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇش نەتىجىسىدە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا سىڭدۈرگەن غايەت زور تەسىرىنى ۋە تۇرتكىسىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.

شۇڭلاشقا، شىنجاڭ توغرىسىدىكى تەتقىقات، بۇلۇپمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، تاشقىرى، يەنە مۇئەييەن دۇنياۋى ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە.

جۇمهۇريەتنىڭ ئىچكى ۋە خەلقئارادا ئىلىم ساھەسىدە كىشىلەرنىڭ شىنجاڭغا ئائىت ھەر قايسى تەتقىقات مەزمۇنلىرىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەھمىيىتى دەل ئەنە شۇ يەردىكى، ئۇ XI ئەسىردىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەم مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى قىممەتلىك ھۇججەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلىمىز جۇڭگو قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت. قەدىمدىن تارتىپ ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى جۇڭخۇا زېمىنىدا ياشىغان، ئاۋۇغان ۋە مېھنەت قىلغان. ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ پايانسىز كەتكەن زېمىنىنى ئورتاق بەرپا قىلغان، جۇڭخۇا ئىلىمنىڭ ئۇزاق تارىخى ۋە شەۋكەتلىك مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئۇ، يەنە مۇنۇ جەھەتتە گەۋدىلىنىدۇكى، مەيلى قانداق ھاكىمىيەت شەكىللىرىنى قوللانسۇن، ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى باشتىن ئاياغ ۋەتەن زېمىنىنى باشقۇرۇپ تۇرغان. ئىلىمىز تارىخىنىڭ بۇ ئاساسىي پاكىتى بۇگۈنكى كۈندە مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەھمىيىتى دەل شۇ يەردىكى، ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى قاراخانىلار سۇلالىسى يۇز-

له‌نگه‌ن سیاسي، ئىقتىسادىي، مه‌ده‌نىيه‌ت هه‌م جه‌ه‌ـ
ئىيه‌تكه ئائىت بىر قاتار مه‌سىله‌ر ئۇستىده يۈرگۈزـ
گه‌ن چوڭقۇر ته‌په‌ككۇرلىرىدىن ئۇنىڭ ئه‌ل ئۇچۇن،
خه‌لق ئۇچۈن باش قاتۇرغان يۈكسه‌ك ۋه‌ته‌نپه‌رۋه‌ر روـ
هىنى هه‌م ئۇنىڭ بىلىم، مه‌رىپه‌ت ۋه پە‌ن - تېخنىـ
كىنى قه‌دىرلەيدىغان ئېسىل خىسلىتىنى كۆرسۈتىدۇ.
بولىدۇ. بۇلارنىڭ هه‌ممىسى ئېلىمىز هه‌ر مىلـلە‌ت خه‌لقـ
لىرىنىڭ ۋه‌ته‌ن زېمىنىنى ئورتاق به‌رپا قىلغان هه‌م
جۇڭخۇا تارىخى ۋه جۇڭخۇا مه‌ده‌نىيىتىنى ئورتاق ۋۇـ
جۇدقا كه‌لتۈرگه‌نلىكىدىن ئىبارە‌ت بۇ تۈپ پاكىتنى ئۆزىڭگه
خاس بىر جه‌هه‌تتىن ده‌لىللىگه‌ن.

شۇڭلاشقا، «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدىكى ته‌تـ
قىقاتنى قانات يايدۇرۇش غايە‌ت زور ئىلمىي ئه‌همىيه‌تكه
ئىگه بولۇپلا قالماستىن، به‌لكى ئېنىق سىياسىي ئه‌همـ
يه‌تكه ۋه رېئال ئه‌همىيه‌تكىمۇ ئىگه.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى ته‌تقىقاتنى قانات
يايدۇرۇش — پۈتۈن مه‌ملىكه‌ت خه‌لقىنىڭ ئۇيغۇر مىلـ
لىتى توغرىسىدىكى چۈشه‌نچىسىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىلـ
لىتىنىڭ ئېلىمىز تارىخى هه‌م مه‌ده‌نىيىتىگه قوشقان غاـ
يه‌ت زور تۆھپىسىگه بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلىتىدۇ، شۇـ
نىڭ بىله‌ن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋه‌ته‌ن چوڭ ئائىلىسىـ
دىكى خوجايىنلىق تۇيغۇسىنى يه‌نىمۇ كۈچه‌يتىدۇ، شۇ
ئارقىلىق چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىتتىپاقلىقنى
كۈچه‌يتىش مه‌قسىتىگه يېتىله‌يمىز. شۇ سه‌ۋه‌بتىن، بىزنىڭ
ته‌تقىقاتىمىز چوقۇم توغرا پىرىنسىپ ۋه توغرا ئۇسۇلـ

غا ئەمەل قىلىشى ھەم توغرا يەكۈنگە ئېرىشىشى لازىم.
بىز چوقۇم ماركسىزم - لېنىنىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، تارىخىي مىراسلارغا توغرا قاراپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىپ، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشىمىز لازىم.

ۋەكىللەر، يولداشلار

بىز ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى — ئەھمىيىتى چوڭقۇر يىغىن. ئىشىنىمەنكى، بۇ قېتىمقى يىغىن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى جەريانىدىكى بىر يېڭى باشلىنىش بولۇپ قالغۇسى. بۇندىن كېيىن، بۇ تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

مەن بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرغان، مىللىي ئىنتىپاقلىقتا چىڭ تۇرغان، پارتىيىنىڭ بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە بەس - بەستە سايراش قانۇنىدا چىڭ تۇرغان يىغىن بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن ھەم يىغىنغا قاتناشقان ھەر مىللەت ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ دادىل ئىزلىنىش روھى بويىچە ساغلام، ئوچۇق ھەم ئىناقلىق كەيپىياتتا ئۆز-لىرىنىڭ ئىلمىي كۆز قاراشلىرىنى ئالماشتۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. يىغىنىمىز جۇشقۇن، جانلىق، ئىنتىپاق

لاشقان، دېموكراتىيە ۋە ئىلمىي پۇراق ئۇرغۇپ تۇرغان يېڭى بولۇپ قالسۇن.

«قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يېڭى كىشىلەرگە ئىلھام بېغىشلايدىغان بىر باشلىنىش، ئۇ شۇنى ئىپادىلەيدۇكى، ئىلىمىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئاساسىي تېما قىلغان كۆچلۈك بىر تەتقىقات قوشۇنى كۆرۈنگە شەكىللەنمەكتە. بۇ تەتقىقات قوشۇنىدا ئىلىم بىلىمى مۇكەممەل مۇتەخەسسىسلەر بار، شۇنداقلا بېجىرىم، كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ئالىملارمۇ بار. بۇلاردىن باشقا يەنە، ئىلىمغا قاتنىق ئىنتىلىۋاتقان، ياش ئىلمىي خادىملارمۇ بار. مۇشۇنداق بىر تەتقىقات قوشۇنىغا ئىگە بولغىنىمىز ئۈچۈن، بىز شۇنداق ئىشەنچ تىكلىيەلەيمىزكى، يېقىن كەلگۈسىدە «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتىمىز ئىلىم ساھەسىدە كەڭ تەسىر قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى خەلقىمىزادىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي ئابرويىغا مۇناسىپ تەسىر قوزغايدۇ ھەم ئۇزۇنگە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ.

ئاخىرىدا، مەن چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن شۇ ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلىمەنكى، ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ دۇنياغا تېرىغان گۈللىرى زامانىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات گۈلزارىدا تېخىمۇ پورەكلەپ ئېچىلىپ، گۈللەپ ياشنىسۇن!

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە تەتقىقات شۆيۈەنىنىڭ باشلىقى شىك بىنسىنىڭ سۆزلىگەن سۆزى

XI ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىجاد قىلغان كلاسسىك، يېرىك ئەدەبىي ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئاجايىپ بىر دەستە گۈل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىت تەرەققىياتىغا قوشۇلغان چوڭ تۆھپە. شۇنداقلا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى تەشكىل قىلغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنسۇبى بايلىقى. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ چوڭ قۇرام مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى، ئىدىيە تارىخى ۋە پەلسەپە تارىخلىرىغا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

بىز پەلسەپە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملار «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مول پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر توغرىسىدا چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگىمىز. «قۇتادغۇ بىلىك» گەرچە خاسلا پەلسەپىۋى ئەسەر بولمىسىمۇ،

ابکىن ئۇنىڭدا داستان شەكلى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ كا-
ئىنات، ئىنسانىيەت قاتارلىق زور تېمىلارغا ئائىت ئاسا-
سىي قاراشلىرى ئىزھار قىلىنىغان. ئاپتور شېئىرىيەت
بىلەن پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى بىر گەۋدە قىلىپ يۇ-
غۇرغان، مەزمۇن بىلەن شەكىلنى ئىنتايىن ياخشى ئېپ
سىلاشتۇرغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئوقۇغان ھەر بىر
كىشى ئىستېتىكا جەھەتتە قانائەت ھاسىل قىلىپلا قا-
لماي، يەنە ئىدىيە جەھەتتىمۇ زور ئىلھامغا ئېرىشىدۇ.
«قۇتادغۇ بىلىك» تە قويۇلغان پەلسەپىۋى پىكىرلەر
قارىماققا ئاددىيدەك كۆرۈنسىمۇ، ابكىن ئىنچىكىلەپ ئۆ-
گىنىلسە، ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇرلۇقى مە-
لۇم بولىدۇ. ئالايلى، بۇ ئەسەردە بىلىمگە تولىمۇ ئەھ-
مىيەت بېرىلگەن. ئاپتور بۇ جەھەتتە، بىلىمنى ئادەم-
لەرنىڭ تەبىئەتنى بىلىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى دې-
گەن سەۋىيىدە توختاپ قالمىغان، بەلكى بىلىمنى ئىنسان-
لارنىڭ تەبىئەتنى بىلىشىدىكى، شۇنداقلا بىلىمنى ئا-
دەملەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى
توغرا بىر تەرەپ قىلىشىدىكى ۋاستە دەپ تونۇغان. بۇ-
نى ھازىرقى مەۋقە بىلەن ئېيتقاندا، بىلىم — بىلىش
تەدبىرى، شۇنداقلا قىممەت تەدبىرى. بىلىم — بىلىش
نەدبىرى بىلەن قىممەت تەدبىرىنىڭ بىرىكىش نۇقتە-
سى. XI ئەسىردە مۇشۇنداق چوڭقۇر تونۇشنىڭ ۋۇ-
جۇدقا كېلىشى ھەقىقەتەن تولىمۇ قەدىرلىك ئىش. ھا-
زىر، مەندە مۇنداق بىر ھېسسىيات بار: بىز «قۇتاد-
غۇ بىلىك» تىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر ئۇستىدە خې-

لى كۆپ ئىزدىنىپ، بىر قىسىم نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولساقمۇ، ئەسەردىكى مول مەزمۇنلارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ھەر جەھەتتىن، كۆپ قەۋەتلەپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بىز مۇشۇنداق قىلساقلا، «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى پەلسەپىۋى پىكىرلەر توغرىسىدا يېڭىچە چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز، بىزنىڭ خەزمەتلىرىمىزمۇ چوقۇم يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنىنىڭ باشلىقى ليۇ كۆيلىنىڭ سۆزى

ھۆرمەتلىك رەھبەرلەر، مۇتەخەسسىسلەر، كەسىپداشلار، سۆيۈملۈك يولداشلار

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە سان-سانا قېرىنداشلىرىمىز، مەدەنىي مۇقەددەس جايلار بار. ھازىر بىز جەم بولغان قەشقەر ئەنە شۇ مۇقەددەس جايلارنىڭ بىرى. مۇندىن 900 يىل بۇرۇن بۇ تارىخىي، مەدەنىي مۇقەددەس جاي ئىككى ئۇلۇغ زاتنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنىڭ بىرى، بۇ قېتىمقى يىغىنىمىزدا ئالاھىدە مۇھاكىمە قىلىنىدىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ؛ يەنە بىرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى. كامالەتكە يەتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئوردا خىزمىتىدە بولۇپ، سىياسىي جەھەتتىكى دانالىقىنى نامايان قىلىش بىلەن بىللە، ئەدەبىي تالانىتىنى كۆرسىتىۋاتقاندا، تەخمىنەن شۇ دەۋردە ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىمۇ مۇشۇ يەردە ياشىغان ئىدى.

تۇنۇگۈن بىز مەھمۇت قەشقەرنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلدۇق. بۇگۈن چۈشتىن كېيىن، ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قايتا ياسىلىنغان قەبرە-گاھىغا ئۇل قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىلىدۇ. بۇ ئىككى ئۇلۇغ زاتنىڭ ۋاپاتىنى كىشىلەرنىڭ شۇ چاغدىكى خاتىرىلىشىدىن مەلۇمكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ياراتقان تۆھپىسى بىلەن ئەدەبىي ھاياتقا ئېرىشكەن، يەنە كېلىپ بۇنداق ئۆلمەس ھاياتنىڭ نۇرى ئۇلار ھايات چاغدىكىدىنمۇ بىراقنى يورۇتماقتا، يەنى ئۇلار زامان ۋە ماكان بىلەن چەكلەنمەيدۇ، بىزنىڭ ئارىمىزدا ياشماقتا، بارغانسېرى كۆپ دۇنيا خەلقى ئارىسىدا ياشماقتا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋر — قەدىمكى ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى باش كۆتۈرگەن، گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. بۇ دەۋر كاتتا شەخسلەرنى يېتىشتۈرگەن دەۋر ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ شائىرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەرگىزمۇ تارىخىي تاسادىپىيلىق ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر ئىجتىمائىي، تارىخىي مەنبەگە ئىگە.

ئۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ شەخسلىرى بىزگە مەلۇم بولغان باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى ئۇلۇغ شەخسلەرگە ئوخشاش كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىملىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. بايا تىلغا ئېلىنغ

ئۆتكەن «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە. «دىۋان» ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر بىلىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى بىلەن كۆپ ھاللاردا بىزنى ئۇنى «دىۋان» دېيىشنىڭ ئورنىغا، ئىختىيارسىز ھالدا «قامۇس» دېيىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. «دىۋان» مۇئەللىپىنىڭ زاماندىشى، يوقىلىپ كەتكەن «قەشقەر تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئابدۇجاپپارمۇ ئاشۇنداق كىشى بولسا كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەدەبىيات، پەلسەپە، دىن، ئېتىكا، ماتېماتىكا، تىل، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي تۈرمۇش، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەتلەردىن تەرغىبات چىلىق، تەشۋىقات چىلىق قىلغان، يول ئاچقان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدىيە ھەرگىز يەككە - يەككە، تاسادىپىي، مېخانىك ھالدا جۇغلاپ قويۇلغان پىكىرلەر دۆۋىسى ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا شەكىللەنگەن، ئىچكى جەھەتتە ئورگانىك باغلانغان مۇكەممەل ئىدىيىۋى سىستېما. شۇڭا، بۇ قامۇسىمان ئەسەرنى ھازىرقى زامان پەنلىرى بويىچە تۈرگە ئايرىپ كۆزەتكەن ۋە تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە، مۇكەممەللىكىگە ۋە ئىچكى جەھەتتىكى دىئالېكتىك باغلىنىشىغا دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ توغرا كۆرسەتكىنىدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەنئىسەنەۋى مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرغان، لېكىن يەنە شۇنىمۇ كۆرۈپ تۇرۇپتۇمزكى، بىر مىللەت، بىر دەۋر، بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ كۆرسەتكەن تارىخىي خىزمەتنى ـ ئۇنىڭ نېمىنى قوبۇل قىلغانلىقىدا كۆرۈلۈپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇنىڭ نېمىنى تۆھپە قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى مۇناسىپ كۆرگەن كۆپ تەرەپلىمە مەدەنىيەت ئامىللىرىنى كەلگۈسى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يېڭى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، ئۇنىڭ ئەسىرى ۋەكىللىك قىلغان نەرسە ـ قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىدۇر. بۇ مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنىنى تەتقىق قىلىش ۋە تونۇشىمۇ، بۇ مەدەنىيەتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە تونۇشقا ئوخشاش، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تېمىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كەلگەن دەۋردە، داستاندا ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئۇ، رايون مەدەنىيىتى چېگرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ كەتكەن، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك گۆھەر. پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى نۇر

چاقناپ تۇرغان مەرۋايىت بولۇپلا قالماستىن، يەنە باش
قا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ كاتتا تەسىر كۆرسەتە
كەن. دېمەك، ئۇ كۆرسەتكەن تەسىرمۇ، ئۇ قوبۇل قىلى
غان تەسىرگە ئوخشاش، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدى
كى مۇھىم تەتقىقات تېمىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، بۇ يەردە ئۇلۇغتۇرغان ۋە بۇ سورۇنغا
كەلمىگەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ۋە بىزگە ئوخشاش تەتە
قىقاتچىلارنىڭ ئالدىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يەنە نۇرغۇن
تېما تۇرماقتا.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى تارىخىي ئەھ
مىيەتكە ئىگە، بۇ يىغىن «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقى
قىلىش تارىخىدا بىر نامايەندە بولۇپ قالغۇسى. ئۇ تار
قاق، ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بېرىلمۇاتقان تەتقىقاتنىڭ
كۆپ تەرەپ ھەمكارلىشىدىغان، ئۆزئارا ماسلاشقان،
كۆپىنىڭ پىكرىنى توپلىغان تەتقىقاتقا ئۆتكەنلىكىدىن،
كۈچ توپلاپ، پۈختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەشتىن پەي
دىنپەيدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە، يۆنىلىشىگە
ئىگە بولغان ئۆز تەتقىقات سىستېمىسىنى شەكىللەندۈ
رۈشكە ئۆتكەنلىكىمىزدىن، يۈز سانلىق كىشى تەتقى
قىلىشتىن پەيدىنپەيدا بىر قوشۇن شەكىللەندۈرۈشكە
ئۆتكەنلىكىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. ئالاھىدە كۆرسىتىپ
ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇ قوشۇننىڭ غول كۈچى
ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تەتقىقاتچى
لىرىمىزدىن تەركىب تاپقان. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈل
گەن ئامىللار ئېلىمىزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ

جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئىشەنچلىك كاپالەت يارىتىپ بەرـ
دى. شۇڭا، بۇ يىغىنغا قاتناشقان رەھبىرلىرى يولداشلارغا،
مۇتەخەسسىسلەرگە، ۋەكىللەرگە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنـ
لەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتـ
قىقات شۆيۈەنى نامىدىن ئالاھىدە سالام-سالامۇرىمەن!
بۇ يىغىنىمىز تەييارلىقى ئۇچۇن نۇرغۇن خىزمەت قىلغان
قەشقەردىكى پارتىيە ـ ھۆكۇمەت رەھبەرلىرىگە ۋە بارـ
لىق يولداشلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن! يىغىنىمىز
غەلىبىلىك ئېچىلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن!
بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن گوۋۇيۈەنىمىز مۇئاۋىن زوڭـ
لىمىز يولداش ۋەن‌لى مەملىكەتلىك يۇمشاق پەنلەر تەتـ
قىقاتى خىزمەت يىغىنىدا مۇھىم سۆز قىلدى. ئۇ «ئىلمىي
نەزەرىيىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن
دېموكراتىيە، باراۋەرلىك، مەسلىھەتلىشىش ئاساسىدىكى
سىياسىي مۇھىت يارىتىلىشى لازىم. دېموكراتىيە، باراۋەر-
لىك، مەسلىھەتلىشىش ئاساسىدىكى سىياسىي مۇھىت
يارىتىش ئۇچۇن «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە
ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» قاتارلىقنىڭ ئېغىشمايـ
چىك تۇرۇش لازىم. بۇ قاتاردىن ـ مەملىكىتىمىزنىڭ
سىياسىي تۇرمۇشىدا ئىدىيە، نەزەرىيە، مەدەنىيەت قۇرۇـ
لۇشىدىكى ئېغىشمايدىغان ستراتېگىيىلىك قاتاردىن. بۇ ـ
سوتسىيالىستىك مۇكىمەك دېموكراتىيىنىڭ مۇھىم ئىپادە-
سى» دېدى. يولداش ۋەن‌لى يەنە: «بىزنىڭ قاتاردىنى
ئىنجىرا قىلىپ، ئەركىن مۇزاكىرىنى قانات يايدۇرۇشنى

تەكتلىشىمىز — ھەرگىز ماركسىزمنىڭ ئىدىيىۋى يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلىشقا بولمىدۇ. دېگەنلىك ئەمەس. ماركسىزمنىڭ ئادەتتىكى فورمۇلىلىرىنى قاتمالالىق بىلەن يېڭى شارائىتلارغا تەتبىقاتنىڭ تاكتىكىلى بولمايدۇ. ماركسىزم دوگما ئەمەس، ئۇنچىلىك ئەمەس. بەلكى ھەرىكەتنىڭ قانۇنىنامىسى. ئۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ بېيىپ تۇرىدۇ. زامانىمىزدىكى ئادەملەر يارالغان نۇرغۇن يېڭى نەزەرىيە ۋە يېڭى نەتىجىلەرنى چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ، بەلكى ئەمەلىيەتنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، ھەقىقىي ئىلمىي نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ماركسىزمنى ئۇزلۇكسىز بېيىتىش لازىم» دېدى.

يولداش ۋەن لىنىڭ بۇ سۆزلىرى گەرچە يۇمشاق پەيلەر تەتقىقاتىغا قارىتىلغان بولسىمۇ، بىراق بىزنىڭ تەتقىقات خىزمىتىمىزگىمۇ يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن ئىشىنىمەنكى، بىز قەتئىي ئېغىشماستىن قوش قاچىلىنى ئىجرا قىلىدىغانلا بولساق، ماركسىزمنىڭ ئىدىيىۋى يېتەكچىلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، ئالدىنقىلارنىڭ چەت ئەللىكى كەسپداشلارنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرى ۋە تۇغرا يەكۈنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ مۇستەقىل ئىزدىنىش ۋە ئىستەكلىرىنى ئېغىشماي، ھەقىقىي تۇردە داۋاملاشتۇرىدىغانلا بولساق، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا، ئالەمدىن ئۆتكەن ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا يۈزىمىز يورۇغۇدەك نەتىجىلەرنى يارىتالايمىز.

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋاڭ پىڭفەننىڭ سۆزلىگەن سۆزى

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن قەشقەردە داغدۇغىلىق ئېچىلدى. مەن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باش كاتىپى يولداش ۋۇجىيەمىنگە ۋەكالىتەن، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىگە ۋەكالىتەن، بۇ قېتىمقى يىغىنىڭغا لەبىلىك ئېچىلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن!

مەملىكىتىمىز — تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيەتلىك، قەدىمكى دۆلەت. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شانلىق ئەدەبىيات خەزىنىسى ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بىز، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭقى كەتكەن «گېسار»، «جاڭگىر»، «ماناس» تەك داستانلارغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «قۇتادغۇ بىلىك» تەك بۇنداق ئۆچمەس ئەسەرلەرگىمۇ ئىگىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» — ھازىرغىچە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا ئەڭ بالدۇر

ۇۇجۇدقا كەلگەن، پەلسەپىۋى، نەزەرىيىۋى خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان بىر داستان. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول، ئىلمىي تىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قوليازمىسى ئارقا - ئارقىدىن تېپىلىپ، مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتى - ئېتىبارىنى قوزغىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇھىم ئەدەبىي مىراسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىر گۆھەر. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات تارىخى، شەرق ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە بولغان بىر مەشھۇر ئەسەر.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1982 - يىلدىن باشلاپ، «قۇتادغۇ بىلىك»نى نۇقتىلىق پەن تەتقىقات تۈرى قىلىپ تۇتۇشقا باشلىغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن 3 - 4 يىل ۋاقىت ئىچىدىلا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىنىشى ۋە خەنزۇچە تولۇق تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ تامام لىنىشى — «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقات خىزمىتىگە نىسبەتەن غايەت زور ئىلگىرى سۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىسقىغىنە بىرقانچە يىل ۋاقىت ئىچىدە 100 پارچىگە يېقىن تونۇشتۇرۇش ماقالىلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلەر مەيدانغا چىقتى، كۆپچىلىكنىڭ تونۇشى بارغانسېرى

چوڭقۇرلاشتى. ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ سەۋىيىسىمۇ ئۆزلۈكسىز تۇردە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بۈگۈن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر ئورتاق مۇھاكىمە قىلىپ كېڭەشىپ، تەتقىقات ھېسىياتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش يۈزىسىدىن بىر يەرگە جەم بولدى. ئۇشبۇنىڭ-كى، بۇ قېتىمقى يىغىنىنىڭ چاقىرىلىشى — «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقات خىزمىتىدە چوقۇم يېڭى ۋەزىيەت پەيدا قىلىدۇ. تەتقىقات خىزمىتى چوقۇم تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا، ھەتتا پۈتۈن دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىمۇ تەسىر قوزغايدۇ.

تەتقىقات خىزمىتىدە، بىز چوقۇم تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پوزىتسىيىدە چىڭ تۇرۇشىمىز كېرەك. ھەرقانداق قەدىمكى زامان ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە قارىتا، بىز چوقۇم ئۇنى شۇ چاغدىكى تارىخىي مۇھىت ئىچىگە قويۇپ كۆزىتىشىمىز، قەدىمكى كىشىلەرگە قارىتا بۈگۈنكى ئۆلچەم بويىچە تەلەپ قويماسلىقىمىز لازىم. بىز تارىخىي، پەلسەپىۋى، ئەدەبىي جەھەتتىن، بواۋپىمۇ ستاتىستىكا نۇقتىسىنەزىرىدە تۇرۇپ، ئىلمىي يوسۇندا ئانالىز يۈرگۈزۈشىمىز، توغرا يەكۈن چىقىرىشىمىز كېرەك. قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ھەم تۆۋەن چاغلىماسلىقىمىز، ھەم كۆپتۈرۈۋۈۋەتمەسلىكىمىز لازىم.

ھازىر، بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان جىددىي ۋەزىپە — ماركسىزملىق نۇقتىسىنەزەر ئارقىلىق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتى تارىخىنىڭ ئەھلىيىتىگە زىچ بىرلىكتۈرۈپ، ئەسەرلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش؛ ئىلمىي

مۇھاكىمە سەۋىيەمىزنى ئۆزلۇكسىز تۆردە ئۆستۈرۈپ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى قوزغاپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى بۇ قېتىمقى يىغىنىنىڭ چاقىرىلىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. يولداش ۋۇجيەمىن ماڭا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى يىغىنغا بولغان مۇنداق ئۇچ تۈرلۈك ئۈمىدىنى يەتكۈزۈپ قويۇشۇمنى ئېيتقان ئىدى:

بىرىنچى، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىشتا چىڭ تۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى، «ھەممە گۈللەر تەك ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» فاڭجېنىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئوخشاش بولمىغان نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ئەركىن مۇزاكىرە قىلىنىشىغا يول قويۇش، دېموكراتىك، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىق بىر كەيپىياتنى يارىتىش لازىم.

ئۈچىنچى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش لازىم. بۇ، مېنىڭمۇ چوڭ يىغىندىن كۈتىدىغان ئۈمىدىم.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ
مەسلىھەتچىسى ئەمەنوپ ھامىتنىڭ
سۆزلىگەن سۆزى

ۋەكىللەر ۋە يولداشلار

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن رەسمىي ئېچىلدى. بۇ ئاپتونوم رايونىمىزدا بۇ يىل ئۆتكۈزۈلىدىغان يەتتە چوڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ بىرى بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىلمىي ساھە بويىچە بىر چوڭ ئىش. شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەت ئىلمىي ساھەسىدىمۇ چوڭ بىر ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پروفېسسور شىڭ بىنسى، يولداش ۋاڭ پىڭفەن، پروفېسسور لىۋ كۈيىلى باشلىق بېيجىڭ ھەم باشقا قېرىنداش ئۆلكە (ئاپتونوم رايون)، شەھەر، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادا يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بىر تۈركۈم مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئۆزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقى — بىز ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت ئىلىم ساھەسىدە قىزغىن ئىنكاس قوزغىغانلىقىنى ۋە پائال مەدەتلەرگە سازاۋەر بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مەن ئاپتونوم

رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى نامىدىن يىغىنىمىزنىڭ تولۇق مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتكۈزۈلۈشىگە چىن كۆڭلىدىن تىلەكداشلىق بىلدۈرىمەن. مۇتەخەسسىس ۋە ئالىملار-نىڭ قەشقەردىن ئىبارەت بۇ گۈزەل ھەم قەدىمىي شەھەردىكى كۈنلىرىنىڭ كۆڭۈللۈك ئوتكۈزۈلۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرىمەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر پەيلاسوپى، مۇتەپەككۇر، شائىر؛ ئۇنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» — جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى سەلتەنەتلىك بايلىقلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن نادىر مۇۋەپپەقىيەت. بىراق، تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەم ئۇنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ئىنسانلاردىن بىرنەچچە ئەسىرگىچە ئايرىلىپ تۇرغان ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ «سول»چىل لۇشيەننىڭ كاشىلىسىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەم ئۇنىڭ ئەسىرىگە يامان نىيەت بىلەن بىرمۇنچە يوقىلاڭ بەدنامىلار چاپلانغان. پەقەت پارتىيەمىزنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇم يىغىنىدىن كېيىن سىياسىي جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشىلىپ، ئاشۇ ئاساستا «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كېلىپ 900 يىلدىن كېيىن ئاپتور ۋەتىنىنىڭ ئۇلۇغ پايتەختى — بېيجىڭدە نەشرىدىن چىقىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولالىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەشرىدىن چىقىشى — ئىلمىمىزنىڭ چوڭ ياخشى سىياسىي ۋەزىيىتىنى مەلۇم بىر

جەھەتتىن دەلىلىدى. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەشرىدىن چىقىشى — پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ نەتىجىسى. شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدىكى زور خۇشاللىق مەدەنىيلىمىز ئىلىم ساھەسىدىكى زور خۇشاللىقمۇ زور خۇشاللىق. چۈنكى، بۇ ئەسەر بىزنىڭ XI ئەسىردىكى شىنجاڭ، ھەتتا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك زور ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ چوڭقۇر ھەم مول مەزمۇنىنى ۋە پايانسىز كەڭ تەسىرىنى ئومۇميۈزلۈك، مۇكەممەل تەتقىق قىلىش ۋە شەرھىلەش — شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تېمىاتىكىسىغا ھەم ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيە تارىخىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئىنتىلگۈچى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ھەم مۇشكۈل ۋەزىپە.

«قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدىكى تەتقىقاتتا، بىز ھەممىدىن ئاۋۋال شۇنى تەكتلەيمىزكى، ئېنىق يېتەكچى ئىدىيە تىكلىنىشى شەرت، يەنى مارکسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىمىزغا يېتەكچى ئىدىيە قىلىنىشى لازىم.

بىز يەنە شۇنى تەكتلەيمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا چوقۇم ئىلمىي ئۇسۇلدا چىڭ تۇرۇش لازىم،

يەنى، تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، تارىخنى خالىغانچە ئۆزگەرتمەسلىك، مۇئەييەن ۋاقىت ۋە ماكاندىن ھالقىپ كەتمەسلىك لازىم.

بىز شۇنىڭغۇ تەكتىلەيمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا چوقۇم توغرا ئىلمىي يەكۈن ھاسىل قىلىنىشى لازىم. بۇ ئىلمىي يەكۈن جەزمەن مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە، ئىپلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جۇڭگودىن ئىبارەت ۋەتىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە جارى قىلدۇرغان رولى ۋە تۆھپىسىنى تولۇق چۈشىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەن چوڭ ئائىلىسىدىكى خوجايىنلىق تۇيغۇسىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتۈشقا پايدىلىق بولسۇن؛ تەتقىقاتىمىز چوقۇم ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇلسۇن.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئېنىق يېتەكچى ئىدىيە، ئىلمىي بولغان تەتقىقات ئۇسۇلى، توغرا ئىلمىي يەكۈن — مانا بۇلار «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان ئۇچ مەسىلە.

ۋەكىللەر، يولداشلار

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئوبدان بىر مۇقەددىمە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشىنىمەنكى، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت ئالىملىرىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى نەتىجىسىدە، «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىمىز چوقۇم پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىدۇ ۋە يېقىن كەلگۈسىدە جەزمەن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى مەمتىمىن يۈسۈپنىڭ سۆزلىگەن سۆزى

يولداشلار، ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر

ئۇچ يىل رەسمىي تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق، مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئانا ماكانى قەشقەردە ئېچىلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدە يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەن پروفېسسور شىڭ بىنسى، پروفېسسور لىيۇكۇيلى، ۋالڭ پىڭفەن قاتارلىق يولداشلار بېيجىڭ ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى قېرىنداش ئۇلكە، شەھەرلىرىدىن بۇ قېتىمقى يىغىنغا قاتنىشىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلدى. مەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسىگە ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ۋەكالىتەن، بېيجىڭ ۋە ھەرقايسى قېرىنداش ئۇلكە، شەھەرلەردىن كەلگەن ئالىم، مۇتەخەسسىلەرنى قىزغىن قارشى ئالىمەن.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن يىغە

ئىمىزغا ئىلمىي ماقالە ئېلىپ كەلگەن ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنى چىن قەلبىمدىن تەبرىكلەيمەن.

بۇ قېتىمقى يىغىنىمىزنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلار زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلەپ، يىغىنىمىزنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئورۇنلاشتۇردى. مەن ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىرلەشمىسىگە ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ۋەكالىتەن قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى — جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنى بىلەن جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 1986 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلمەدىغان ئوچ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ بىرى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، ئاپتونوم رايونى بويىچە نۆۋەتلىك ئۆتكۈزۈلمەدىغان يەتتە قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى، قەشقەر ئۇلا-

يىتى. شىنجاڭ پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىـ
يەتلەر بىرلەشمىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېـ
مىيىسى قاتارلىق بەش ئورۇن ئۈيۇشتۇردى.

بۇ يىغىنىنىڭ قەشقەردە ئېچىلىشى تارىخىي ۋە رېـ
ئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ
ھەدەنىيەت تارىخىنى، پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە
تارىخىنى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق
يارىتقان. بۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخى بىلەن چەمبەرـ
چاس باغلانغان. مەدەنىيەت تارىخى ۋە پەلسەپە، ئىجـ
تىمائىي ئىدىيە جەھەتتە ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە
خاس مۇۋەپپەقىيەتلىرى بار.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ
مۇتەپەككۇر شائىرى، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
«قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى شەرق ۋە جۇڭگودا بىر تارـ
خىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى
دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ مۇجەسسەم
ئىنكاسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ
بىر مۇنچە مۇھىم ساھەلىرى بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى
ۋە تەرىبىۋى ئىدىيىلەرنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن ئىپادـ
دىلەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى
ئۈچۈن، ئۇيغۇر مەدەنىيەت پەلسەپە تارىخىدىكى بىر
پارلاق نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت
خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.
شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ئەسەر خېلى ئۇزاقتىن بۇيان، خۇـ
سۇسەن XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور

دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى ۋە مەنبەسى بولۇپ قالىدى.

چۈنكى، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى بولغان شىنجاڭ تارىختا دۇنيا بويىچە ئۇچ چوڭ دىن، ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ كىرمە لەشكەن جايى؛ تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلار مەنبەسى بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، شۇنداقلا «يىپەك يولى»نى بويلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلغان جاي.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك»تە بايان قىلىنغان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دۆلەت، جەمئىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، ماتارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تىبابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل ـ ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، ئېتنوگراپىيە، دراماتۇرگىيە، ھەربىي ستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتلەردىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن ئەينىي زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى توغرىسىدا مۇكەممەل رەسىم مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز.

شۇڭا، بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئالىمىنى قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرسى دەپ ھېسابلايمىز.

بەزى دۆلەتلەردىكى مەخسۇس «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىملار يۇسۇپ خاس

هاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدىكى بىلىم، قانۇن، ئەقىل، ئەخلاق - پەزىلەت قاتارلىق مەسىلىلەردىكى پەلسەپە كۆزقاراشلىرىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 3500 - يىللاردىن باشلاپ مىلادى 1778 - يىلىغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىگە سىلىشتۇرۇپ، يۇمۇر خاس هاجىپ پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى، يەنى ئىلمىي جەهەتتە ئالاهىدە قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە.

شىنجاڭنىڭ IX ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان دەۋردىكى تارىخى — شەرقتە تۈرپاندىكى قاراخوجىنى، شىمالدا بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، غەربىي جەنۇبتا قەشقەر بىلەن بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ قارا خوجا ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا، قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇش مەلۇم جەهەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ، ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەهەتلەردە يەنىلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن.

تۈركىيىنىڭ تارىخشۇناس ئالىمى نەجىپ ئاسىم: بۇ يەردە («قۇتادغۇ بىلىك» تە) لىياۋ خانلىقى دەۋرىدىكى پەيلاسوپلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى بولۇپلا قالماي،

جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى ئالىملىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار، دېگەن ئىدى.

بۇنىڭدىن، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى (960 - يىلىدىن 1279 - يىلغىچە) دەۋرى داۋامىدا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش بۇيۇك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، شائىرنىڭ يېتىشىپ چىقىشىنىڭ يەككە - يىگانە ئەھمىيىتىنى، بەلكى بۇ دەۋردە ئىدى قۇۋەت ۋە قەشقەرىيىدىكى زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە يەنە باشقا ئالىملار، يازغۇچى، شائىرلارنىڭ بولغانلىقىنى، بۇلارنىڭ ھەر جەھەتتە تەسىر كۈرسەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بىز تارىخىي ماتېرىيالىزمچىلارمىز، تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىمىز. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر جەۋھەر، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئالتۇن كىتابى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان ئۇلۇغ تۆھپە. ئۇ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى.

ئۇيغۇرلار جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئىچىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرق مىللەتلىرى ئىچىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئىشنى «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىشتىن باشلىشىمىز كېرەك.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك

مەملىكەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى
دا سۆزلىگەن سۆزىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى:
«جۇڭگونىڭ ئىشلىرىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيەتكە بېقىپ
ئېلىپ بېرىش لازىم، جۇڭگونىڭ ئۆز ئادەملىرىنىڭ
كۈچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىش لازىم. مۇستەقىل، ئۆز-
ئۆزىگە خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش —
مەيلى ئۆتكەندە بولسۇن ياكى كەلگۈسىدە بولسۇن، بىز-
نىڭ مەۋقەيىمىز». ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت
نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇشۇ بويىچە ئىش كۆ-
رۈشىمىز كېرەك.

ئاخىرىدا، بۇ قېتىمقى يىغىنىڭ ھەر مىللەت
ئالىملىرىنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك»
تەتقىقاتى توغرىسىدىكى ئىلمىي نەتىجىلىرىنى كەڭ-
كۈشادە ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش بىلەن، يۇكسەك ئىلمىي
پوزىتسىيىدىكى ئېنىتىپاقلىق يىغىنى بولۇپ قېلىشىنى
ئۈمىد قىلىمەن.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ئابدۇغوپۇر سەدىقنىڭ سۆزلىگەن سۆزى

ۋەكىللەر، مېھمانلار

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مۇئەللىپى مەگگۇ ئۇيغۇرغا كەتكەن جاي — قەشقەردە ئېچىلىدى. بۇ يىغىننىڭ قەشقەردە چاقىرىلىشى — مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بولغان ئىشەنچىسىنى ئىلھامى. شۇنداقلا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتى ئۈچۈن تۈرتكە. بىز بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشالمىز. قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇنداق كاتتا يىغىنىڭ چاقىرىلىشىغا ئازراق تۆھپە قوشالىغانلىقى — بىزنىڭ شەرىپىمىز. مەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋەكالىتەن، پۈتۈن مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالاقىدار پەنلەر ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملارنىڭ قەشقەرگە كەلگەنلىكىنى قىزغىن قارشى ئالىمەن ۋە ئۇلاردىن سەمىمىي ھال سورايمەن! شۇنىڭ بىلەن

بىرگە، ھەربىرلىرىنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە داۋامىدا مۇۋەپ-
پەقىيەت قازىنىشلىرىنى تىلەيمەن!

«قۇتادغۇ بىلىك» — XI ئەسىردىكى قاراخانىلار سۇ-
لالىسى زامانىسىدىكى بۈيۈك شائىر، مۇتەپەككۇر،
پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر داستانى
بولۇپ، ئۇنىڭدا پادىشاھ، ۋەزىر، ۋەزىرنىڭ ئوغلى ۋە
دەرۋىش قاتارلىق تۆت پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدىكى سۆھ-
بەت ئارقىلىق، ئاپتورنىڭ ئەينى زامانىدىكى نەزەرىيە،
ئەخلاق، پەلسەپە، قانۇن ـ تۈزۈم، ھەربىي ئىشلار،
پېرا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق كەسىپلەرگە بولـ
غان ئىدىيىۋى كۆزقارىشى بايان قىلىنغان. ئۇ، قارا
خانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم ئەسەرلەردىن بىرى ھېسابـ
لىنىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىنى ۋاراقلايدىغان بولساق،
بىشىر شەكلى ئارقىلىق مۇنداق كەلگەن، مۇنداق چوڭقۇر
مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇنداق بەدىئىي ئەسەر شۇنـ
چاكىدىن ئەمەس، پۈتۈن دۇنيادىمۇ ئاز تېپىلىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن، بىز شۇنداق دەپ ئېيتالايمىزكى، بۇ داستان
ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر بىباھا گۆھەر بولۇپ
لا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت
خەزىنىسىدىكى گۆھەرلەرنىڭ بىرى.

بىز بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئەسەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر
تەتقىق قىلىدىغان بولساق، XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلى،
ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن ئەھۋاللاردىن
خەۋەر تېپىپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى زامانىدا بولۇپ
ئۆتكەن نۇرغۇن ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بىلەنمۇ تونۇشۇپ

چىقالايمىز. بۈگۈن پۈتۈن مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايو-
نىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى، ئۇزاق مۇددەتتىن
بۇيان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ،
كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن مەشھۇر
ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەدقىقىگە ئىلىنىپ، تەت-
قىقات نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇشى، بۇ ئەسەردە بايان
قىلىنغان پەلسەپە قائىدىلىرىنى يەنمۇ ئېچىپ بېرىش
كە تەييارلانغانلىقى ــ بىزنى ئىنتايىن خۇشال قىلدى.
ئىشىنىمەنكى، بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئارتى-
لىق يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ
قىممەتلىك مىراستىن تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر خەۋەر
تاپىدۇ. ئالىمغا ۋە ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسىرىگە بوا-
غان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ، ھۆرمىتى تېخىمۇ
ئاشىدۇ. ۋىلايىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدە-
نىيەت قۇرۇلۇش قەدىمى تېزلىشىدۇ. مەن، بۇ ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ قەشقەردە چاقىرىلغانلىقىدىن ئىنتا-
يىن خۇشالمەن! يىغىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا
ۋە مول مېۋە بېرىشىگە تىلەكداشمەن!

مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە چوڭقۇر چۈ-
شەنچىگە ئىگە، شۇنداقتىمۇ مېنىڭ تەكتلەپ ئۆتۈش
زۆرۈر دەپ ئويلىغىنىم شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ
گەرچە بالاساغۇندا تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ
ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە ئىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت
قازىنىشى قەشقەردە بولغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن

قەشقەر زېمىنىغا دەپنە قىلىنىشقان. قەدىمكى قەشقەر بىزگە بىر ئۇلۇغ شائىرنى يارىتىپ بەرگەن ئىدى. مەن بۇ قېتىمقى يېزىغا ئىشتىراك ئەتكەن ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر بۇ ئالەمشۇمۇل مۇتەپەككۇرنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردىن بىزگە كۆپ-رەك تەلىم بېرىپ، بىزنى تېخىمۇ كۆپ بىلىملەرگە ئىگە قىلىشنى ئەمەلىي ئۈمىد قىلىمەن.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا ئۇل بېسىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى

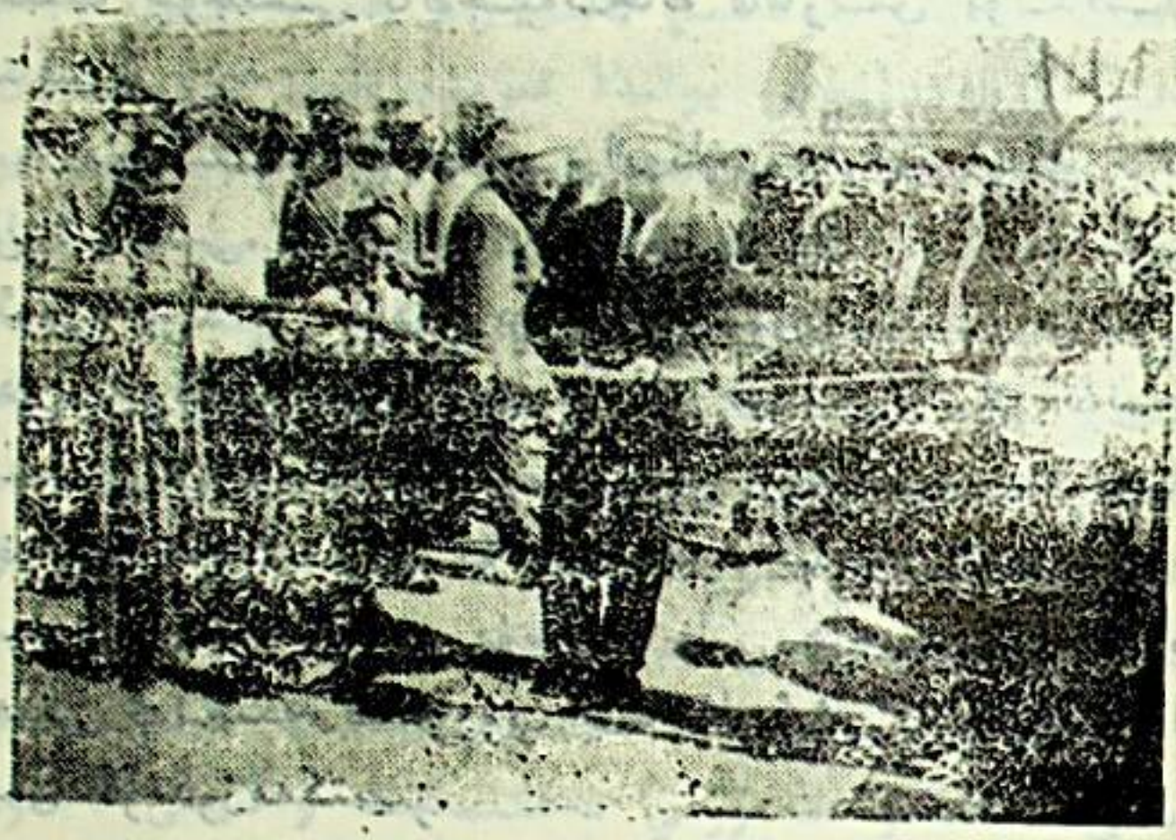

ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ كاساپىتى بىلەن ئىزى ئۆچۈپ كەتكەن بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى، شائىر، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلگىرى كى قەبرىگاھى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چۈشتىن كېيىن قاينام - تاشقىنلىققا چۆمدى. ناغرا - سۇناي، پىئونېر - لارنىڭ بارابان - كاناي سادالىرى ئىچىدە، ئالىمنىڭ

قەبرىگاھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ياساشقا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

مۇراسىمغا ئاپتونوم رايون، قەشقەر ۋىلايىتى، قەشقەر شەھىرىنىڭ پارتىيە ـ ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن تۆمۈر داۋامەت، پېكداجىن، ئىمىنوپ ھامىت، تۇرسۇن ئاتاۋۇللا، گوگاك، ئىمىن توختى، ئىيسا شاكىر، جاك جىگۈۋ، ئابلەت مۇھەممەتجان، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى يالقۇجىيەنجاك قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى.

مۇراسىمدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى يولداش تۆمۈر داۋامەت سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: بۈگۈن چۈشتىن بۇرۇن مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزگەن ئىدۇق. ئەمدى، بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ياساشقا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزمەكتىمىز.

يولداش تۆمۈر داۋامەت، ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلانغانلىقى ـ چارتىيىمىزنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قىممەتلىك

مەدەنىي مىراسلىرىنى ئىزچىل قەدىرلەيدىغانلىقى ۋە داغلىق تارىخىي شەخسلەرنى ھۆرمەتلەيدىغانلىقىنىڭ ئاممايەندىسى ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى: بىزدىن كېيىنكى ئەۋلادلار يېقىن كەلگۈسىدە پۈتىدىغان بۇ قەبرىگاھنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق، مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، شائىر، سىياسىئون بۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىنى مەڭگۈ ياد ئەتسۇن. ئۇنىڭ روھىنى تۆۋكىنىپ ئالىملارنى ھۆرمەتلەش، ئىلىم-پەننى گۈللەندۈرۈش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتسۇن.

مۇراسىمغا يەنە مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ بىر قىسىم مەسئۇللىرى، مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان بارلىق ۋەكىللەر، قەشقەر شەھىرىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلار، ئىشچى-خىزمەتچىلەر، ئوقۇغۇچىلار، دىنىي زاتلار، ھەر مىللەت ئامما-مىنىڭ ۋەكىللىرىدىن مىڭغا يېقىن كىشى قاتناشتى.

مۇراسىمغا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ئابدۇغۇپۇر سىدىق رىياسەتچىلىك قىلدى.

مۇراسىم ئاخىرىدا بولداش تۆمۈر داۋامەت نافراسۇناي سادالىرى ئىجىدە لېنتا كەستى ۋە كۆپچىلىك بىلەن بىللە قەبرىگاھقا ئۇل قويدى. ئاندىن ھەممەيلەن خۇشال-خۇرام ساماغا چۈشۈپ، قىزغىن ئۆتتە قىلدى.

دۆلەت بىر مىليون 500 مىلك يۈەن ئاجراتقان،

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىك قەدىمىي قۇرۇلۇشلارنى تەتقىق قىلىش - لايىھىلەش خادىمى ھەسەن ئابدۇرېھىم تەرىپىدىن 1961 - يىلدىكى فوتو نۇسخىسى ئاساسىدا يېڭىباشتىن لايىھىلەنگەن بۇ قەبرىگاھنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى بىر مىڭ 600 كۋادرات مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، مەقبەرە، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، مەسچىتتىن تەركىب تاپىدۇ، مەقبەرە گۈمبىزىنىڭ ئېگىزلىكى 18 مېتر بولىدۇ. قەبرىگاھ ئىچىگە گۈللۈك، فونتان ياسالغاندىن ئاشقىرى، 300 كۋادرات مېتر ئەتراپىدا خاتىرە ساراي ھەمدە 35 مېتر ئېگىزلىكتە خاتىرە مۇنارىسى ياسىلىدۇ. ئەسلىدىكى شەكلى ئاساس قىلىنىپ ياسىلىدىغان بۇ قەبرىگاھ قۇرۇلۇشىغا پۈتۈنلەي زامانىۋى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە تېخنىكا ئىشلىتىلىپ، تەخمىنەن 1988 - يىلنىڭ ئاخىرىدا تولۇق پۈتىدۇ.

«قەشقەر گېزىتى» مۇخبىرى ئابلا ئەخمىدى

(«قەشقەر گېزىتى» 1987 - يىل 29 - ئاۋغۇست سانىدىن)

ھەملىكە تىلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتاد غۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ يېپىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن سۆز

فېك داجېن

مۇتەخەسسىلەر، ئالىملار، ۋەكىللەر، يولداشلار!

ھەملىكە تىلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن ئاياغلىشىدۇ. يىغىن جەريانىدا ھەر مىللەت مۇتەخەسسىلىرى، ئالىملىرى «قۇتادغۇبىلىك» تەن ئىبارەت بۇ كاتتا ئەسەر ئۈستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە تەسىراتلىرىنى دادىل ئىزلىنىش روھى بىلەن ئەستايىدىل، ساغلام، ئەركىن ئالماشتۇردى. كىتابنىڭ كەڭ مەزمۇنى ۋە چوڭقۇر ئىدىيىسى ئۈستىدە ھەر تەرەپلىمە، كۆپ قاتلاملىق مۇھاكىمە يۈرگۈزدى ۋە شەرھلىدى. يىغىن باشتىن ئاياغ ئىلمىي، دېموكراتىك كەيپىيات ئىچىدە ئۆتتى؛ سەمىمىيەتلىك، ئىتتىپاقلىق كەيپىياتى بىلەن تولدى، پارتىيىنىڭ «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» فاكتىجىنى گەۋدىلەندۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن تولۇق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. كۆزلىگەن

مەقسەتكە يەتتۇرق دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، پروفېسسور شىك بىنىسى، مۇدىر ۋاك پىكفەن، پروفېسسور لىيۇ كۇيلى باشلىق مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە، يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بىر تۇركۈم مۇتەخەسسىلەر، ئالىملار يولىنى يېراق كۆرمەي، چېگرىدىكى شەھەر — قەشقەرگە كېلىپ، يىغىنىمىزغا قاتناشتى. يىغىنىمىزنىڭ ئوبدان ئۆتۈشى ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. مەن بۇ يەردە يىغىنغا قاتناشقان بارلىق يولداشلار نامىدىن ئۇلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن.

بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى سۇك خەنلياك يىغىنىمىزنىڭ ئەھۋالىنى سۇرۇشتۇرۇپ تۇردى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۇر داۋامەت ئالاھىدە قەشقەرگە كېلىپ، يىغىنىمىزغا قاتناشتى ھەمدە مۇھىم سۆز قىلدى ۋە ئىلمىي دوكلات، مۇزاكىرىلەرنى بىۋاستە ئاڭلىدى. دېمەك، بۇ قېتىمقى يىغىن ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ دىققەت — ئېتىبارىغا سازاۋەر بولدى ھەم كۈچ تەسىر قوزغىدى.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، بۇ يىغىن ھازىرقى باسقۇچتىكى «قۇتۇلۇش تاداغۇبىلىك» تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈردى. يىغىندا ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى، ئالىملار 100

پارچىگە يېتمەن ئىلمىي ماقالە تاپشۇردى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مول مەزمۇنى ۋە چوڭقۇر ئىدىيىسىنى كەڭ - كۇشادە بايان قىلدى. ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا قازانغان نەتىجىلەرنى ئاماليان قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يىغىن يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنىڭ ئۇزۇن ۋەتىنىدە تېخىمۇ كەڭ دائىقەت - ئېتىبارغا ئېرىشكەنلىكىنى، قەدىرلەنگەنلىكىنى دۇنياغا ئۇقتۇردى. شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ يىغىن ئىلىمىزدە كەسپىي تەتقىقاتچىلار، ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات قوشۇنىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاز سانلىق مىللەت تەتقىقات قوشۇنىنىڭ شەكىللىنىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرسەتتى. يىغىن جەريانىدا، بۇ تەتقىقات قوشۇنىدىكى پىشقەدەم ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ كەڭ بىلىمىنى، ئەستايىدىل ئىلمىي پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىدى؛ ئوتتۇرا ياشلىق ئالىملار كۈچلۈك ئىنتىلىش، دادىل ئىزدىنىش روھىنى ئىپادىلىدى؛ ياش يولداشلار ئۆزلىرىنىڭ جۇشقۇن ئىدىيىسى، ئىلمىگە بولغان قىزغىن ھەۋەس - ئىشتىياقىنى ئىپادىلىدى. بۇ يەرمىپەي شەكىللىك قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا ئۈمىد ۋە كۈچ بېغىشلىدى، كەشىنى ئىلھاملاندۇرىدىغان كەلگۈسى مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ يىغىن ئىلىمىزنىڭ «قۇتادغۇبە-

لمك» تەتقىقاتىدا يېڭى باشلىنىش بولۇپ قالغۇسى. شۇ-
نىڭغا ئىشىنىمىزكى، بۇ قېتىمقى يىغىنىنىڭ تەشۋىقاتى ۋە
سەپەرۋەرلىكى ئارقىلىق، شۇنىڭدەك «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ
خەنزۇچىسىنىڭ نەشىردىن چىقىشى ۋە ئارقىلىشى ئارقىسىدا،
«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا تېخىمۇكۆپ ئىستىداتلىق زات-
لار، تېخىمۇ زور نەتىجىلەر بارلىققا كېلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» — ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدە-
كى غايەت مول مىۋە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق
مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان ئاجايىپ چوڭ تۆھپە، جۇڭخۇا مىللەتـ
لىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەر. 13
مىڭ مىسرالىق، گۈزەل، نەپىس، پەلسەپىۋى قائىدىلەر-
گە باي ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكى كۈچلۈك ئە-
دەبىيەتنى يۇغۇرۇپ بىر گەۋدە قىلغان بۇ داڭلىق ئە-
سەر كۆپ تەرەپلىمىلىك ئۆلمەس نەتىجىلىرىنى نامـ
يان قىلدى. بۇ ئەسەر ھەر تەرەپلىمە تەتقىقات قىمـ
مىتىگە ئىگە بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت
تارىخىدا ۋە ئۇتۇقۇرا شەرق مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم
ئورۇن تۇتىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھا-
جىپ ئۇيغۇر تارىخىدىكى داڭلىق شائىر، پەيلاسوپ ۋە
مۇتەپەككۇر، ئۇ، قاراخانىلار سۇلالىسى گۈللىنىشتىن زە-
ئىپلىشىشكە قاراپ كېتىۋاتقان مەزگىلدە ياشىغان. يۈ-
سۈپ خاس ھاجىپ كۈنسېرى كەسكىنلىشىۋاتقان سىياسىي،
ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ،
قاراخانىلار سۇلالىسىنى زەئىپلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش مەقسىتـ

ده، غايەۋى تۈس ئالغان بىر پەلانىنى تۈزۈپ چىققان. بىلىم، ئەخلاق، قانۇن — مۇئەللىپنىڭ دۆلەتنى تۈزەش، ئەلنى ئامان قىلىش جەھەتتىكى بۇ پىلانىنىڭ مۇھىم مەزمۇندۇر. ئۇ، بىلىمنى كىشىلەرنىڭ ئەقىل- ئىدرىكى ۋە ۋىجدانىنى ئاشۇرۇشنىڭ، ئەخلاقنى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى قېلىپقا سېلىشنىڭ، قانۇننى دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ۋاستىسى ھېسابلىغان. بۇ ئۇچ ئامىل ئاددىي پۇقرانىڭ ھەرىكەتلىرىنى قېلىپقا سېلىشقا قارىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى قېلىپقا سېلىشقىمۇ قارىتىلغان ئىدى. بۇ، ئاشۇ زامانىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىالەت، ئىجتىمائىي باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي خاتىرجەملىككە ئىنتىلىشىدىكى شېرىن ئارزۇسى ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان ۋە خىزمەت قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى — ئۇيغۇرلار IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرغان مۇھىم ھاكىمىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە مەۋارەئۇننەھرنى ئۆزاق ۋاقىت ئىدارە قىلغان. ئۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىلا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل جۇڭگو تارىخىدىمۇ بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ، ئۆز ۋاقتىدا سۇك سۇلالىسى ۋە لياۋ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي، ئىقتىساد ھەم مەدەنىيەت جەھەتلەردە قويۇق ئالاقە قىلغان. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنى — شەرق بىلەن غەربنى قۇرۇقلۇق يولى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان «يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنى

بولغانلىقتىن، ئۇ، شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭلاشقا، «قۇتادغۇبىلىك» جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئاساس، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەرب مەدەنىيىتىدىكى ئىجابىي ئامىللارنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، ئوچۇق خاراكتېرلىك ئاساسىي شەكىل ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. يىغىندا بەزى يولداشلار ئېيتىپ ئۆتكەندەك، «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇنداق كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرى بولغان كلاسسىك داڭدار ئەسەر — شىنجاڭدەك قەدىمكى زامان جۇڭگو ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ئۈز ئارا ئۇچراشقان ئالاھىدە مەدەنىيەت تۈپرىقىدىلا ۋۇجۇدقا چىقالايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاق قىسقىچە كۆمۈلۈپ ياتقىنى ۋە ئېتىبارسىز قالدى. ئۆتكەن ئەسىرگە كەلگەندە، بەزى ياخشى نىيەتلىك چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدىلا دۇنياغا تونۇلدى. ئېلىمىزدە بولسا، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئورۇنسىز قارىلاندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇم يىغىنىدىن كېيىن، سىياسىي جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشالغاندىن كېيىنلا بۇ گەۋدانت ئەسەر دۇنياغا كۆز ئېچىپ، پارلاق نۇرىنى چېچىشقا باشلىدى. 1983 - يىلى بۇ ئەسەر ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ پايتەختى بېيجىڭدا نەشر قىلىندى. بۇ — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىدىكى زور ۋەقە. شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ ئىسلام ساھەسىدىكى چوڭ ۋەقە، بۇ

هال ئېلىمىزدىكى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ئۇچۇن ئاساس ، پلىپ بەردى ۋە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى.

بۇ قېتىمقى يىغىندا «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بويىچە ئىجابىي نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، خۇشاللىق ئارىلىق بىر قەدەم تاشلانغان بولسىمۇ، بۇ تېخى تارىخىي باشلىنىشتىنلا ئىبارەت. خەلقىمىزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بىزگە قويغان تەلەپلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز تېخى چوڭقۇر ئەمەس. بۇ ھال دۆلىتىمىزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئانا ماكانى بولۇش سالاھىيىتىگە تولمۇ مۇناسىپ كەلمەيدۇ. شۇڭا، ھەر ساھەدىكى مۇتەخەسسىسلەرنى، ئالىملارنى داۋاملىق تەشكىللەپ، «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا پىلانلىق، تەشكىللىك، سىستېمىلىق ھالدا مول مەزمۇنلۇق، كۆپ تەرەپلىمىلىك تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇشىمىز ھەمدە شۇ ئاساستا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بۇ، ئىلىم ساھەسى ۋە نەزەرىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئالدىنقا قويۇلغان مۇھىم ۋەزىپە، مەن ئىشىنىمەنكى، بۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن، ھەر مىللەت تەتقىقاتچىلىرى چوقۇم داۋاملىق تۇردە ئورتاق تىرىشىپ، ئۇزاتقا قالماي ئىلىمىزنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات خىزمىتىنى دۇنيا بويى

چه ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكۈزىدۇ.

شۇنى كۆرۈش كېرەككى، 1000 يىللاردىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلىرى كىشىلەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قوزغاپ، كىشىلەرنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ كەلدى. بۇ ھال جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى ئالغا سۈرۈشتە ئىجابىي رول ئويناپ كەلدى. بۈگۈن بىزنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى تېز قانات يايدۇرۇشىمىزدىكى مەقسەت — ئۇنىڭدىكى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا، جۇڭخۇانىڭ گۈللەنىدۇرۇشكە، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا پايدىلىق بولغان بارلىق ئىجابىي ئىدىيە ۋە روھلارغا؛ دۆلەتكە، مىللەتكە، جەمئىيەتكە پايدىلىق، خەلقچە پايدىلىق ئىجابىي ئىدىيە ۋە روھلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تېخىمۇ ياخشى قاتنىشىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتۈر.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي پەن خىزمەتچىلىرىنىڭ ماركسىزم-لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، ئۇلارنىڭ مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇللىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى، تارىخىي ۋەقەلەرنى، تارى-

مۇي شەخسلەرنى تەھلىل قىلىش ۋە تونۇشىمىز ئۈچۈن
ئۆتكۈر ئىدىيىۋى قورال بولۇپ، تۈپ خاراكتېرلىك
يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم
ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىغا داۋاملىق ئەمەل
قىلىپ، تارىخىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا تارىخنى
بۆلۈۋېتىپ تەسلىكىمىز، تارىختىن چەتنەپ كەتمەسلىكىمىز،
شۇنىڭدەك قەدىمكى شەخسلەرگە ھازىرقى نۇقتىئىنەزەر
زەرلەر بىلەن تەلەپ قويماسلىقىمىز، تارىخقا ھۆرمەت
قىلىشىمىز، پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشىمىز، ئوبىيېكتىپ ھالدا
ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ ئادىل باھا بېرىشىمىز،
زورلاپ تاڭماسلىقىمىز، شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، جەۋھىرنى
ئىلغىۋېلىپ، تەتقىقات خىزمىتىمىزنى پۇختا ئاساستا ئېلىپ
بېرىشىمىز لازىم. بىز داۋاملىق تۇرده ئىلمىي دېموكراتىيىنى جارى
قىلدۇرۇشىمىز، «پارتىيىنىڭ بارچە
گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە
سايرىسۇن» دېگەن فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.
بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى ۋە بارلىق ئىجتىمائىي
پەن تەتقىقاتىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىمىزنىڭ سىياسىي
كاپالىتى. يولداش ۋەن لى يېقىندا ئېچىلغان مەملىكەتلىك
يۇمشاق پەنلەر تەتقىقاتى خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا:
«يۇكسەك ئىلمىي ئەركىنلىك كەيپىياتى بولغانىدا،
ئاندىن تەپەككۇر بۇلاقلىرىنى ئاچقىلى، مۇستەقىل پىكىر
يۈرگۈزگىلى، ھەقىقىي بىلىم ۋە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا
قويغىلى بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. دېمەك، ئىدىيە
خاراكتېرلىك مەسىلىلەرنى، ئىلىم مەسىلىسىنى مۇ-

زاكىرلىشىش ئۇسۇلى. قائىدە سۆزلەش ئۇسۇلى. تەنقىد
ۋە تەنقىدكە قارشى تۇرۇش ئۇسۇلى بىلەنلا ھەل قىلى
غىلى بولىدۇكى. بىزنىڭ ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا ھەرگىز
بولمايدۇ. بىز ئىلمىي تەتقىقاتنى ئاساس قىلغان دادىل
ئىزدىنىشنى ۋە ئەركىن مۇنازىرىنى قوللايمىز ھەم رىغبەت
لەندۇرىمىز. ئىلمىي ئەركىنلىكنى، ئىجادىيەت ئەركىنلىك
نى، مۇزاكىرە ئەركىنلىكنى، تەنقىد ۋە تەنقىدكە قارشى
ئەركىنلىكنى يولغا قويۇپ، نەزەرىيە تەتقىقات خىزمىتى
نى زور دەرىجىدە جانلاندۇرۇشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق
قىلغاندىلا، پەن ـ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش
ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تىنچ ـ ئىناق مۇھىت ۋە دېموكرا
تىك كەيپىياتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، نەزەرىيە تەتقىقا
تىدا يول ئېچىپ ئىلگىرىلىيەلەيمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ مەزمۇنى ئەدەبىيات
تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسىدىن كېڭىپ ھالقىپ كەتكەن بولۇپ،
«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا چوڭ يېڭىلىق يارىتىش ـ
يارىتالماسلىقىمىز ـ تۈرلۈك بەنلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان
دۆلەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە ئالىم
لىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىغا باغلىق. بۇنىڭ ئۈچۈن،
ھەر تەرەپتىكى ئىختىساسلىق كىشىلەرنى جەم قىلىپ، بۇ
ئىشنى پىلانلىق، تەشكىللىك ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.
ئۇزاق مۇددەتلىك، قىسقا مۇددەتلىك تەتقىقات پىلانـ
لىرىنى تۈزۈپلا قالماستىن، تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي دائـ
رىلىك پىلانى، كىچىك تارماقلىق پىلانلىرىنىمۇ تۈزۈپ،
تەتقىقات خىزمىتىنىڭ ئىشانلىق، قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھال

دا ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىمىز كېرەك.

يولداشلار، قەشقەر — تارىخى ئۇزاق، مەشھۇر شەھەر. بۇ يەر پورتىدىن ①، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، مۇھەممەت سادىق، تۇردۇش ئاخۇن (غېرىبىي)، ئابدۇرېھىم نىزارىغا ئوخشاش سىياسىئون، مۇتەپەككۇر ۋە كاتتا ئەدىبلەرنى يېتىشتۈرگەن. شۇنىڭدەك، بەنچاۋ، فاشىيەن، شۈەن جۇاڭلارنىڭ نەتىجىلىرىمۇ بۇ يەردە مۇكەممەللەشكەن. شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغىمۇ مۇھىم تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، قەشقەر بىر مەزگىل ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان ئىدى. بۇگۈن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقان چاغدا، قەشقەر رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىختىكى شەرەپلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇزاق تارىخنى، شانلىق مەدەنىيىتىنى تىرىشىپ تەشۋىق قىلىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىنى ئۈچ يىل ئىچىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى ۋىلايەت

---

① پورتىدىن — (232 — 348) كۈچارلىق، مىلادىيىنىڭ 310 -يىلى لوياڭنا بېرىپ، شۇچاغدىكى مۇكۈمرانلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگەبولۇپ، بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلغان.

قىلىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدىكى چاقىرىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەم ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا تۆھپە قوشۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەك ئاخىرىدا، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا تېخىمۇ مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىلەكداشلىقىمنى بىلدۈرىمەن.

قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گوگاڭنىڭ سۆزلىگەن سۆزى

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمتىدىكى رەھبىرلىرى يولداشلار، مۇتەخەسسىلەر، ئالىملار ۋە مېھمانلار

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۈگۈن غەلىبىلىك يېپىلدى. بۇ كاتتا يىغىن ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرغان ئەڭ ئاخىرقى مىنۇتلاردا مەن ج. ك. پ. قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋەكالىتەن، بۇ قېتىمقى مۇھاكىمە يىغىنىغا بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلغان ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن، جۈملىدىن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنى، جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي جەمئىيىتى بىرلەشمىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىدىكى رەھبىرىي يولداشلاردىن، پۈتۈن مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر

قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار ۋە مېھمانلاردىن سەممىي ھال سورايمەن! بۇ كاتتا يىغىنىمىزنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە يىغىنىمىزنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن! ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى جەريانىدا «قۇتادغۇبىلىك» نەتىقاتى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرىنى قۇتلۇقلايمەن!

مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار

«قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ ئالەمشۇمۇل ئەسەر XI ئەسىردە قەشقەردە ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ ئەسەر مەزمۇنى جەھەتتە مول پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى قانۇن ـ تۈزۈم، ئەخلاق قاتارلىق جەھەتلەردىكى نۇرغۇن مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر رايونى ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىزدىكى مۇھىم ھۆججەت. ھەربىرلىرى ئېلىپ بارغان بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە دۆلىتىمىز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتىگە قارىتا ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، بەلكى قەشقەرگە بېرىۋاستە ياردەم بەرگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئالاقىدار ئورۇنلار، ئالاقىدار تارماقلاردىكى رەھبىرىي كادىرلار ھەربىرلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدىن ئەھمىيەتكە پايدىلىق بولغان نۇرغۇن ئوبدان نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە،

بىزنى مۇشۇ كاتتا ئەسەر ۋە ئۇنىڭ ئاپتورىنى ئىپتىدائى قەدەمدە چۈشىنىش ۋە تونۇش ئىمكانىيىتىگە مۇشەررەپ قىلدى. ئەڭ مۇھىمى، مىللىي مەدەنىي مىراسلارنى قەزىش جەھەتتە يېڭى باشلىنىش بولدى. ئىشىنىمەنكى، مۇتەخەسسىلەر ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن تېخىمۇ نۇرغۇن پايدىلىق نەرسىلەرنى ئۆگىنىش ئارقىلىق، ۋىلايىتىمىزنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىجتىمائىي پەن خىزمەتچىلىرى، مىللىي ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەن ئىبارەت بۇ كاتتا ئەسەرگە بولغان تەتقىقاتى ۋە مىللىي مەدەنىي مىراسلارنى قەزىش خىزمىتى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. شۇڭا، بىز مۇتەخەسسىلەر، ئالىملارنىڭ بۇ قېتىمقى قەشقەر سەپىرى— ۋىلايىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناھايىتى ئۇتۇقلۇق بولدى، دەپ قارايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋەكالىتەن ھەربىرلىرىگە چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن!

مۇتەخەسسىلەر، ئالىملار! يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرى — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مول مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر گۆھەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى — قەدىمكى زامانىدىكى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى. بۇ ئەسەر — يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان مەھ

مۇت قەشقەری يازغان «تۈركي تىللار دىۋانى» غا ئوخ
شاش، بىزنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىمىز، قەدىرلىشىمىز، قوغ
دىشىمىزغا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

بىز چوقۇم بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ،
قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پەلسەپە خادىملىرى، ئىجتىمائىي
پەن خادىملىرى، مىللىي ئەدەبىيات خادىملىرى، تارىخ،
مىللەتلەر تارىخى ۋە مىللىي خىزمەت خادىملىرىنىڭ تەت
قىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشىغا مەدەت بېرىمىز.
ئۇلارنىڭ ھەر بىرلىرىدىن ئۆگىنىپ، تەتقىقات ئىقتىدا
رىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە، شىنجاڭ بىلەن، بولۇپمۇ
قەشقەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بۇ ئىككى ئەسەرنى
تەتقىق قىلىش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشىغا ياردەم بېرىمىز.
شۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشىنىمەنكى، بۇ تېتىمقى كاتتا يىغىن
ئارقىلىق، جۇڭگونىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا چوقۇم
يېڭى ۋەزىيەت، يېڭى سەۋىيە مەيدانغا كېلىدۇ. بىز ھەر
بىرلىرىنىڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى داۋاملىق ئې
لان قىلىشلىرىنى كۈتىمىز.

(قىسقارتىلىمىسى)

ئالتۇن دەۋردىكى كاتتا ئۇچرىشىش، پەن تەتقىقات سەپىدىكى ياخشى باشلىنىش

— مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاياغلاشتى

ئالتۇن دەۋرىمىزنىڭ ئالتۇن كۈزىدە،
يۈسۈپ ۋە مەھمۇتنىڭ يۇرتى قۇۋاندى.
ئالىملار ئۇچراشتى بۇ يەردە شادمان،
خۇش خەۋەر نۇر بولۇپ ئەلگە تارالدى.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات شۆيۈەنى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى، شىنجاڭ پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىرلەشمىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە بىرلىكتە قەشقەردە چاقىرغان مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى يەتتە كۈن داۋام قىلىپ 8 — ئاينىڭ 31 — كۈنى چۈشتىن كېيىن غە-

لىبىلىك ئاياغلاشتى. يېپىلىش مۇراسىمىغا رەسمىي ۋە-
كىللەر ۋە ئىختىيارىي يوسۇندا قاتناشقان قەشقەر زىيا-
لىيلىرى بولۇپ 300 گە يېقىن كىشى بىلەن بىللە ئاپ-
تونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتو-
نوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۇر داۋا-
مەت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ دائىمىي ھەيئەت
ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈم
باشلىقى فېڭ داجېن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ-
مىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، «قۇتادغۇبىلىك» تەھرىر- تەر-
جىمە ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى، يېغىن رەھبەرلىك گۇرۇپپا-
سىنىڭ باشلىقى ئىمىنوپ ھامىت، قەشقەر ۋىلايەتلىك
پارتكومنىڭ شۇجىسى گوگاك، قەشقەر مەمۇرىي مەھكە-
مىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئىيسا شاكىر قاتارلىق رەھبە-
رىي يولداشلار قاتناشتى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، يېغىن رەھبەرلىك
گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى مەمتىمىن يۈ-
سۈپ يېپىلىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. تۆمۇر
داۋامەت مۇھىم سۆز قىلدى، فېڭ داجېن خۇلاسە سۆ-
زى سۆزلىدى. گوگاك ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي
مەھكىمىگە ۋەكالىتەن سۆز قىلىپ، يېغىننىڭ مۇۋەپپەق-
يەتلىك ئاياغلاشقانلىقىنى تەبرىكلىدى، جۇڭگو ئىجتىما-
ئىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدە-
بىياتى تەتقىقات شۆيۈەنىنىڭ باشلىقى، پروفېسسور لىيۇ
كۇيلى ھاياجان ئىچىدە ئۆزىنىڭ يېغىن جەريانىدا يۈ-
سۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقەرىگە بېغىشلاپ يازـ

غان شېئىرلىرىنى ئوقۇدى ۋە سۆز قىلدى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پېداگوگىكا تەتقىقات شۆبۈەنىنىڭ باشلىقى پروفېسسور شىك بىنسى يىغىندىن ئالغان تەسىراتلىرىنى بايان قىلدى.

يىغىن جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە ئالىملار ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەشھۇر شائىر، پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ جۇڭگو يازما ئەدەبىيات تارىخىدىكى شېئىر شەكلى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ھەجمى ئەڭ چوڭ، مەزمۇنى ئەڭ مول بولغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسىرى — «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۈستىدە ھەر تەرەپلىمە ۋە كۆپ قاتلاملىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، مۇئەللىپ ۋە بۇ ئەسەرنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتى تارىخىدىكى يۇكسەك ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈردى، ئەسەرنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، بۇندىن كېيىنكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر، تەشكىللىك، پىلانلىق ئېلىپ بېرىشقا ئىدىيىۋى ئاساس يارىتتى.

جۇڭگو ۋە خەلقئارادا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغان خەنزۇ ئالىملىرىدىن لىيۇ كۇيلى، شىك بىنسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت ئالىملىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر مۇنداق قارىدى: «قۇتادغۇبىلىك» — ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى غايەت زور نامايەندە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان ئاجايىپ زور تۆھپە، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى خە-

زىنىدىكى قىممەتلىك گۆھەر. ئۇ، ھەر تەرەپلىمە تەت-
قىقات قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، جۇڭگونىڭ تەدىرىكى زا-
مان مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت
تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. گەرچە بۇ تېتسىقى يې-
نىدا «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بويىچە ئىجابىي نە-
تىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، خۇشاللىنارلىق بىر تەدەم
تاشلانغان بولسىمۇ، بۇ تېخى بىر تارىخىي باشلىنىشتىلا ئې-
بارەت. يۇقۇرقى خاس ھاجىپ بىزنىڭ، «قۇتادغۇبىلىك»
بىزنىڭ، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى پەللە-
سىمۇ بىزنىڭ بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بىز ئېلىمىزنىڭ مە-
دەنىيەت خەزىنىسىگە ئىنتايىن زور تۆھپە قوشقان بۈ گە-
گانت ئالىمنىڭ يۇكسەك ئىلمىي پوزىتسىيىسى ۋە قەيـ
سەرلىك روھىنى ئۇلگە قىلىپ، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقـ
قاتىنى قەدەممۇ قەدەم چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز، تەتقىقات
نەتىجىلىرىنى سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قورۇ-
لۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

رەئىس تۆمۇر داۋامەت مۇنداق دېدى: بىز بۇ يې-
نىن جەريانىدا ئىككى چوڭ ئىش قىلدۇق. بىرى، يۇ-
قۇرقى خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
قۇرۇلۇشىغا ئۇل قويدۇق؛ يەنە بىرى، «قۇتادغۇبىلىك»
نى تەتقىق قىلدۇق. بۇ يالغۇز شىنجاڭ تارىخىدىلا ئە-
مەس، بەلكى مەملىكىتىمىز تارىخىدىمۇ زور ئىش. مەن
بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇشالمەن. مەن «قۇتادغۇبىلىك»
نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى چىقىرىشتا زور كۈچ چىقار-
غان ئەھمەت زىيائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىق ئالىم-

لارغا، بۇ ئىشقا يېتەكچىلىك قىلغان ئىمىنوپ هامىت قا-
تارلىق مەسئۇل يولداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن. بۇ قې-
تىمقى يىغىنىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، هازىر پەن تەت-
قىقاتى سېپىگە بىر تۈركۈم ئوتتۇرا ياشلىق يولداشلار،
ياش يولداشلار قوشۇلۇپتۇ. بىز هازىرقى ئالىتۇن دەۋر-
نىڭ قەدىمگە يېتىپ، خۇددى بىر ئادەمدەكلا ئىتتىپاق
لىشىپ كۈچ چىقىرىشىمىز، بولۇپمۇ بىلىم ئارقىلىق دۇنـ
يانى يورۇتىدىغان زىيالىيلار، ئالىملار باشلامچىلىق بىلەن
ئىتتىپاقلىشىپ، «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ دېگىز-
دىن تېخىمۇ كۆپ ئۇنچە - مارجان سۈزۈپ، دەۋرىمىز
ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشى كېرەك، يولداش تۆمۈر دا-
ۋامەت سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىن
يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قەبرىگاهىنى ئىككى يىل ئىچى-
دە تولۇق پۈتتۈرۈشنى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا تې-
خىمۇ يېڭى، تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ،
قەبرىگاه يېنىدا تېخىمۇ چوڭراق بىر يىغىن ئېچىشقا
تەييارلىق قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

يولداش فېڭ داجېن خۇلاسە سۆزىدە ماۋۇلارنى
ئالاهىدە تەكىتلىدى: بىز دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تا-
رىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىغا داۋاملىق ئەمەل قىلىپ،
تارىخىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا، تارىخنى بۆلۈ-
ۋەتمەسلىكىمىز، تارىختىن چەتنەپ كەتمەسلىكىمىز، شۇ-
نىڭدەك، قەدىمكى شەخسلەرگە هازىرقى نۇقتىئىنەزەر
بىلەن تەلەپ قويماسلىقىمىز، تارىخقا هۆرمەت قىلىش-
ىمىز، ئوبىيېكتىپ هالدا هەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ،

ئادىل باھا بېرىشىمىز، زورلاپ تاڭماسلىقىمىز، جەۋھەر-
نى ئىلغىۋېلىپ، شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، تەتقىقات خىز-
مىتىمىزنى پۇختا، ئىلمىي ئاساستا ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.
بىز داۋاملىق تۇرده ئىلمىي دېموكراتىيىنى جارى قىل-
دۇرۇشىمىز، پارتىيىنىڭ «بارچە گۈللەر تەڭشى ئېچىلسۇن،
ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايرىسۇن» دېگەن فاڭچې-
ندا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. بۇ، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتـ
قىقاتىنى ۋە بارلىق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى ياخشى
ئېلىپ بېرىشنىڭ سىياسىي كاپالىتى.

ئالىمنىڭ يۇرتىدىكى بۇ ئالىملارنىڭ ئۇچرىشىش
يىغىنى جۇشقۇن، سەمىمىي ئىتتىپاقلىق كەيپىياتى ئىچىده
ئۆتتى.

ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان، ھەر قايسى
جايلاردىن كەلگەن 143 رەسمىي ۋەكىل ئىچىده ئاز سان-
لىق مىللەت ۋەكىلى 113 نەپەر، ئايالار 13 نەپەر بو-
لۇپ، 27 نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك، 50 نەپەر ئوتتۇ-
را دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار تەتقىقات خادىملىرىدىن تاشقى-
رى، يەنە بىر تۇركۈم ياش كۈچلەر، ئىشتىن سىرتقى
ھەۋەسكارلارمۇ مۇھاكىمىگە قاتناشتى. يىغىنغا تاپشۇرۇل-
غان 100 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە (بۇنىڭدىن 40
پارچىسى چوڭ يىغىندا ئوقۇلدى) نىڭ ئەھۋالىدىن قارىغان-
دا، تەتقىقات سەۋىيىسىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى
كۆرگىلى بولىدۇ. سابىق ئۇرۇمچى قىسىملىرىنىڭ مۇئا-
ۋىن سىلىكىيۇەنى ئەزىزۇپ قاسىم، ئاپتونوم رايونلۇق ئاش-
لىق نازارىتىنىڭ نازىرى مەھمۇت يۈسۈپ قاتارلىق رەھ-

بىسرىي يولداشلارنىڭمۇ بۇ قىيتىمىقى مۇھاكىمىگە قاتناشقانلىقى يېڭىن ئەھلىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈردى؛ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى تۆت چوڭ تەتقىقات ئورنىدىن، 16 ئالىي مەكتەپتىن كەلگەن كەسىپىي خادىملار مۇھاكىمىدە تايانچلىق رول ئويناندى. ئاخبارات - تەشۋىقات، نەشرىيات ئورۇنلىرى يېڭىنغا زىچ ماسلاشتى، شۇڭا، يېڭىن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى يېڭىن ئارىلىقىدا بۇ ئورۇنلاردىن كەلگەن كەسىپىي خادىملار بىلەن مەخسۇس سۆھبەت يېغىنى ئۆتكۈزۈپ، تەشەككۈر ئېيتتى.

يېپىلىش مۇراسىمىدىن كېيىن، ۋەكىللەر بىرلىكتە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى، كەچتە بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يېغىنى ئۆتكۈزدى، كۆڭۈل ئېچىش يېغىنىغا ۋىلايىتىمىز-دە بولۇۋاتقان دۆلەت ئىشلىرى كومىسارى گۇمۇ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خۇاڭ باۋجاڭ قاتارلىق يولداشلارمۇ قاتناشتى.

«قەشقەر گېزىتى» 1986 -يىل 2 - سېنتەبىر سانىدىن

2 — قسم

«قۇتادغۇ بىلىك» كىشىنىڭ، ئۇنىڭ تىلى قايسى تىل

ئەھمەت زىيائى

بىزگە مەلۇمكى، دۇنيادا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز مىللەتنى تارىخ بېتىدە ئەسلىتىپ تۇرىدىغان ئەسلەتمە خاتىرە بەلگىلىرى بولغان. ئۇلار ئەنە شۇ خاتىرە بەلگىلىرى بىلەن زامان ئۆزگىرىشىنىڭ نەمەھۇ - ئىنتىزارلىق تۇمانلىرى ئاستىدا يوقىلىپ كەتمەي، ئۆتمۈش ھاياتىنىڭ بارلىق بەلگىلىرىنى تارىختا نامايان قىلىپ، پەخىرلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، جۇڭگو كۇڭزى ۋە ئۇنىڭ تەلىماتى، ساۋشۇچىن ۋە ئۇنىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانى بىلەن؛ يۇنانلىقلار ئۆز پەيلاسوپ لىرى پلاتون، ئارىستوتىل، بۇقرات، سوكرات، فىساغۇرس ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن؛ ھىندىلار بىدپاي ھېكىم ۋە ئۇنىڭ «كەلىلە ۋە دەمنە»سى بىلەن؛ ئىرانلىقلار فىردەۋسى ۋە ئۇنىڭ «شاھنامە»سى بىلەن؛ ئىنگلىزلار بايرون، شېكسپىر بىلەن؛ رۇسلار تولستوي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن... ۋەھاكازالار. بىزمۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىختىكى شانلىق كۇنلىرىمىزنىڭ مەرىپەت

نەشانلىرىنى خۇددى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا بۇيۈك تەنتەنە ساداسى ئىچىدە كۆتۈرۈپ چىقىشقا ئىمكانىيەت تاپتۇق. ئۇ بولسىمۇ بىز ئۇنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەۋاتقان يىگانە ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» تۇر. ھازىر بۇ ئەسەر خەلقىمىز قولىغا ئۆتتى. نەزمىي يەشمىسى نەشىر قىلىنىپ تارالدى. بۇ ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەن ئۇنى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش ئىلمىي پائالىيىتى باشلىنىپ كەتتى. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئېلىشتا، ئەڭ ئالدى بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەنسۇبىيەت مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭ تىلىنىڭ قايسى مىللەت تىللىقىغا مەنسۇبلۇقىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلغانلىقىغا 1000 يىل بولغان بولسىمۇ، شۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئۇ، بەزىدە كۆرۈنۈش، بەزىدە كۆمۈلۈش ھالىلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. ناھايىتى 1925 - يىلى پروفېسسور فىترە تىنىڭ تاشكەنتتە چىقىدىغان «ماتارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ناملىق مەجمۇئىدە بۇ ئەسەر توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات بېرىلىشتە ئۆزى ئۇچراتقان نەمەنگان نۇسخىسىدىن 154 - بەتلىك فاكسىملىنى بېرىشى بىلەن بۇ ئەسەر دۇنياغا تونۇلدى. شۇندىن بېرى، «قۇتادغۇ بىلىك» قولدىن قولغا ئۆتۈپ، ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە

ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئۇرغۇن دۆلەتلەر، جۈملىدىن ۋېنگرىيە، دانىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە، ئىتالىيە، چار روسىيە، ياپونىيە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشىغان دۆلەتلەردە بۇ ئەسەر ئۈستىدە ئىلمىي خىزمەتلەر ئېلىپ بېرىلدى. تەتقىقاتچى ئالىملاردىن ئوتتۇ ئوابرىت (گېرمانىيە)، ۋامبېرى (ۋېنگرىيە)، نەجىپ ئاسىم، رەشىت رەھمەتى ئارات، سەدرى مەقسۇدى، ئا. دىل ئاچار، كوپرولۇ فۇئادزادە (تۈركىيە)، بومباچى(ئىتالىيە)، مالوۋ، رادلوۋ، بارتولد، سامايلۇۋىچ (چار روسىيە)، فىترەت، ئەخمەت زەكى ۋەلىدى، ئېمىر نەجىپ، قەييۇم كەرىمۇۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى)، تومسۇن (دانىيە)، بروكلېمان، ھارتمان (گېرمانىيە) لەر «قۇتادغۇ بىلىك» ئۈستىدە ئۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىپ، ئىلىم دۇنياسىغا ئالقىشقا سازاۋەر زور خىزمەتلەر تەقدىم قىلىشتى.

بىز ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، بەزى ئىختىلاپلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈدۇق. ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قايسى مىللەتكە مەنسۇپلۇقى، ئۇنىڭ تىلى قايسى مىللەتنىڭ تىلىلىقىدىكى بىر خىل بولمىغان مۇجمەل كۆزقاراشلاردىن ئىبارەت. دېمەك، تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ مۇھىم مەسىلە ئۈستىدىكى كۆزقاراشلىرى، پىكىرلىرى ئوخشاش ئەمەس. بۇ توغرىدا ئەھۋال شۇ دەرىجىدىكى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان دەپ قويۇش

بىلەنلا مەسىلە ھەل بولمايدىغانلىقىدا. چۈنكى، ھەر تەتقىقاتچىنىڭ بۇ تۇغرىلىق قىلغان تۆرلۈك سۆزلىرى، كەتتۈرگەن دەلىل - ئىسپاتلىرى، تۈيغۇ - ھېسسىياتلىرى بار.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزگىمۇ پىكىر ۋە مۇھاكىمىمىزنى، دەلىل - ھۇججەتلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ چوقۇم ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپلۇقى، ئۇنىڭ تىلىنىڭ «مۇقەررەر ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت»لىكىنى ئىلمىي دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاش زۆرۈر بولۇپ قالدى. شۇ مەقسەتتە مەن پىكرىمنى تۆۋەندىكى ماۋزۇلاردا ئوتتۇرىغا قويىمەن:

1) «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قايسى مىللەتكە مەنسۇپلۇقى، ئۇنىڭ تىلىنىڭ قايسى تىللىقى توغرىسىدا ھەر قايسى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى.

2) بۇ ھەقتە مېنىڭ پىكرىم ۋە دەلىل - ئىسپاتلار.

3) بۇ خۇسۇستا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شاھادىتى.

«بارىقەتنى ھەقىقەت تەسەددۇمى ئەفكاردىن چىقار، يەنى ھەقىقەت چاقماقلىرى پىكىرلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇشلىرىدىن چاقنايدۇ» دېيىلىدۇ. شۇ بەسىزكى، ئەسەرنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدىكى بۇ تۇمانلىق ھاۋا، بۇ پىكىرلەرنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان نۇر ئۇچقۇنلىرى بىلەن سۆزۈلەر ۋە ئايدىڭلىشار...

1. «قۇتادغۇ بىلىك» قايسى مىللەتكە مەنسۇپ ۋە ئۇنىڭ تىلى قايسى تىللىقى توغرىسىدا تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئەسەر ئىسلام

دۇنياسىغا تونۇلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن تەتقىق ۋە تەھلىللەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، چىقىرىلغان تەتقىقات خۇلاسىلىرى ئوخشاش بولمىدى. بەزى مەسىلىلەردە جىددىي ئىختىلاپلار كۆرۈلدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەنسۇبىيىتى ۋە ئۇنىڭ تىلى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار ھەر خىل بولدى.

تەتقىقاتچىلاردىن رادلوۋ: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىلى توغرىسىدا سۆزلىگەندە بەزى ئۇنداق، بەزى مۇنداق دەپ يۈرۈپ ئاخىرى ئۆزى «قۇتادغۇ بىلىك» تىلى دېگەن يېڭى بىر «ئىستىلاھ» ئويلاپ چىقىپ، ئەسەرنى «ئالتاي تىلى سىستېمىسىدا» ھېسابلاپ، تۈرانى سكرىپسىيەلەشتۈرگەن بولسىمۇ، تومسۇن بۇ تۈرانى سكرىپسىينى ناتوغرا تاپتى①. رادلوۋ ئون يىلدىن كېيىن ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى سېزىپ، تومسۇننىڭ پىكرىگە قوشۇلدى②. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك»ـ «ئالتاي تىلىغا مەنسۇپ» دېگەن پىكىر يوققا چىقتى.

مالوۋ بۇ ئەسەر تىلىنى تەتقىق قىلىپ، دەسلەپتە «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى چاغاتاي تىلى دەپ چۈشەنىدۇرگەن بولسىمۇ، نۇرغۇن تەتقىق قىلغاندىن كېيىن چۈشەنچىسىدىن يېنىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يادىكارلىقى دەپ تونۇدى. بۇ ئىختىلاپلار

---

① مالوۋ: «تۈرك كونا يازما يادىكارلىقلىرى» 1951 - يىل نەشرى.

② رادلوۋ: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەشرىگە بېرىلگەن ئاخىرقى سۆز».

هازىرقى كۈنسىزدىن خېلى بالدۇر كۆرۈلگەن ئىنتىلاپ-
لار ئىدى. ئەمدى يېقىن كۈنلەردە، يەنى ئۇيغۇر مىللىتى
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە
قەد كۆتۈرۈپ ئۆز ھوقۇقى توغرىسىدا سۆزلەشكە باش-
لىغان، ئۆز مىراسلىرىغا ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلىشنى،
ئۆز ھوقۇقىنى ئۆزى مۇداپىئە قىلىشقا باشلىغان بىر
چاغدا، بەزى مۇجەل كۆزقاراشلار مەيدانغا قويۇلدى.
شۇ جۈملىدىن سۈپەت ئىنتىپاقىدا ئىشلەنگەن «قۇتادغۇ
بىلىك» نىڭ ئۆزبېكچە تەۋسىي نۇسخىسىنىڭ كىرىش
سۆزىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەسرىي مۇقەددىمىسىدە
يېزىلغان: «چىن - ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى قامۇغ
(پۈتۈن) ئىنتىپاق بولدىلەركىم، مەشرىق ۋىلايىتىدە،
قامۇغ تۈركىستان ئەللىرىدە، بۇغراخان تىلىنچە، تۈرك
لۇغەتىنچە بۇ كىتابتىن ياقشىراق ھەرگىز كىم ئەرسە تەسنىف
قىلمادى. بۇ كىتاب قايۇ پادىشاھقا يا قايۇ ئىقلىمغا
تەگدى ئەرسە غايەت ئۆزلۈقىندىن، نىھايەتتىن كەچە كۆركلۈ-
كىندىن ئول ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى، ئالىملىرى قەبۇل قىلىپ
تەگمە. (ھەر) بىرى بىر تۈرلۈك ئات - لەقەب ئۈردى-
لەر» دېگەن جۈملىلەرنى ستاتا كەلتۈرۈپ مۇنداق بىر
پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

«... بۇغراخان تىلىنچە دېيىلگەن تىل، بۇغراخان
قول ئاستىدا بىرلەشكەن ھەممە قەبىلىلەرگە چۈشىنىش-
لىك بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەر قايۇ ئىقلىم
ۋە قايۇ پادىشاھقا يەتسە قەدىرلىنىپ ئوقۇلغان، دېمەك،
ئەسەر تىلى شۇ دەۋر تۈرك قەبىلىلىرى تىللىرى

تاساسىنى تۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك» نى XI ئەسىرلەردە ياشىغان بىر مىلـ لەتنىڭ ياكى قەبىلىنىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقى دېگـەن قەتئىي بىر پىكىرگە كېلىش خاتا بولىدۇ...» دېيىلگەن. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملارنىڭ بەزىلىرىنىڭ بۇ خـۇسۇستىكى كـۆزقاراشـ لىرى، پىكىرلىرى، چىقارغان نەتىجىلىرىدە تېخى مانا شۇنداق مۇجـمەللىكلەر بار.

2. بۇ ھەقتە مېنىڭ پىكرىم ۋە دەلىل - ئىسپاتلار

1) رادلوۋنىڭ پىكرى تومسۇننىڭ سۆزى بىلـەن رەت قىلىنىدى. ئۇ، ئۆز پىكرىنى مۇقىملاشتۇرالمىغان.

2) مالوۋ «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى «ئۇيغۇر ئەدەبـي تىلى يادىكارلىقى» دەپ جاھانغا ئېلان قىلدى، بۇ بىر دەلىل - ھۇججەت.

3) ئەمدى «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئۆزبېكچە تەۋسىف»نىڭ كىرىش سۆزىدىكى كـۆزقاراشلار ئاستىدە بىر ئاز توختىلىش زۆرۈر.

بۇ سۆزلەرنىڭ ئاپتورى: «قۇتادغۇ بىلىك» نى XI ئەسىردە ياشـىغان بـىر مىللەتـنىڭ ياكـى قەبىلىنـىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقى دېگەن قەتئىي بىر پىكىرگە كېلىش خاتا بولىدۇ، دەيدۇ ۋە ئۆز پىكرىگە مۇنۇ مىسالالارنـى كەلتۈرىدۇ:

(1) بۇغراخان تىلى ھەممىگە چۈشىنىشلىك بولغان؛

(2) شۇڭا ھەممىسى قەدىرلەپ ئوقۇغان؛

(3) ئۇ، شۇ دەۋردىكى ھەممە قەبىلىلەر تىللىرى ئاساسىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

بۇ قاراشلارغا مېنىڭ پىكرىم مۇنداق:

(1) ئەگەر بۇغراخان تىلى ھەممىگە چۈشىنىشلىك ئىكەن، ماقۇل، ئەمما بىر مىللەت ئالىمى يازغان بىر ئەسەرنى باشقا مىللەت تىلەر چۈشەنسە، ئۇ ئەسەر شۇ ئەسەرنى يازغۇچىنىڭ مىللەت مەنسۇپلۇقىدىن چىقىپ كېتەلەمدۇ؟

ياق، ھەرگىز چىقىپ كېتەلمەيدۇ.

(2) مۇقەددىمىدە: «ئول ئەلنىڭ ئالىملىرى، ھېكىملىرى تەرەپتىن چۈشىنىلىپ، تۈرلۈك ئات - لەقەبلەر ئۇرۇلغان» دېگەن. بۇنىڭدىن «قۇتادغۇ بىلىك» نى باشقا ئەللەر تامامەن چۈشەندى دېگەن مەنە كېلىپ چىقامدۇ؟

ياق. چۈنكى، تەبىئىيكى بىر مىللەتنىڭ ئالىملىرى، ھېكىملىرى چۈشىنەلىگەن نەرسىنى ھەر قاچان پۈتۈن خەلقنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن.

(3) «باشقا ئەللەرنىڭ ئالىملىرى، ھېكىملىرى چۈشىنىپ شۇنداق ئات - لەقەب ئۇرۇشقان» دېگەن ئۇقۇم ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر تىلىنى تەشكىل قىلىدۇ، دەپ قارالغان تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك»نى ھازىرقى ئۇيغۇرلار

چۈشەنگەندەك چۈشىنەلەمتى؟

ياق!

(4) بىر مىللەت ئىجاد قىلغان بىر ئەسەرنى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى چۈشەنگەن تەقدىردە، بۇ ئەسەرنى چۈشەنگەن ئالىمنىڭ مىللىتىگە مەنسۇپ دېگىلى ۋە بۇ ئەسەرنى ئۇنىڭ ئىجادچىسى مەنسۇپ بولغان مىللەتنىڭ مەنسۇبىيىتىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلىغىلى بولامدۇ؟

ياق.

(5) «بۇغراخان تىلىنچە» دېگەن جۈملىدىكى «بۇغرا» دېگەن سۆز خاقان بىلەن ئوخشاش خانلىق ئۇنۋانى، بۇغراخان — خاقان، خاقان — بۇغراخان، بىزدە تەرجىمە قىلىنىپ، نەشىر قىلىنغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كىرىش سۆزىدە مەھمۇت قەشقەرى نەزىرىدە «خاقانىيە تۈركىي تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى— بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق» دەپ كۆرسەتكەن. ئەمدى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە تىلى بىر تىل بولىدىغان بولسا، بۇغراخان تىلى بىر ئۇنۋان ئاساسىدىكى بىر تىلنى ئۇقتۇرىدىغان بولسا، نېمە ئۈچۈن مۇقەددىمىدىكى «بۇغراخان تىلىنچە» دېگەن جۈملە ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتەلمەيدۇ؟

نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل ھېسابلىنىدىغان بۇغراخان تىلىنچە— «خاقانىيە تىلىنچە» يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ بولالمايدۇ؟

دېمەك، پاكىتلار «قۇتادغۇ بىلىك» XI ئەسىر-

لەردە ياشىغان بىرەر مىللەتنىڭ ياكى قەبىلىنىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقى» دېگەن قەتئىي بىر پىكىرگە كېلىش خاتا بولىدۇ، دېگەن پىكىرنى قەتئىي رەت قىلىدۇ، يوققا چىقىرىدۇ.

مۇشۇنداق پاكىتلار ئاساسىدا بىز «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ، ئۇنىڭ تىلى — ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بىر ھەقىقەتنى سۆزلەشتە ئۆزىمىزنى پۈتۈنلەي ھەقلىق تاپىمىز. چۈنكى، دەلىل بىلەن ئىسپاتلانغان ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە كۆزقاراش ھەر قاچان ئۇستۇنلۈككە ئىگە.

3. بۇ خۇسۇستا «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ شاھادىتى

بۇ ماۋزۇ تۆۋەندىكى ئۇچ كىچىك ماۋزۇچاق ئۇستىدە ئىلىپ بېرىلىشى مۇمكىن:

1) ئەسەردە قوللىنىلغان، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەردىن نەمۇنە.

2) ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» مىسرالىرىدىكى مقدار نىسبىتىدىن نەمۇنە.

3) ھېچقانداق يەشمىسزمۇ ھازىرقى ئۇيغۇرلار بىۋاستە چۈشىنەلەيدىغان مىسرالاردىن نەمۇنە.

1) ئەسەردە قوللىنىلغان، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەردىن نەمۇنە

ئاچ بەزەك چىرىك

ئىفتىماق	بىتىك	چىۋىن
ئاقساق	بۆرى	چۈمغۇق
ئالقىش	بۆرك	ئەم
ئارىخ	بوغرا	ئەمچى
ئارغاش	بۇلاق	ئىلا (ئىلى ناھىيىسى، ۋىلايىتى)
باي	بۇرۇن	ئىنجىق
بەلگىلىك	بۇرۇن	ئىنىچ (تىنىچ)
ئىرىك (ژىرىك)	مەك	سوغالساق
ئىششىخ	ماڭىم (ماڭدىم)	سۆڭەك
قاچان	مەڭزى	شاتۇ
قارا قۇش	مەڭگۈ	تاغار
قاراقچى	موك	تاڭشۇق
قارماق	ئوغرى	تەلۈە
كىزىك	ئوك	تۇغ
قىلىق	ئوڭاي	تۇن
كىزىن (كىيىن)	ئوت	تۇرقۇ (تاۋار-توقا)
كېپكەش	ئۇزا	توسون
كەك	ئۆكۈز	تورا
قىمىغۇز	ئۆكۈنچ	تۇش (تەڭتۇشى)
كۆك (كۆكلىدى)	ئۇرۇك	توشاغ
كۆپ	ئۆتۇنچ	تۇرۇك
كۆرك	ئوزە	ئۇرۇغ

قۇلان	سان	ئۇۋۇت (ئۇيات)
قۇتۇز	سارت	ئۇز
لاچىن	سلىك	
ئولۇش	تۇغ (بايراق)	
ئۆزۈك	تۇرۇك	
يېغى	تاقۇغ (خىزمەت تاپ- قاندىن چىققان)	
يالىك	ساقىش (ھېساب، ساق ئىشتىن چىققان)	
بەكلىغ	بىغىرساق (شەپقەت، باغرى ساقتىن چىققان)	
ياراغ	يارلىغ	يارماق
ياشىن	يات	ياۋاش
ياز	يازدى	يىلدىز
يىلقى	يىراق	يىنىك
يەك (كىيىمنىڭ يېڭى)		

بۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەر «قۇتادغۇ بىلىك» تە ناھايىتى كۆپ.

2) ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» مىسرالىرىدىكى مىقدار نىسبىتىدىن نەمۇنە

76 ئۇنىن ئۆتتى كەكلىك كۈلەر قاتىغۇرا،
قىزىل ئاغزى قان تەگ (دەك) قاشى قاپقارا.

ئۇن، كەكلىك، كۈلەر، قاتقۇرماق، قىزىل، ئېغىز، قان، تەگ، قاش، قاپقارا (11 سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە).

3480 كۆكۈل كىمنى سەۋسە كۆرۈر كۆزدە ئول،
كۆزۈن قانچە باقسا ئۇچار يۈزدە ئول.

كۆكۈل، كىم، سەۋمەك، كۆرمەك، كۆزدە، ئول، كۆز، قانچە، باقماق، ئۇچماق، يۈز دە، ئول (12 سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە).

3481 كۆكۈلدە نەگۈ (نېمە) ئەرسە ئارزۇ ـ تىلەك،
ئاغىز ئاچسا بارچە تىلىن سۆزدە ئول.

كۆكۈل، ئەرسە، ئارزۇ، تىلەك، ئېغىز، ئاچماق، بارچە، تىل، سۆزدە، ئول (12 سۆزدىن 11 سى ئۇيغۇرچە).

4917 ئۇلۇغلۇقتا ئارتۇق كۆڭەنمە (قوۋانما) كۆلە،
ئۇلۇغ بولدۇڭ ئەرسە، باش ئاغرىغ بىلە.

ئۇلۇغ، ئارتۇق، كۈلمەك، ئۇلۇغ، بولماق، ئەرسە، باش، ئاغرىغ، بىلە (ئون سۆزدىن توققۇزى ئۇيغۇرچە).

1196 ئۆلۈمۈڭ ئاسىغ (مەنپەئەت) قىلماز
ئالتۇن ـ كۈمۈش،

ئۆلۈمۈك تىزوماز (توسماس) بىلىك يا ئوقۇش.

ئۆلۈم، قىلماق، ئالتۇن، كۆمۈش، تىزوماز، بىلىك، ئوقۇش (توققۇز سۆزدىن سەككىزى ئۇيغۇرچە)،

1387 ئاتا ئارقاسىندىن تۇغۇلسا ئوغۇل.
ئانا قارنى مەنزىل قاچ ئايلىق ئامۇل.

ئاتا، ئانا، ئارقا، تۇغۇلماق، ئوغۇل، قېرىن، مەنزىل، قاچ، ئاي (ئون سۆزدىن توققۇزى ئۇيغۇرچە، بىرسى ئەرەبى، چۈشىنىشلىك).

3031 خەزىنە نەرەك (نە كېرەك) كۆپ ئەر ئات چوق كەرەك.
بەگى باي كەرەكسىز بۇزۇن توق كەرەك.

خەزىنە، نەرەك، كۆپ، ئەر، ئات، كېرەك، بەگ، باي، توق (12 سۆزدىن توققۇزى ئۇيغۇرچە).

1061 ئوت ئەم قالمادى كۆر نەچە قىلدىلەر،
ياراشىق نە ئەرسە ئانى بەردىلەر.

ئوت، ئەم، قالماق، كۆر، نەچە، قىلماق، يارا-شىق، ئەرسە، ئانى، بەرمەك (ئون سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە).

1595 كىشى ئەمگەك، ئىدسا (قىلسا) ساڭا بەلگۈلۈگ،
ئۇنىتما ئول ئەمگەكنى بولما ئۆلۈگ.

كىشى، ئەمگەك ساڭا، بەلگىلىك، ئۇنۇتما، ئول ئەمگەك، بولماق، ئۆلۈك (ئون سۆزدىن توققۇزى ئۇيغۇرچە).

237 تىرىك ئۆلگۈ ئاخىر توشەنگۈ يېرىك،
كىشى ئۆلسە ئەدگۈن كۆر ئاتى تىرىك.
(ئون سۆزنىڭ ھەممىسى ئۈيغۇرچە)

464 يۈزى كۆركىلۈگ ئەردى كۆرۈپ كۆز قامار،
سۆزى يۇمشاق ئەردى تىلى تۇز تامار.
(12 سۆزنىڭ بارلىقى ئۈيغۇرچە، چۈشىنىشلىك)

204 سۆزۈم سۆزلەمىشكە ساڭا ئەيمەنۈ،
ئۆزۈم ئۆزى قولدى ساڭا ئۇش، مۇنۇ.
(ئون سۆزنىڭ ھەممىسى چۈشىنىشلىك، گەرچە قولـ
ماق ـ ئۆتۈنمەك، ئۇش ـــ ھازىر ئىستېمالدىن چىققان
بولسىمۇ.)

416 ئۇقۇشلۇغ كىم ئەرسە ئوقىتتى ئانى،
بىلىكلىگ كىم ئەرسە بەزۈتتى ئانى.
(ئون سۆزنىڭ ھەممىسى ئۈيغۇرچە، چۈشىنىشلىك.)

3292 قاپۇغ ئاچتى چىقتى قاداشىن كۆرۈپ،
قۇچۇشتى، ئەسەنلەشتى يۈز ـ كۆز ئۆپۈپ.
(ئون سۆزنىڭ بارلىقى ئۈيغۇرچە، چۈشىنىشلىك)

3) ھېچقانداق يەشمىسمۇ ھازىرقى ئۇيغۇرلار
بىۋاسىتە چۈشىنەلەيدىغان مىسرالاردىن نەمۇنە

211 كىشى كۆڭلى تۇپسىز تەڭىزتەڭ تۇرۇر،
بىلىك يىنچۇ سانى تۇپسىندە ياتۇر.

350 كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قوتادسۇ ئوقۇغلىقا تۇتسۇ ئىلىگ.

1953 بەگ ئاتى بىلىگ بىرلە باغلىغ تۇرۇر،
بىلىگ لامى كېتسە بەكى ئاتى قالۇر.

167 سۆزۈڭنى كۇدەزگىل باشىڭ بارماسۇن،
تىلەڭنى كودەزگىل تىشىڭ سىنماسۇن.

168 بىلىپ سۆزلەسە سۆز بىلىگكە سانۇر،
بىلىگسىز سۆزى ئۆز باشىنى يىيۇر.

768 باقىپ كۆردى ئىلىگ كۆزىن ئىملەدى،
ئىشارەت بىلە كەلگىل، ئولتۇر تېدى.

774 بىر ئانچە تۇرۇپ باش كۆتۇردى ئىلىگ،
بۇ ئايتىولدىقا ئايدى تەپرەت تېلىگ.

67 قۇرىمش يىغاچلار تونانىدى ياشىل،
بەزەندى يىپۇن، ئال، سارىغ، كۆك، قىزىل.

370 بوزۇم ئەردى ئوقتەگ كۆڭۈل ئەردى يا،
كۆڭۈل قىلغۇ ئۇقتەگ بوزۇم بولدى يا.

370 تاتىغ ئەردە بارچە يىگىتلىك ئىشىم،
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يېر ئاشىم.

372 يىگىتلىك نەگو (نېمە) يىغدى ئەرسە ماڭا،
قارىلىق كەلسە ئالدى، كەلگەي ساڭا.

383 قاراڭغۇدا ئەردىم يارۇتتى تۇنۇم،
تۇنەركتە ئەردىم توغۇردى كۇنۇم.

187 ساڭا سۆزلەدىم مەن سۇزۇم ئى ئوغۇل،
ساڭا بېردى بۇ پەند ئۇزۇم ئى ئوغۇل.

188 كۇمۇش قالسا ئالتۇن مەنمىدىن ساڭا،
ئانى تۇتماغىل سەن بۇ سۆزكە تەڭا.

956 بۇ ئايتىۋىدى ئولدۇردى ئاقرۇسلىڭ،
كۆزىن يېرگە تىكتى بەكۇتتى تىلىڭ.

957 ئىلىڭ ئايدى: ئايتوندى سۆزلە سۆزۇڭ،
نەلۇڭ شۇڭ تۇرۇرسەن، نە بولدى ئۆزۇڭ.

966 قارا باش ياغىسى قىزىل تىل بورۇر،
نەچە باش يېدى بۇ تاقى ما يېيۇر.

967 باشىمنى تىلەسە تىلىمنى كۆدەز،
تىلىڭ تەگمە كۇندە باشىمنى يانۇر.

1382 نەچە قاچسا ئاخىر ئۆلۈم تۇتىدۇسى،
نەچە قالسا ئاخىر ئۆلۈم يەتكۈسى.

1384 قانى كىم قۇتۇلدى ئۆلۈمدىن قاچىپ،
قانى كىم ئاشۇندى ئۆلىمىدىن كەچىپ.

1396 بۇ تۇشتەك تىرىكلىك كەچۈر بەلگەسۈز،
كەرەك بەگ، كەرەك قۇل بارۇر كەلگۈسۈز.

1419 ئەدىز(ئېگىز)، كەك، بەدىزلىگ سارايىك قالىپ-
قاراڭغۇ يېر ئەۋدە ياتۇرسەن ئۇلىپ.

1441 ۋەفا قىلغۇ ئەرمەز بۇ دۇنيا بىلىن،
كەچەر دۇنيادا ئۆز ئازۇقۇك ئالىن.

1501 ئايۇر ئىسى ئوغۇل كۆردۈك ئەمدى مەنى،
نە ھالىن بارىرمەن ئۇنىتما مۇنى.

1503 كەرەكلىگ سوزۈگ مەن تۇتۇزدۇم (تۇتقازدىم) ساڭا.
سۆزۈمنى ئۇنىتما دۇنيا قىل ماڭا.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئويغۇ-
مىللىتىگە مەنسۇپلۇقىنى، ئۇنىڭ ئويغۇر بەدىئىي ئەدە-
بىياتى ۋە تىلىنىڭ بىردىنبىر نەمۇنىسى ئىكەنلى-

كىنى كۆرسىتىدىغان نۇرغۇن دەللىلەر بارلىقىنى كۆرۈپ يەتمەكتىمىز.

بۇ نۇقتىلار «قۇتادغۇ بىلىك» فىلولوگىيە (تىل - ئەدەبىيات ئىلمى) دائىرىسىدە قوللىنىپ، ئۇنى مورفولوگىيە (سۆزلەرنىڭ تۈزۈلىشى)، سىمولوگىيە (سۆز مەنىلەرنى تەتقىق قىلىش ئىلمى)، ئىتىمولوگىيە (سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەپپىش ئىلمى)، فونېتىكا (ئاھاڭ)، فونېماتىكا (سۆز مەنىسىنىڭ گرامماتىك شەكىللىرىنى بىلىش ئىلمى) ۋە لېكسولوگىيە نۇقتىسىنەزىرىدىن تەتقىق ۋە تەھلىل قىلغاندا يەنمۇ ئوچۇق ئىسپاتلىنىدۇ. ھازىر بىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق ئۇنىجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە جەمئىيىتى تەشكىل قىلىندى.

بىز ئىشىنىمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدە بۇ يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئىلمىي خىزمەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ، مۇجمەل قاراشلار تۈزىتىلىدۇ. ئۇنتۇشتىكى پاراڭ ئىلىم - مەرىپەتلىك ھاياتىمىزنىڭ كۈۋاھچىسى بولغان يىمىرىلمەس ئىلمىي ئېھرام «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەھمىيىتى دەرىجىسى يەنمۇ يۇكسىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

1

«قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن پۈتۈن جىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى، يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەلسەپە ۋە دىن، ئىلىم ـ پەن ۋە مائارىپ، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بىر قامۇس؛ ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىدا شۇ زامانغىچە مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ ھەجىملىك داستان ياكى نەزىم بىلەن يېزىلغان بىرىك دراما ۋە XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام دىنى قاراخانىلار زېمىنىدا ئاللىقاچان ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە ئەرەب

پارس تىللىرى ئىسلام ھەم سەنئەت ساھەسىدە، كەڭ
تارقىدە قوللىنىلىشقا باشلىغان شارائىتتا، مۇئەللىپنىڭ
شۇ دەۋر رېئاللىقىدىكى تۈرلۈك - تۈرلىمەن چىگىش
تېمىلارنى ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل ۋە يېنىك ئۇسلۇب
بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققانلىقى ناھايىتى
زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ جەھەتلەردىن قارىغاندا،
يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرلىق
تالانتى ۋە پەيلاسوپلارغا خاس دانىشمەنلىك ئەقىدىسى
بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر
ئەدەبىياتى تارىخىدا بۈيۈك بىر دەۋر يارىتقان ئۇلۇغ
شەخسىتۇر.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلق
لەردە يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن بۇيان،
مەيلى ئورخۇن - يېنىسەي (ئىنەسای) ۋادىسىدىكى كۆك
تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى
بۇددا چى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدا بولسۇن ۋە ھەتتا
ئىسلام دىنىنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان غەربتىكى
تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا بولسۇن، «قۇتادغۇ بىلىك»
دەۋرىگىچە ھېچكىم بۇنداق نادىر ئىسەرنى يارىتىشقا
قادىر بولالمىغان. «قۇتادغۇ بىلىك» كە كېيىنكىلەر
تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «چىن -
ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا
كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىي تىل
دىكى خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە، بۇغراخان تىلىدا
تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق

كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق» دەپ تەرىپلىگەنلىكىمۇ ھېچبىر تاسادىپىي ھال ئەمەس.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ھېسابقا ئالمىغان ياكى ھېسابقا ئېلىشنى خالىمىغان بەزى كىشىلەر بۇ ئەسەرنى نوقۇل دىداكتىك (پەندنامە ـ نەسىھەتنامە) داستان، دەپ چاغلايدۇ ۋە قاراخانىلار بىلەن زامانداش بەزى سۇلالىلەرنىڭ مەشھۇر سىياسىي ئەربابلىرى ھېسابلانغان قابۇس بىننى ۋىشمگىرنىڭ «قابۇسنامە» سى، نىزامۇل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» سى ۋە سۇبۇكتېكىننىڭ «پەندنامە» سى بىلەن بىر قاتاردا قويۇشقا ئۇرۇنىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئۇچ ئەسەر ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىدە چوڭ تەسىر كۈچكە ئىگە بولغان «سىياسەتنامە» لەر بولسىمۇ، مەزمۇنەن پەقەت پەند ـ نەسىھەت بىلەن چەكلەنگەنلىكى تۈپەيلى، مەزمۇننىڭ بايلىقى ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇكسەكلىكى جەھەتتىن ئۇلاردىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بىر قاتاردا تۇرالمايدۇ.

چۈنكى، يۇقىرىدىكى ئۇچ ئەسەرگە مەزمۇن بولغان پەند ـ نەسىھەت تېمىسى «قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇنىنىڭ پەقەت بىرلا تەركىبىي قىسمىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى پەند ـ نەسىھەتلەر يۇقىرىدىكى ئەسەرلەردىكىگە ئوخشاش نەسىھەتكۈي ناتىقنىڭ نۇتۇقى بىلەن ئەمەس، بەلكى سىيۇژىت، جانلىق ئوبراز، بەدىئىي تەسەۋۋۇر ياكى شېئىرىي تىل بىلەن، باشقىچە

ئېيتقاندا، بەدىئي سىۋژېتلىق داستان ياكى نەزم بىلەن يېزىلغان دراما شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «قۇ-تادغۇ بىلىك» نى ئوقۇر ئىكەنمىز، مۇئەللىپنىڭ دەبدە-بىلىك ۋەز - نەسىھەتلىرىنى ئەمەس، مىجەز - خۇلقى، ئىجتىمائىي ئورنى، ھاياتقا بولغان كۆزقاراشلىرى، ياشاش ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قىياپەت (پورتېرېت) ۋە كىيىم - كېچەكلىرىگىچە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىندىۋىدۇئال شەخسلەر(تىپىك پېرسوناژلار) ئارىسىدىكى جانلىق ۋە كەسكىن دىئالوگلارنى، ياكى چوڭقۇر مۇلا-ھىزىلىك مونولوگلارنى ئاڭلايمىز. شۇنداقلا، ۋەقەلىكلەر جەريانىدا يۈز بەرگەن دراماتىك توقۇنۇشلارنى كۆرىمىز. شائىرنىڭ فونتاندەك ئېتىلىپ چىققان لىرىزمى تەسىرىدە ئۆزىمىزنى ئۇنتۇپ، گۈزەل تەبىئەت تەسىۋىرلىرىنىڭ ئاجايىپ جەزىبىدار مەنزىرىلىرىگە غەرق بولىمىز. شېئىرىيەتنىڭ ئەۋرىشىمدەك يۇمشاق، تاڭ سەلكىندەك يېنىك ۋەزنىلىرى، تىللادەك جارانگلاپ تۇرغان قاپىيىلەر. ئاجايىپ مەجاز (مېتافورا) لار بىلەن چوڭقۇر پەلسەپىلىك تەپەككۇر دۇردانىلىرىغا تولغان ھېكمەتلەر دەرياسىغا چۆمۈلۈپ، قانچە - قانچە مىسرا ۋە بابلارنىڭ ئوقۇلۇپ بولغانلىقىنى تۇيماي قالىمىز. نەتىجىدە، دۆلەت، جەمئىيەت، سىياسەت، ئىقتىساد، قانۇن (ھوقۇق)، ئەخلاق، بىلىم ۋە ئەقىل توغرىسىدا، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتى ھەم ۋەزىپە - بۇرچى توغرىسىدا، ئادالەت ۋە زۇلۇم، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ئالىيجانابلىق ۋە پەسكەشلىك،

باتۇرلۇق ۋە قورقماقلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، شادلىق ۋە ھەسرەت، قىستاش، ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەممە جەھەتلىرى توغرىسىدا تويۇلغان مەسىلە ۋە مۇلاھىزىلەردىن قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنزىرىسىنى كۆرەلەيمىز: شائىرنىڭ شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىغا بولغان نارازىلىقى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىپ، راتسىونال (ئەقىلگە مۇۋاپىق) بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى ئالىيجانابانە غايە ۋە ئىزدىنىشلىرى بىلەن تولۇشۇپ چىقىپ، مانا شۇنداق باي مەزمۇننى مۇئەييەن بەدىئىي سىۋىتىگە تىزىپ، بۇيۈك بىر داستان ياكى نەزمىي دراما يېزىش ئۈيغۇر ئەدەبىياتىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىن باشلاندى. بۇ پەقەت شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالىغان ۋە شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىدىكى نۇقسانلارنى ئېچىپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالىغان مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلەتتى.

2

XI ئەسىردە قاراخانىلار پايتەختى بولغان قەشقەر دىيارىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇيۈك پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ بېتەشچىلىكىدە چىققان ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس ئىدى.

تارىختا «غەربىي رايون» دەپ ئاتالغان بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا كونا تاش قورالالار دەۋرى

دىن باشلاپلا ئادەملەر ياشىغان تەدىمىي ماكان بولۇپ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپ مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە، ترل ھۇنىەر ۋە سودا ـ سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىدىقىي «يىپەك يولى» ئاشۇ رايوندا شەكىللەندى. سودا ـ سېتىق ۋە دىن مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ ۋاستىسى بولغاچقا، تۆت بۇيۇك قەدىمىي مەدەنىيەت، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى ھەمدە خرىستىئان مەدەنىيىتى، زەردەشت، بۇددا ۋە ئىسلام قاتارلىق بىر قانچە مەشھۇر دىنلارمۇ شۇ رايوندا گىرەلىشىپ، نەتىجىدە بۇ رايون دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «تۆت كوچا ئاغزى»غا ئايلاندى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ رايون ئاھالىسى ھىندى ـ ياۋروپا ۋە خەنزۇ ـ تىبەت تىللىرى بىلەنمۇ تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايون ئۇچ بۇيۇك تىل سىستېمىسى (ئالتاي، ھىندى ـ ياۋروپا ۋە خەنزۇ ـ تىبەت تىللىرى) گىرەلىشىپ كەتكەن جاي بولۇپ قالدى. مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇ رايوننىڭ غەربىي تەرىپىدە ئەرەبلەرنىڭ قەدىمى يېتىش بىلەن ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىشقا باشلىدى. ئەسلىدە مىلادى IV ـ V ئەسىرلەردىن باشلاپ، گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇپ، ياۋروپا كىرىزىس ئىچىدە قالغاندا، قەدىمكى رىمنىڭ ئىسلىم ـ پەن ۋە

سەنئىتىگە ئەرەب تەرجىمانلىرى (جۈملىدىن غەيرىي ئەرەب ئالىملىرى، مەسىلەن، ئەبۇ نەسىر فارابى) ئار- قىلىق ئەرەب ئىمپېرىيىسى ۋارىسلىق قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىل- غان بىر مۇنچە غەيرىي ئەرەب ئەللىرى (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى) دىن تەشكىل تاپقاچقا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللىنىپ شىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ خەلقلىرى مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ خەلق لەر ئارىسىدىن چىققان مۇسا خارەزمى، ئەخمەت ئىلى پەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ ئىلى ئىبىن سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىملار ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تالانىت ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى تەخمۇ بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنياۋى سەۋىيىگە يەتكۈز- دى. بولۇپمۇ، مەھمۇت قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەر دىيارىدىن بالقىپ چىققان ئىسلىم - پەن ۋە سەنئەت قۇياشىغا ئوخشاش، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئەرەب - پارس ئەللىرىگىمۇ ئۆز شۆھرىتىنى يايدى ۋە غەربتە بۇخارا، سەمەرقەنت، باغدات — ئىسلىم- پەن، سەنئەتنىڭ مەركىزى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەر دىيارىنى ئەنە شۇنداق مەركەزگە ئايلاندۇردى.

يەنە بىر تەرەپتىن، قۇجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان سىكقۇ سەلى تۇتۇق، ئارغۇن سەلى،

بۇيان بۇغا تېكىن، ئاپرىنچۇر تېكىن، سىلىغ تېكىن قاتارلىق ئالىم، تەرجىمان ۋە شائىرلار ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن تۇرپان رايونىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرغان ئىدى. قاراخانىلار بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئايرىمىچىلىقلارنىڭ بولۇشى دىن قەتئىينەزەر، تىل ۋە مەدەنىيەت بىرلىكى ساقلىنىپ تۇراتتى. قەشقەر دىيارىدا يېزىلغان «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىلى بىلەن تۇرپان (بەشبالىق)دا مەيدانغا كەلگەن تەرجىمە ۋە ئىجادىي ئەسەرلەر تىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىك بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى ئالىملارنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇرپان مەنبەلىرىدىن خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى، دېگەن پىكرى دىققەتكە سازاۋەردۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ دەۋر شېنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت شۇ چاغدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق دەۋردە ياشىدى ۋە ئىجاد قىلدى. ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ــ ئەنە شۇنداق دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

3

ھازىرقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى بويىچە

ئېيتقاندا، شېئىرىيەت، بىروزا، نەسىر ۋە دراماتۇرگىيە.
يازما ئەدەبىياتنى تەشكىل قىلغۇچى تۈرلەر ئاساسىي
ئامىل ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شېئىرىيەت بىلەن
دراماتۇرگىيە بىر تەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمكى
گرېكلەر ۋە ھىندى داستانلىرى بىلەن تىياتىرلىرى
ھەممىگە جۇڭگو چاڭچىلىسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.
ئىدىقۇتتا سانسكرىت تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە
قىلىنىپ، 1964 - يىلى قۇمۇلنىڭ تۆمۈرتى دېگەن
تېخىدىن تېپىلغان «مائىتىرى سىمىت» ناملىق 20 نەچچە
پەردىلىك دراممۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ ئەسەر
ئۇيغۇرلاردا 1000 يىللار بۇرۇنلا دراما سەنئىتىنىڭ
مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «قۇتادغۇ
بىلىك» نىڭ شەكىل جەھەتتىن داستان بولۇش بىلەن
بىللە دراممۇ مەنسۇپلۇقى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ يورۇق
تۇپ بېرىدۇ. مەشھۇر تۈركولوگ گابائىن خانىمنىڭ
قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر ئوقۇش ئۇچۇنلا
ئەمەس، سەھنىدە ئويناش ئۇچۇنمۇ يېزىلاتتى، دېگەن
نۇقتىسىنەزىرىنمۇ شۇنىڭغا قارىتىلغان بولسا كېرەك.
شېئىرىيەتكە كەلسەك، باشقا مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش،
ئۇيغۇرلاردىمۇ ھەممىدىن بۇرۇن مەيدانغا كېلىپ، ھەم
مىدىن كۆپرەك راۋاجلانغان ژانىر شېئىرىيەتتۇر، ئۇر-
خۇن - يېنىسەي ئابىدىلىرىنىڭ شېئىرىي تىل بىلەن
يېزىلغانلىقى، تۇرپاندىن تېپىلغان بىر مۇنچە بۇددا چى
ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئاجايىپ ياخشى شېئىرلىرى،
«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن بىر مۇنچە

بهيتلار بۇنىڭغا دەللل بولالايدۇ (خەلق قوشاقلىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

ئەمما، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پەقەت يۇسۇپ خاس هاجىپ دەۋرىدىلا ئىلمىي سىستېمىغا چۈشۈپ، يۈكسەك تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى. «قۇتادغۇ بىلىك» هەم ئىلمىي، هەم ئەدەبىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نامايەندىسىدۇر. بۇ ماقالىمىزدە پەقەت ئۇنىڭ ئەدەبىي قىممىتى (ئاساسەن شېئىرىيىتى ماهىرلىقى) هەققىدىلا بەزى مۇلاهىزىلەر ئوتتۇرىغا تويۇلىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ: شائىر ۋە شائىر توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، قەلەمنىمۇ نازۇكراق تەپەككۇر قىلالايدىغان؛ دېگىزنىڭ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، ئۇنچە - مەرۋايىتلار تىرىپ چىقىدىغان غەۋۋاسقا ئوخشاش رېئال تۇرمۇشتىن سۆز ئىنجۇلىرىنى تېرىپ، قەلبىچتىن ئىتتىكرەك تىل بىلەن بەزىلەرنى ماختاپ، بەزىلەرنى سۆكىدىغان؛ ماختىغان كىشىنىڭ شۆهرىتىنى جاهانغا يېيىپ، سۆككەن كىشىنىڭ نامىنى سېسىتىپ تاشلايدىغان ئادەم شائىرلاردۇر ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىقان ياكى يازغانلىرى شېئىرلاردۇر (قۇتادغۇ بىلىك، 56 - بابقا قارالسۇن). دېمەك، شائىرنىڭ تەپەككۇرى قەلەمنىمۇ نازۇكراق بولۇشى، شېئىر ئىنجۇ - يا-قۇتتەك سۆز دۇردانىلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئوراز لىق تەسەۋۋۇر سەنئىتى بولۇشى، شائىر ئۆز تىلىنىڭ قەلبچە

تەك ئۆتكۈرلۈكى بىلەن ماختاشقا تېگىشلىك كىشىلەرنى ماختاپ، سۆكۈشكە تېگىشلىكلەرنى سۆكۈشى لازىم.

كىمنى ياكى نېمىنى ماختاپ، كىمنى ياكى نېمىنى سۆكۈش مەسىلىسىگە كەلسەك، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى ئەنە شۇ مەسىلىگە قارىتىلغان، يەنى ئۇنىڭدا ئادالەتنىڭ كاپالەتى بولغان ئادىل قانۇن، ئەخلاق - پەزىلەت، ئەقىل - ئىدراك، ئاڭ ۋە بىلىم، يۈرت ۋە ئەلگە ساداقەت ھەم خىزمەت، دوستقا ۋاپا ۋە مۇھەببەت، دۈشمەنگە غەزەپ ۋە نەپرەت، تۈرمۈشتا راستچىل ۋە پاكلىق، جەڭدە باتۇرلۇق ۋە شىجائەت، جاپادا چىدام ۋە غەيرەت، يوقسۇللارغا شەپقەت، زوراۋانلارغا لەنەت قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىيجانابانە پەزىلەتلەر (ياكى شۇ پەزىلەتنىڭ ئەكسى) ماختىلىپ، ئۇنىڭ ئەكسى بولغانلارنىڭ ھەممىسى سۆكۈلگەن. نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئەدەبىياتنىڭ مەۋجۇت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغار مەيدانىدا تۇرۇپ، قالاقلىق ۋە قاراڭغۇلۇققا قارشى كۈرەش قىلىش بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈش — ئۇنىڭ بۈرچى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ ناھايىتى زور خاھىشچانلىقىغا ئىگە ئىدىئولوگىيە قورالى ئىكەنلىكى، شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغارلىق رولىنى ئويناپ ئۇنى تەربىيىلىگۈچى بولۇشى لازىملىقى قەيت قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ئانا تىل توغرىسىدا

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

شائىر ئۇز ئەسىرىدە ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي پەزىلىتىنىڭ بىرى تىل ئىكەنلىكىنى ئەنە شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، يازغۇچى ۋە شائىرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا قاتتىق ھۆرمەت قىلىشى ۋە ئۇنى سۆيۈشى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى بىلىشى، ئۆز تىلىدا سۆز بار تۈرۈقلۇق باشقىلاردىن سۆز ئۆتنە ئېلىپ يۈرمەسلىكنى تەكتىلەپ مۇنداق دەيدۇ:

6616 مانا قولنى سۇندۇم ئىلىمنى تىلەپ،
قېتىپ سۆزنى سۆزگە تىزىپ مەن ئۇرا①.

6617 بۇ تۈركىي سۆزنى كۆردۈم ياۋايى كېيىك،
ئۇنى ئاستا تۇتتۇم، ئۆگەتتىم ئارا.

6618 سىيلاپ ئەكىلەتتىم، كۆڭۈل بەردى تېز،
تېخى بەزى قورقۇپ، ئۇركۈپلا تۇرا.

---

① ئۇرا — رەتلەپ.

6619 سۆز ئالدىم قولۇمغا چىققىنىچە مەن،
كېلىۋەردى خۇش ھىد ئىپارەك پۇرا.

دېمەك، كەك تەبىئەتنىڭ ئەركىسى بولغان ياۋا كېيىكتەك گۈزەل، ئوماق، شوخ ۋە ئويناق تۈركىي تىل شۇنچە باي تىلدۇركى، ئۇنىڭدىن قانچە سۆز ئالمىسەن دېسە، شۇنچىسى قولغا چىقىدۇ ۋە ئۇ سۆزلەر ئىپارەك خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ؛ ئۇنى سىيلاپ، ئەركىلىتىپ، ئۆزىنگە ئۆگىتىۋېلىشقا تىرىشسا، ئۇ ئېگىسىگە تېزلا كۆكۈل بېرىپ، ھەممە ھاجىتىدىن چىقالايدۇ.

13 مىك 290 مىسرالىق «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەرەب ـ پارس سۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز ئىشلىتىلگەنلىكى (ئىشلىتىلگەندىمۇ پەقەت تېبابەت، ئىسلام ئەھكاملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەردىكى خاس ئاتالغۇلار بىلەنلا چەكلەنگەنلىكى) بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك پەزىلىتى ـ ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدە ئۆز ئانا تىلىنى ياراتماي، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا يېزىشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئەرەب تىلىنى «ئەسۇلەست» (ھەسەلدەك شېرىن)، پارس تىلىنى «شېكەرەست» (شېكەردەك تاتلىق) دەپ دەۋا قىلغۇچىلارغا قارشى «تۈركىي ھۇن رەست» (تۈركىي تىل ئىسلىم ـ سەنئەت تىلىدۇر) دەپ جاۋاب بەرگەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئەلىشىر ناۋائىنىڭ

ئانا تىل جەھەتتىكى بۇ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇمۇر خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىيەتتىكى ماھارىتى

پىكىر (مەنە) — شېئىرنىڭ جېنى. بىراق، يالىڭاچ بىرىلگەن پىكىر شېئىر بولۇۋەرمەيدۇ. پىكىر (مەنە) بەدىئىي تۇسكە كىرگەندىلا شېئىر بولالايدۇ. بەدىئىي تۇس پەقەت مەجاز (مېتافورا) لەر ياردىمى بىلەنلا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇڭا، مەجاز — شېئىرىيەتنىڭ قېنى، ۋەزىن ۋە قاپىيىلەر ئۇنىڭ ھۆسنى ۋە پۈركىنى دېيىلىدۇ. زەلىلىنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتى دەل شۇ مەنىدە ئېيتىلغان:

ئەي زەلىلى، بۇ نەسۆزدۇر دەپ مېنى ئەيب ئەتمىگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ مەجازى بولمىسا.

شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئوقۇغان كىشى شائىرنىڭ ماھارىتىگە قايىل قىلىپ، ئاپىرىن دەيدۇ ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ XI ئەسىردىلا نەقەدەر يۇكسەلگەنلىكىنى چۈشىنىپ ئالالايدۇ. مەسىلەن:

«كۆڭۈل تۇپسىز دېگىزگە ئوخشايدۇ، بىلىم — شۇ دېگىزنىڭ تېگىدە كۆمۈلۈپ ياتقان ئىنجۇ - مەرۋايىت تۇر، ئۇنى دېگىزنىڭ تېگىدىن چىقىرىپ ئىشلەتمىسە، ئۇنىڭ سايىدىكى تاش بىلەن نېمە پەرقى بولسۇن؟

ئالتۇنىمۇ قارا يەر تېگىدە ياتقاندا، بىر خىل تاش ياكى مېتال ئىدى، ئۇنى قېزىپ چىقارغاندىلا، شاھلارغا تاج بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئالىملار قورساقتىكى ئىلمىنى ئەل - يۇرت ئۈچۈن ئىشلەتمەي، يىل - يىللار ساقلىغان بىلەنمۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ...».

«ئادەم ۋۇجۇدى قاراڭغۇ ئۆيگە ئوخشايدۇ، پەقەت ئەقىل - پاراسەت بىلەنلا بۇ ئۆي يورۇيدۇ».

«كۆڭۈل دېگەن شېشە (ئەينەك) دەك نازۇك نەرسە، ئاۋايلىمىساڭ سۇنۇپ كېتىدۇ ياكى ئىسسىقتا ئېرىپ، سوغۇقتا مۇزلاپ قالىدۇ».

«ئادىل قانۇن— كۆكنى تىرەپ تۇرغان تۇرۇكتۇر، ئۇ بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلىپ چۈشىدۇ».

«قارا يەر بىلەن سۇ يارىشىپ ئۆتكەچكە، شۇ ئىناقلىق خاسىيىتىدىن تۇمەن مىڭ چېچەكلەر ئېچىلىپ يايرايدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەر دوست ۋە قېرىنداش بولۇشۇپ، ئوبدان ئۆتسە، ھايات ھەمىشە خۇشاللىق بىلەن ئۆتكەن بولاتتى».

مۇنداق ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى يۈز - يۈزلەپ مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، بۇ پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى مەلۇم مەجازلار بىلەن ئېيتىلغاچقا، ۋەزىن ۋە قافىيىلەرسىز (نەسرىي ھالدا) نەقىل قىلساقمۇ، يەنىلا ئىسرىيەت چاراڭلاپ تۇرىدۇ، مۇنداق پىكىرلەرنى نەزمىي ھالدا ئوقۇساق، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ كۆپ ئىستېتىك زوق ئالغىلى بولىدۇ.

6529 قىزىل ئەردى مەڭزىم تامام ئەرغىۋاندەك،
بۇگۈن ئاڭا زەپەر ئۇرۇغىن سۈرتتۈرۈم.

6530 ئىپارەدەك قارا باشقا مەن كافۇر پۈركىدىم،
تولۇندەك تولۇق يۈزنى نەگە ئەۋەتتىم.

6531 يورۇق يازدەك ئەردىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك،
خازان بولدىمىكىن، ھەممىنى قۇرۇتتۇم.

بۇ مىسرالاردا ئادەملەر ئۇچۇن ياشلىقنىڭ نەقاتارلىق گۈزەل بىر چاغ ئىكەنلىكى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ نە قەدەر ئېغىر ھەسرەت كەلتۈرىدىغانلىقى ئەلە شۇنداق نەپىس مەجازلار بىلەن ئىپادىلەنگەن.

تۆۋەندىكى ئىككى مىسرادا بولسا، پەقەت «بۇي (قەددى- قامەت)، كۆڭۈل، ئوق ۋە ياي (يا)» دېگەن تۆتلا سۆزنىڭ ياردىمى بىلەن شۇنداق بىر پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىكى، بۇنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى شېئىرىي ماھارەت ئىكەنلىكىگە ھەر قانداق كىشى قايىل قالىدۇ؛

371 بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى ياي،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

ھەلى، بويۇم ئوقيانىڭ ئوقىدەك تۈز چاغدا (يىگىتلىك

چېغىمدا)، كۆڭلۈم يادەك ئەگرى (ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن) ئىدى: كۆڭلۈمنى ئوقۇتەك تۇزەپ (مەنىۋى كامالەتكە ئېرىشىپ) بولغۇچە بويۇم يادەك ئېگىلىپ كەتتى.

تۆۋەندىكى مىساللارمۇ شائىر ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇكسەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

چىن ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ياخشى پەزىلەت، يەنى تىل بىلەن دىلنىڭ ئوخشاش بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا:

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياڭلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

864 چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇياتماي يۈرەلىسە ئەلنى كۆرۈپ.

بىلىم توغرىسىدا:

6605 بىلىم بىل، ئۆزۈڭ بول تۆردە ئولتۇرا،
بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

6608 بىلۈرمەن دېسەڭ، سەن بىلىمدىن يىراق،
بىلىمسىز سانالدىڭ بىلىملىك ئارا.

6609 بىلىم بىر دېگىزدۇر ئۇچى يوق تۈۋى،
ئىچىلىڭ سۈمۈرگەي سۇ سۈندۈڭ شورا.

قوماندانـدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر
توغرىسىدا،
2310 سوقۇشقاندا يولۇاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۈتۈشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

2311 توڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312 ئۇ بولسۇن ھېيلىگەر قىزىل تۈلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك.

2313 سېغىز خاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314 نارا، بولسۇن ئۇ ھىممەتتە ئارسلان،
كېچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

تەبىئەت تەسۋىرى — باھار توغرىسىدا،

61 ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 قوڭغۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

67 قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى يىپـۇن، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۆلۈپ،
ئىپار، كافۇر ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

غاز، ئۆردەك، قىل، ئاققۇ خۇشاللىق بىلەن
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.

ئەنە كۆر، بىرى قونسا، ئۇچار ئۇ بىرى،
بىرى ئۇزسە ئوينىاپ، ئىچەر سۇ بىرى.

ئۇلاي قۇش سايرىدى ئۇندەپ يولدىشىن،
كۆزەل قىز قىچقىرغان كەبى سۆيمىشىن.

قاقىلدادى كەكلىك، كۆلۈپ قاتقارا،
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

تاك مەنزىرىسى تۇغرىسىدا:

سەھەر قۇشى قوپتى ئەگىپ ئۇچۇپ،
ناۋا قىلدى سايراپ مىزامىر ئوقۇپ.

نۇر ئەيزە چېچىلدى يەردىن پۈتاقلاپ،
پەلەك مەڭزى ئوتتەك بولدى يېلىنجاپ.

جانان كۆلگەن كەبى يورىدى جاھان،
تاراپ قايغۇ، شادلىق بولدى نامايان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەجنىس، تۈيۈق، رۇبائىي ۋە غەزەل (قەسىدە) گە ئوخشاش گۈزەل ژانىرلىرىنىمۇ يۈسۈپ خاس هاجىپ ئاساس سالغان. بۇنىڭ ئۈچۈن 564 ـ، 1993 ـ، 1994 ـ، 2221 ـ، 3421 ـ، 2422 ـ، 4246 ـ بەيىتلارغا قاراش كۆپايە.

يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە ئاروز ۋەزنى

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ باشتىن ئاياغ ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە (مۇتەقارىب كۆپ قىسمى مۇتاقارىبى مۇسەممەنى مەقسۇر ياكى مەھزۇپ ۋەزنىدە؛ پەقەت 3800 ـ، 3801 ـ بەيىتلار بىلەن ئاخىرىدىكى ئۇچ قەسىدىنىڭ ئىككىسى مۇتاقارىبى مۇسەممەنى سالىم ۋەزنىدە) يېزىلغانلىقى ئاروز ۋەزنىنىڭ ئەرەب ياكى پارسلارغىلا ئەمەس، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىدىكى خەلقلەرگىمۇ ئورتاق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا بىر قانچە مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئەمگىكى بىلەن شەكىللەنىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئاروز ۋەزنىدە يېزىش جەھەتتىكى يۈكسەك ماهارىتى بەزى كىشىلەرنىڭ تۈركىي تىلدا ئاروز بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ، ياكى ئاروز ۋەزنى پىكىرنى بوغۇپ قويىدۇ دېگەن قاراشلىرىنىڭ نەقاتارلىق ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى، ئەكسىچە، ئاروز ۋەزنىنىڭ (ئايرىم بەھرە لىرىنى هېسابقا ئالمىغاندا) تۈركىي تىللىغا ناهايىتى يېقىن بولۇپ، ئاروز ۋەزنى بىلەن تۈركىي تىل ئوتتۇرا

سدا كارمۇنىك باغلىنىش بارلىقىنى، گەپ شائىرلارنىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بەردى. يۇسۇپ خاس هاجىپتىن كېيىن، لۇتفى، سەككاكى، ناۋايى ۋەكىللىكىدىكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نامايەندىلىرىنىڭ ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇنىڭ تېخىمۇ يارقىن مىسالىدۇر.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تولۇق بىر نەشرى تېخى مەيدانغا كېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغان شارائىتتا، بەزى ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىك» ۋەزىن جەھەتتىن «شاھنامە» گە تەقلىد قىلىنغان، دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلگەن. ھالبۇكى، «شاھنامە» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان ۋاقىتنى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئارۇز سەنئىتىنىڭ يۈكسەكلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئورنىنالمىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، «قۇتادغۇ بىلىك»نى شائىرنىڭ ئارۇز ۋەزىنىدە يازغان تۇنجى ئەسىرى دەپ ھېسابلاش خاتا. بۇندىن بۇرۇنمۇ شائىرنىڭ بۇ ۋەزىندە ئاللىقاچان ئەسەر يازغانلىقى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ ئەسەردىكى 170 نەچچە تۆتلۈكلەر خەلق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنىڭ بىرى بولغان قىتئەلەرنىڭ داۋامىدىن ئىبارەت بولۇپ، پارس مەسنەۋىلىرىدە، جۈملىدىن «شاھنامە» دە مۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» ئەدەبىيلا ئايىغى چىقىپ تاپىتاكلاپ مېڭىشقا باشلىغان مەدەنىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ سەمەرىسى بولغىنىدەك،

ئۇنىڭ شېئىرىي ۋەزنىمۇ ئۇزاق يىللىق تەرەققىياتنىڭ داۋامى ياكى راۋاجىدۇر.

يۇمۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىي مېتودى

مەلۇمكى، ئەدەبىيات - سەنئەتتە رېئالىزم ۋە رومانتىزمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئاساسىي ئىجادىيەت مېتودى مەۋجۇت، بۇ ئىككى ئاساسىي مېتود ئىككى چوڭ ئىدىيىۋى ئېقىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رېئال تۇرمۇشنى ئوبيېكتىپ ھالدا كۆزىتىپ، ئۇنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈش يولى بىلەن تىپىك شارائىتتا تىپىك قەھرىمان يارىتىش — رېئالىزم مېتودىدۇر. جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردە ھەيدانغا كەلگەن «كىتابى ھەلىزۇم» (شىجىڭ) ھەجمۇئەسىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر، دۇفۇ (مىلادى 712 — 770) شېئىرلىرى ۋە «بالادىر شاھ لى زىچىڭ» بىلەن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىم XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن ياۋروپادا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، «تەنقىدىي رېئالىزم» دەپ ئاتالدى. بالزاك، دىككىنىس، ل. تولستوي، چىخوف قاتارلىقلار شۇ ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدۇر. رېئاللىقنى ھايۋى ئىستېتىك - ئارزۇلار ۋە قاينام- تاشقىنلىق لىرىك تەسەۋۋۇر ئىسلى بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش— رومانتىزم مېتودى بولۇپ، ئۇ ئەھلىيەتتە ھايۋىلىكنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىپادىسىدۇر، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان

خان «كتابى مەنزۇم» دىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر
بىلەن چۈيۈەن (ميلادىدىن بۇرۇنقى III — II ئەسىر)
ۋە لى بەي (VIII ئەسىر) شېئىرلىرى شۇنىڭ جۈملىسىگە
كىرىدۇ. ياۋروپادا بولسا، رومانتىزم ئېقىمى XVI ئەسىر-
لىك ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بۇرژۇئا
ئىنقىلابىي دەۋرىدە پەيدا بولدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىيىتى مېتودىدا مۇشۇ
ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ ھەر ئىككىسى مەۋجۇتتۇر.
«قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي رېئال-
لىقنى مەلۇم ۋاستىلەر ئارقىلىق چىنلىق بىلەن ئەكس
ئەتتۈرگەنلىكى جەھەتتىن رېئالىزم ئېقىمىغا مەنسۇپ
بولسا، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ غايىۋىلەشتۈرۈلگەنلىكى،
مۇئەللىپنىڭ ئۆزى تاللىغان تۆت مەجازى شەخس
ئارقىلىق «غايىۋى جەمئىيەت» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا
قويغانلىقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر رومانتىزم
ئېقىمىغا مەنسۇپتۇر، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» رېئالىزم بىلەن
رومانتىزم چەمبەرچاس باغلىنىپ، ھەم ئىجتىمائىي رېئال-
لىقتىكى زىددىيەتلەر ئېچىپ تاشلانغان، ھەم غايىۋىلىك
يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن ئەسەر. ئايتولدى،
ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمشلارنىڭ كۆنتۈغدى ئېلىكىگە
تەكلىپ ياكى نەسىھەت تەرزىدە ئېيتقان گەپلىرى
ئەمەلىيەتتە بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي
مەۋجۇتلۇقنىڭ يىغىنچاقلىنىپ ئەپلىك سىزىلغان بىر
سۈرىتىنى ياكى سىنىپىي زىددىيەتلەردىن يېزىلغان
دراما ئېكىن بىر قاتار كۆرۈنۈشلىرىنى ئەسلىتىدۇ. شائىر

ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئاغزىدىن مۇنداق كەسكىن پىكىر-
لەرنى بايان قىلىدۇ.

... ئەي خان، خەلقە نەزەر سال: ئۇلارنىڭ
بىرى ئاچ، بىرى يالىڭاچ، بىرى زۇلۇم دەستىدىن
بەختى قارا، بىرى يوقسۇللۇق دەردىدىن مىناۋادۇر،
ئۇلار غەم - قايغۇدىن پىغان چەكمەكتە. ئۇلارنىڭ
ھەممىسى بىمارلارغا ئوخشايدۇ. ئۇ بىمارلارنى داۋالاي-
دىغان دورا سەندە. چۈنكى سەن تەۋىپقا ئوخشايسەن،
ئۇلار ساڭا موھتاج. ئەگەر سەن ئۇلارنىڭ دەردىگە
يەتمىسەڭ، قىيامەت كۈنى جاۋابكارلىققا تارتىلىسەن.

... سەن ئۆزۈڭگە بىر قارىغىنا! خەلق شۇنچە
ئېغىر ئەھۋالدا تۇرغاندا، سەن ھەدەپ ئۆزۈڭگە بايلىق
يىغىۋاتىسەن، دېگىز ئاستىدىكى ئۇنچە - مەرۋايىتلار،
يەر ئاستىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەر، تاغ قېتىدىكى
جاۋاھىر - گۆھەرلەر ساڭا يېتىشمەيۋاتىدۇ. ئېتىزدىكى
دانلاردىن ئامبارلىرىڭنى تولدۇرىسەن، ھاۋادىكى ئۇچار
قۇشلار، سۇدىكى بېلىقلار، جانىغالدىكى ياۋايى ھايۋانلار، قىر-
لاردىكى پادا - پادا ماللار، ھەتتا جەرەن - كېپىك، بۇغا - ما-
رالارنىڭ ھەممىسنى ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋېلىپمۇ يەنە نەپسىڭ
قانمايۋاتىدۇ، سېنىڭ ئاچكۆزلۈكىڭدىن ئاتىلىقلار ئاتسىز،
ئانىلىقلار ئانىسىز قېلىۋاتىدۇ، بۇ نېمىدېگەن تويماس-
لىق! (71 - باپقا قارالسۇن)

مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. شۇنداق قىلىپ،
رومانتىزم پۈرىقى قويۇق بولغان تەنقىدىي رېئالىزم
مېتودىنىڭ ئاجايىپ ئۈستىسى - شىجائەتلىك، رېئا-

لسەت بىر مۇتەپەككۇر شائىر ئوبرازى بىزنىڭ كۆز ئالدى-
مىزدا گەۋدىلىنىدۇ. فېئودال خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى
مەرتىۋىدىكى ۋەكىلى بولغان ھۆكۈمدارغا شۇنداق
خىتاپ قىلىش پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك ئۇلۇغ
دېموكرات مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان
ئىش ئىدى.

× × ×

يىغىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ
نادىر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن قاراخانىلار
دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر-
نىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي - ھاۋا-
رىپ ئەھۋاللىرى، دۆلەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەخلاق ۋە
دىنىيۇ قاراشلىرى ھەققىدە ئېنسىكلوپېدىك مەلۇمات بە-
گەندىن تاشقىرى، XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ
ئەڭ ياخشى نەمۇنىسىنى يارىتىش بىلەن بىللە، قەدىمكى
مىللىي ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق
ۋە غەرب ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىدىن پايدا-
لىنىپ، ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن تامامەن يېڭى بىر
ئەدەبىي ئېقىم يارىتىش ھەم شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى بولۇپ قالدى، ھەتتا
ئۆزىدىن كېيىن، ئەخمەت يەسەۋى، ئەخمەت يۈكنەكى
ۋە ناسىر رابغۇزى ئىجادىغا، شۇنداقلا ئەلىشىر ناۋايى
ۋەكىللىكىدىكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نامايەندىلىرىگە چوڭ

ئەسەر كۆرسەتتى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1) ئەبۇ نەسەر فارابى: «شېئىر سەنئىتى»، 1979-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

2) ئۇئاد كوپرولۇ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1980 - يىل، ئىستانبۇل.

3) ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇ بىلىك تەتقىقاتى»، 1972 - يىل، ئەنقەرە.

4) گابايىن: «مائىترى - سىمىت ھەققىدە تەتقىقات» ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى.

5) ئا. ن. كونىزنوۋ: «يۈسۈپ بالاساغۇنىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» پوئېمىسى»، 1983 - يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.

6) س. ن. ئىۋانوۋ: «يۈسۈپ بالاساغۇنىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ى توغرىسىدا»، 1983 - يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.

7) ئى. كافېسوغلۇ: «قۇتادغۇ بىلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 1980 - يىل، ئىستانبۇل.

8) ر. رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك» كە كىرىش»، 1979 - يىل، ئەنقەرە.

9) غ. سەدىۋاقاسوۋ (تەھرىرلىكىدە): «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1983 - يىل، ئالمۇتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىلاھات ئىدىيىسى توغرىسىدا

مەھمۇت يۈسۈپ

ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس «ئىجتىمائىي ئاڭنى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت بەلگىلەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىمۇ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىلغار ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ نەمۇنىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقى جەمئىيىتىنى دانالىق بىلەن كۆزىتىشى، تەكشۈرۈشى، مۇلاھىزە قىلىشى، ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىشى ئاساسىدا يېزىپ چىققان ئۇلۇغ ئەسەر. يولداش ماۋزېدۇڭ «زىددىيەت توغرىسىدا» دېگەن پەلسەپىۋى ئەسىرىدە: «مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئۇرغۇن زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلاردىن بىرى چوقۇم ئاساسىي زىددىيەت بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭمۇ ئاساسىي ئىدىيىسى بار، بۇ ئاساسىي ئىدىيە نېمە؟

بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى

هەر قايسى سىنىپلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە ئۇستىقۇرۇلمىنى مۇلاھىزە قىلىشىمىزغا تۈگرا كېلىدۇ.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم فېئودالىق تۈزۈم ئىدى، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى — يەرگە فېئودالىلار ئىگىدارچىلىق قىلىپ، يالانما دېھقانلار، ئىجارىكەشلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن فېئودالىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ۋە بىناكارلىق، ئىلىم — پەن خېلى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئىجتىمائىي تۈزۈم فېئودالىق تۈزۈم بولغانلىقتىن، ھۆكۈمران سىنىپ بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە قىلىنىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىل شەكىلدىن ئىبارەت ئىدى:

(1) ئوردا ئىگىدارچىلىقىدىكى خانلىق يەر؛

(2) مەسچىت، مەدرىس، مازارلار ئىگىدارچىلىقىدىكى ۋەخپە يەر؛

(3) فېئودال ئاق سۆڭەكلەر ئىگىدارچىلىقى؛

(4) كەمبەغەل دېھقانلار ۋە ئوتتۇرا دېھقانلار ئىگىدارچىلىقى؛

(5) ئىكتا ئىگىدارچىلىقى.

بۇ يەرنىڭ خىل ئىگىدارچىلىق شەكلى ئىچىدە

1 -، 2 -، 3 - خىل ئىگىدارچىلىق شەكلىدىكى يەر-
لەر پۇتۇن خاندانلىق دائىر بىر يەرلەرنىڭ مۇت-
لەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇ خىل يەر-
لەردە ئىشلىگەن دېھقانلار قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قى-
لىناتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ
ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشى، خاندانلىقنىڭ دائىر-
بىنى كېڭەيتىشى ھەم شاھزادىلەرنىڭ تەخت تالىشىشى
بىلەن ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش بولغان، نەتىجىدە ئىگىلىك
ۋەيران بولۇپ، خەلقنىڭ سېلىقى ئېغىرلاشقان، ئېغىر
سېلىق ۋە ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن خەلق تې-
خىمۇ گادايلاشقان.

ئۇلۇغ ئالىم بۇ خىل ھالەتنى «قۇتادغۇ بىلىك»
داستانىنىڭ 85 - بابىدا تۆۋەندىكىچە پاش قىلىدۇ:

6457 ھالال بىتتى پۇتكۈل، ھارام غولدىدى،
ھارام يەر كۆكلىنى قارا قاپلىدى.

6458 ھالالنىڭ ئېتىلا قالدى، ئۆزى يوق،
ھارام بولدى قاراقچى، تۈيغۇچى يوق.

6459 قېنى بۇ ھارامنى ھارام دېگۈچى،
ھارامنى قويۇپ بىر ھالال يېگۈچى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋرنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى،
خەلقپەرۋەرى بولغانلىقتىن، يۇقىرىقى زىددىيەتلەرنى
ئۆتكۈر، ھەققانىي، تەپەككۇر كۆزى بىلەن كۆرەلىدى

هەمدە بۇ خىل فېئودالىق ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن. ئۇنىڭ ئۇستىقۇرۇلمىسى بولغان فېئودال پادىشاھلىق دۆلەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش يولىغا ماڭدى. شۇ دەۋردە بۇنداق ئىسلاھات يولىغا مېڭىشمۇ باتۇرانە جۈرئەتتىنكى، فېئودال ئاق سۆڭەكلەرنىڭ ۋە پادىشاھنىڭ ئۇستىلىق بىلەن قايىل قىلالىغۇدەك ئەقىل ـ پاراسەتتىنكى بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋرنىڭ خەلقپەرۋەرى، ئۇلۇغ ئالىمى بولغانلىقتىن، ئۇ باتۇرلارچە مەيدانغا چىقتى ھەم ئالىملىق پاراسەت بىلەن قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرىنى قايىل قىلالىدى. ئالىم ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن تۆت پېرسوناژنىڭ سۆھبىتىنى ئاساس قىلىپ، دراماتىچىلىق ئۇسلۇبى بىلەن مەسنەۋى شەكلىي ئارقىلىق بۇ چوڭ ھەجىملىك داستاننى يېزىپ چىقىپ، قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى.

دېمەك، بۇ ئۇلۇغ داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى پەند ـ نەسىھەتلا ئەمەس، بەلكى ئىسلاھات ئىدىيىسى دۇر، شۇڭا، بۇ ئۇلۇغ ئەسەر مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىسلاھات لايىھىسى خاراكتېرىدىكى ئەسەر، ئالىم بولسا شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار ئىسلاھاتچىسىدۇر. ئالىم ئۆزىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلارنى قايىل قىلىشتا دىداكتىكا ئۇسۇلىنى قوللانغان. دىداكتىكا ئالىمنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئەمەس، ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ـ ئىسلاھات ئارقىلىق خانلىقنى

مۇستەھكەملەشتۇر.

ئىسلاھات ئۆزى ئىسلاھ قىلماقچى بولغان ئوبيېكتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىمايدۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات شۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلمايدۇ، مەلۇم ھالقىلارنى، مەلۇم تەرەپلەرنى يېڭىلايدۇ، تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن XI ئەسىردە ياشىغان ۋاقىت ئەنشىنى «جۇڭگونىڭ XI ئەسىردىكى ئىسلاھاتچىسى» دېگەن ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن، مالىيە، ئىقتىساد، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىكى قاراشلىرى ۋاقىت ئەنشىنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىننىڭ بۇ باھاسى ئۇلۇغ زېلىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەمدە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئالىمنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئادالەتلىك قانۇن ئورنىتىپ، دۆلەتنى تۈزەش، ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت. ئالىم بۇ مۇھىم نۇقتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، يەنە خادىملار قۇرۇلمىسىنى، ئىنتىزامنى، ئىستىلنى، مائارىپنى، ئارمىيىنى ۋە باشقىلارنى ئىسلاھ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم ئۆزىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيىسىنى داستانىنىڭ 16 - بابىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

687 پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆز كۆنگۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

689 ھۇتۇن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
ھۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

690 تۇراقسىز دەپ ئېيتار ھۇ قىلىقسىم ئۇچۇن،
ماڭا ئەيىب قويۇرلەر شۇ ئاتسىم ئۇچۇن.

ئۇلۇغ ئالىم ھۇ مىسرالاردا ئىسلاھات ئارزۇسىنى ۋە ئىسلاھات ئىدىيىسىدىن يانمايدىغان جەسۇر ئىرادىسىنى ئىپادىلەش بىلەن جاھىل كۇچلەرنى ئادالەت ئۇقتىغا ئۇتتىدۇ ۋە ئىسلاھاتچىلار بىلەن ئىسلاھاتقا قارشى جاھىل كۇچلەر ئۇتتۇرىسىدا كەسكىن كۇرەشلەر بولغانلىقىنى كۆرسەتتىدۇ.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىمۇ مانا مۇشۇ يەردە، ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئۇلارنىڭ تەبىئەتىنى، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش يولىدا كۇرەش قىلغانلىقىدا، ياكى ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۇمدارلارنى قايىل قىلىپ، خەلقنى گادايلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۇچۇن ئىلاھات يولىدا ماڭغانلىقىدا. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغلۇقىمۇ ئۇنىڭ قاراخانىلار جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش لايىھىسى خاراكتېردىكى ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ تامامىلىقىدا.

تۆۋەندە «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بويىچە ئىلاھات ئەدىبىسىنى شەرھلەپ ئۆتىمەن:

1. ئالىمنىڭ قانۇنىنى ئىلاھ قىلىش توغرىسىدىكى باياناتلىرى

ئادالەتنىڭ ئاساسى — باراۋەرلىك، باراۋەرلىكنىڭ كاپالىتى — ئادالەتلىك قانۇن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز زامانىسىنىڭ ئادالەتچىسى، ئادالەتنىڭ كاپالىتى بولغان ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ تەشۋىقاتچىسى ۋە ئادالەتسىز قانۇنىنى ئىلاھ قىلغۇچى.

ئالىم بۇ داستاننىڭ 18 — بابىدا ئادالەتلىك قانۇن ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يەتمەن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئادالەت مىسرالىرىدا قارا خانىلار خاندانلىقى زېمىنىدىكى ئەمگەكچان خەلقنىڭ دۆلەتنىڭ ئۆلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «قانۇن ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن ئادالەتنىڭ ھەققانىي ئۆلچىمىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مانا بۇ ئۇستقۇرۇمنىڭ جېنى ھېسابلىنىدىغان قانۇنىنى ئىلاھ قىلىش لايىھىسى خاراكتېرىدىكى ئۇقتۇمنەزەر. ئىلاھات ئالدى بىلەن ئىدېئولوگىيە جەھەتتە باشلىنىپ،

ئاندىن رېئالمىشىدۇ. شۇڭا ئالمىنىڭ بۇ نۇقتىسىنەزىرىنى
ھېچبىر ئەسەردە ئىپادىلىگىنىمىز جەھەتتىكى ئىسلاھات دېيىش
كە ھەقلىقمىز. XI ئەسىردە، بولۇپمۇ ئېتۇدال پادىشاھ
لىق دەۋرىدە، بۇنداق ئادىل قانۇننى تەشەببۇس قىلىش
ئوڭاي ئىش ئەمەس. ئادالەت توغرىسىدىكى بۇنداق
ئۆتكۈر تەپەككۇر ۋە روشەن بايراق — شۇ زامانداكى
خەلقپەرۋەرلىكنىڭ يۈكسەك نامۇنىسى، ئۇلۇغ جۇڭخۇا
ئېلىمىزنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيە تارىخىدىكى نۇر چاقناپ
تۇرغۇچى گۆھەر.

قانۇن ئادىل بولسىمۇ، قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچى
ئادىل بولمىسا، ئادالەتنى رېئاللاشتۇرغىلى بولمايدۇ،
شۇڭا، ئالىم «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 18 - بابىدا
يۇقىرىدەك ئادىل قانۇننى ئورنىتىش ۋە يۇرگۈزۈش
ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىقنىڭ خادىملىرىدا ساق
لىنىۋاتقان يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، خانلىقنىڭ
خادىملىرى قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشنى ۋە ئادىل قا-
نۇننى يۈرگۈزىدىغان خادىملاردا بولۇشقا تېگىشلىك
شەرتلەرنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

848 ئۆزۈم خالىماسىنىڭ بىرى يالغان ئول،
ئۇنىڭدىن كېيىنكى زۇلۇم قىلغان ئول.

849 بىرى ئاچكۆز، تاماخور ۋە تويماس ئۆزى،
بىرى ئالدىراڭغۇ، ئۇياتسىز كۆزى.

850 هەر ئىشتا غەزەپكار، ئاچچىقى يامان،
ئول ئەگرى، ھاراققا بەرىلسە ھەر ئان.

851 بۇ ياخلىغ كىشىلەر ياراماس ماڭا،
بۇنى ئېيتتىم ئەمدى ئوچۇقلا ساڭا.

893 نە ياخشى نەزام قويدى بەگلەر بېگى،
يامانغا جازا بەردى زىندان تېگى.

894 ئەگەر ياخشى بولسا خەلق باشچىسى،
پۈتۈن ياخشى بولۇر ئۇنىڭ ئىشچىسى.

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزىلەر.

مانا بۇ مىسرالاردا ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى خادىملاردا مەۋجۇت يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، خادىملار قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش زۆرۈرلۈكىنى ۋە خادىملار قۇرۇلمىسى ئىسلاھ قىلىنسا ئادىل قانۇن رېئاللىشىپ، جاھانىڭ تۈزىلىدىغانلىقىنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسەتكەن. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتىمزكى، ئالىم ئالدى بىلەن قانۇننى ئىسلاھ قىلمىغاندا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى ئېلىپ بارغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن، شۇڭا، قانۇننى ئىسلاھ قىلىشنى ئىقتىسادنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ ئالدىغا قويغان.

2. ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەقسىمات تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى بايانلىرى

تەقسىمات مەسىلىسى — ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق بىرى. ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدە: «ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنىڭ ھەر قانداق بىر خىل تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئۆزىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئالىم ياشىغان جەمئىيەت — مۇلۇككە فېئودالլار ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان فېئودالլىق جەمئىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەقسىمات تۈزۈمى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ئاساسىدىكى تۈزۈم ئىدى. ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى مۇنداق تەڭسىز تەقسىمات تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلمىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنى بېيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملىگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن.

قۇللۇق جەمئىيىتىدىن كاپىتالىزمغىچە بولغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنىڭ ھەممىسىدە مۇلۇككە ئىگىدارچىلىق قىلىش — ئېزىش - ئېزىلىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن، بۇ ئالدى بىلەن تەقسىمات تۈزۈمىدە رېئاللىشىپ كەلدى، شۇڭا يۇقىرىقى

ئىجتىمائىي تۈزۈملەردە يۈز بەرگەن ئېزىلىشكە قارشى كۈرەشلەرنىڭ كۆپى ئالدى بىلەن تەقسىمات تۈزۈمىدىكى تەڭسىزلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن باشلاندى. ئىنسانىيەت تارىخىدا تا ھازىرغىچە ئىجتىمائىي تۈزۈم مەيدانلىققا كەلگەن بارلىق ئېكسپلۇاتاتورلار ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشتىن باشلاندى، مۇشۇنداق كۈرەش ۋە ئېكسپلۇاتاتورلار خەلقنىڭ ھەمىيىسىگە ئېرىشتى ياكى غەلىبە قىلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بۇ ھەقتە تىنى XI ئەسىردە تونۇپ يېتىپ، ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئېكسپلۇاتاتورلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، تەقسىمات مەسىلىسىنى ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2960 تەنۇ - جان پىدالاپ ئىشلەيدۇ خادەم،
تىلەپ بەگ سۆيۈنچىن، قىلۇر قۇللۇق ھەم.

2965 شۇ خىزمەت ئۈچۈن بەگ ھەققىن بەرگۈلۈك،
بولۇپ مېھرىبان ھەم ئوبدان كۆرگۈلۈك.

2974 يارامسىقلىقىچە ئېھسانلار كېرەك،
بېجىرگەن ئىشقا تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك.

بۇ مىسرالاردا، «ئەمگەكنىڭ قارىپ ھەق بېرىش» دېگەن ئىدىيە ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالىم يەنە بۇ مىسرالاردا ئەمگەكنىڭ قارىپ ھەق بېرىشنى يولغا قويسا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەش قىزى-

غىنلىقى ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن:
2959 بۇ خىزمەت مۇشەققەت، قاتتىق ئىش ئېغىر،
مۇنى بىلسە بەگ، ئىشچى غەيرەتلىنىدۇ.

دېمەك، ئالىم تەقسىمات تۈزۈمى ئىلغار بولسا، ئىشلىگەن چىشلىسە، ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ئىشلەش قىزغىنلىقى ئۆرلەپ، ئىگىلىك راۋاجلىنىپ، ھاكىمىيەت مۇستەھكەملىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ خىل تەقسىمات تۈزۈمىنىڭ توغرىلىقىنى سوتسىيالىزمنىڭ تەقسىمات پرىنسىپى بولغان ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلىدى. دېمەك، ئالىمنىڭ تەقسىمات توغرىسىدىكى بۇ نۇقتىسىنەزىرى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تەڭداشسىز ئىلغارلىقتۇر.

3. ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خەلقىنى بەيىتىپ، خاندانلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئىسلاھات بايانلىرى

بايلىق — ھاكىمىيەتنىڭ ئۈلى، تارىختىكى ئەزگۈچى سىنىپلار ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى — خەلقنىڭ گادايلىقتىن قۇتۇلۇش كۈرىشىنىڭ نەتىجىسى. ئالىم ئىنسانىيەت تارىخى ئىسپاتلىغان بۇ ھەقىقەتنى بايقىيالمغان. ئالىم مۇشۇ ھەقىقەتكە ئاساسلىنىپ، قارا خانىلار خاندانلىقىدىكى تەبىقىلەرنى تەھلىل قىلىپ، خەلقنىڭ سەلبىنى ئازايتىپ، خەلقنى بەيىتىش، بولۇپمۇ يوقسۇل تەبىقىنى بەيىتىپ، ئەلنى تۈزەشنى مەقسەت

قىلغان ئىسلاھات لايىھىسىنى بايان قىلغان.

ئالىم «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 72 - بابىدا مۇنداق يازىدۇ:

5560 بۇلار ئۇچ گۈرۈھتۇر، پەرق ئەتسەڭ بولۇر،
زۇلۇم قىلما، قىلساڭ پالاكەت كېلۇر.

5561 بۇ ئۈچنىڭ بىرىكسىم ئۇ بايلار ئىرۇر،
خەلقنىڭ كۈچلۈكى شۇلار، ئەي جەسۇر.

5562 كېلىدۇ ئۇلاردىن سۇڭ ئورتا كىشى،
بۇلار قىلالمايدۇ ئۇ بايلار ئىشى.

5563 كېلۇر ئۇندىن كېيىن خەلق يوقسۇللىرى،
كۆزەتكىن ئۇلارنى سەن ئەڭ ئىلگىرى.

5564 يۇتكۇزمە بۇ بايلار يۇكىن ئورتىغا،
چۈشەر بۇلار بۇزۇلۇپ خاراب ھالىغا.

5565 پىقىرگە يۇتكۇزمە ئورتىلار يۇكىن،
ئۆلەر ئاچتىن، بۇ ھال قىرىپ يىلتىزىن.

5566 كۆزەتسەڭ پىقىرنى ئۇ ئورتا بولۇر،
بىر ئاز تىنسا ئورتا، ئۇ ھايلىق تاپۇر.

5567 پىقىر ئورتا بولسا، بولۇر ئورتا باي،
باي ئولسا ئورتىلار، بۇ ئەل بېيىغاي.

5568 تۈزۈلۈپ بۇ ئەل، خەلقمۇ تاپقاي ھوزۇر،
ساڭا شۇ چاغدا كۆپ دۇئالار بولۇر.

بۇ مىسرالارنىڭ ئالدىنقى سەككىز مىسراسىدا، قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى پۇقرالارنىڭ باي، ئوتتۇرا، يوقسۇلدىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىگە بۆلىنىدۇ، ماھىيەتتە قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى پۇقرالارنى ئەزگۈچىلەر ۋە ئېزىلگۈچىلەردىن ئىبارەت سىنىپلارغا ئايرىيدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت مىسرادا سىنىپىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئەزگۈچى سىنىپنىڭ ئېزىلگۈچىنى سىنىپلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ۋەيران قىلىۋاتقانلىقىنى زىل، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋەيران قىلىۋاتقانلىقىنى سىلىق، لېكىن چوڭقۇر مەنىلىك تەنە بىلەن باش قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى مىسرادا بۇ سىنىپلارغا قارىتا قانداق سىياسەت بەلگىلەش لازىملىقىنى، يەنى ئەزگۈچىلەرنىڭ ئېزىلگۈچىلەرنى ئېزىشىگە يول قويماسلىقنى، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، ئۇلارنىڭمۇ بەيمىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئاخىرقى تۆت مىسرادا ئەگەر مۇشۇنداق سىياسەت قوللىنىلسا، خەلق بەيىپ، قاراخانىلار ئىلىنىڭ تۈزىلىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ خانىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىنەزەرلەرنىڭ ئالتىنچى XI ئەسىردە تەپەككۇر قىلالىغان ۋە ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىنى مەيدانغا تۇرالىغان، مانا بۇلار ئالىمنىڭ تۈز زامانىسىنىڭ ئالىمىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئادالەتچى، خەلقپەرۋەر ۋە ئىلغار ئىسلاھاتچى تىكەنلىكىنى ئىنكار

قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلايدۇ.

4. ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە ئىگىلىك ھېساباتى جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى بايانلىرى

ئۇلۇغ ئالىم بۇ جەھەتتىكى بايانىدا، ئالدى بىلەن خەزىنىنىڭ ماھىيىتى بولغان پۇل، ئالتۇن - كۈمۈشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

2746 شېرىن جان ۋە لېكىن ئۇنىڭدىن شېرىن-
بۇ ئالتۇن - كۈمۈشتۇركى، جاندىن شېرىن.

2747 ئېچىلماس كۆڭۈلنى ئاچار بۇ كۈمۈش،
ئېگىلمەس كىشىنى ئېگەر بۇ كۈمۈش.

2749 كىشى كۆرسە ئالتۇن ئۆزى يۇمشىدى،
بىرىڭ سۆزلۈك ئەرنىڭ سۆزى يۇمشىدى.

ئۇلۇغ ئالىم بۇ مىسرالاردا ئېئتىراللىق جەمئىيەتتە ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ۋىجداندىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى، ھەتتا ئۆلۈم ئالدىدا قىلىچقا باش ئەگمەيدىغان باتۇرلارنىڭ، ئادالەت ھەيدانىدا ئادىل سۆزلەيدىغان، سوراقخانىدا ئۆز رەقىبىگە قاتتىق - قاتتىق سۆزلەر بىلەن قارشى تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئالتۇن - كۈمۈش ئالدىدا سىنىتىكە ئېرىپ كېتىدىغانلىقىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ، ئېئتىراللىق جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكىنى پاش قىلىدۇ.

ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس «كاپىتال» دا «ئالتۇن ئا-
جايىپ نەرسە، كىشىنىڭ ئالتۇنى بولسا، ئۇ ئىزدىنگەن
لەرسىگە خوجىدۇر» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇلۇغ ئالىم يۇ-
سۇپ خاس ھاجىپتىن سەككىز ئەسىر كېيىن ئۆتكەن
XIX ئەسىرنىڭ ئاتاقلىق شائىرى شېكسپىر «ئافىنالىق
تىمۇن» دېگەن دراما مىسىدا:

ئالتۇن! مېتال.
يالتىراق، قىممەت باھا، گۈزەل...
ئالتۇن بولسا ھەممە نەرسە راۋا.
قارىنى ئاق قىلۇر، ئاقنى قارا.
ئىپلاسنى گۈزەل قىلۇر، گۇناھنى ھەق - ئادالەتنە
رەزىللەرنى كۆتۈرەر، قورقاقلا بىرەر جاسارەت.
كونسلىقنى بېزىتەر، ياش چوكان قىلىپ كۆرسىتەر.
ھەممىسىگە مالامەت، زىننەت - لاتاپەت بېرەر...

دەپ ئاجايىپ بەدىئىي ماھارەت، ھەيرەت ۋە جاسارەت
بىلەن كاپىتالىزمنى پاش قىلغان. يۇقىرىقى پۈل-
ئالتۇن - كۈمۈش توغرىسىدىكى قاراشلارنىڭ ئالدىنقىسى
XI ئەسىردە، كېيىنكىسى XIX ئەسىردە يېزىلغان. بۇنىڭ
دىن شۇنى كۆرىمىزكى، ئۇلۇغ ئالىم يۇسۇپ خاس ھا-
جىپ ئىقتىساد ئىلمىنىڭ كاتېگورىيىسى بولغان ئالتۇن -
كۈمۈش، پۇل توغرىسىدا خېلى مۇكەممەل نۇقتىئىنەز-
ەرنى بايان قىلالىغان.

ئالىم ئالتۇن - كۈمۈش، پۇلنىڭ سېھرىلىك كۈ-
چىنى پاش قىلغاندىن كېيىن، ھەزىنىدارنىڭ شەرتلە-
رىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

2750 تېپىپ بەخت، كۆپەيسۇن دېسە مال ـ تاۋار،
كۆزى توق، پەيلى ئۇز بولسۇن خەزىنىدار.

بۇ مىسرالارمۇ ئىگىلىك باشقۇرغۇچى خادىملار قۇرۇلمىسى ئىسلاھ قىلىش خاراكتېرىدىكى بايانلار.

ئالىم يەنە خەزىنىنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن، بوغالتېرىيە تۈزۈمىنى تۈرغۇزۇش ۋە ئۇنى سوكەمەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىسلاھات لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمى مۇرەككەپ ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بولۇپ، بوغالتېرىيە ئەنە شۇ ئىقتىسادىي كاتېگورىيە ھېسابات تۈزۈمىنىڭ تەركىبىي قىسمى ۋە تەپسىلىي قوللىنىلمىشىدۇر. بوغالتېرىيە تۈزۈمى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن كېلىپ چىقىقان ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلغان. رەسمىي بوغالتېرىيە تۈزۈمى جۇڭگودا مىلادىدىن ئاۋۋالقى XI ـ X ئەسىرلەردە قوللىنىلغان، لېكىن باشقۇرۇش بوغالتېرىيە لەۋرىيسى مىلادى XV ئەسىردىن باشلاپ پەيدا بولغان، بۇ خىل باشقۇرۇش بوغالتېرىيىسى ـ ھېسابات، تەھلىل، نازارەت قىلىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئالىم داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

2774 ھېسىپچى كۆزەتسۇن كىرىش ھەم چىقىش،

بوغالتېرىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىنىڭ

بىرى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يۈز بېرىدىغان كىرىم-چىقىمنى ھېسابلاشتىن ئىبارەت بولۇپ، يەنى ئاخىرلاشقاندا بوغالتىر كىرىم - چىقىمنى بوغىدۇ. ئالىم مانا مۇشۇنداق ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى بوغالتىرىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئالىم يەنە بوغالتىرىيە تۈزۈمىنىڭ ھېسابات قىلىشتىكى ئىنتايىن نازۇك نۇقتىلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ:

2775 يەنى، ئاي، كۈن يېزىلىشا ۋاقىت ھەم ئېنىق، بىلىنگەي رەقەم - سان ئايرىم ۋە ئوچۇق.

دەپ يازىدۇ.

بوغالتىرىيىلىك ھېسابات، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى باشلانغۇچ ھېساب ئاساسلىرى ئاي بىرلىك قىلىنىپ، كۈنلەر تەرتىپ قاتارى بويىچە خاتىرىلىنىپ، يىل ئاخىرىدا بوغۇلىدۇ. شۇڭا، بوغالتىرىيىلىك ھېسابات ۋاقىت مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى، ھېسابات ئىشىدىكى مەزمۇن ۋە سان ھېسابات ئىنىڭ ئاساسىي بولسا، ۋاقىت ھېسابات ئىنىڭ ئىسپاتلىغۇچىسىدۇر.

ئالىم يەنە باشقۇرۇش بوغالتىرىيىسىگە ئائىت مەزمۇنلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم داستانىدا مۇنداق يازىدۇ:

2774 يېزىپ ھەم كۆزەتسۇن پۈتۈن تۈرلۈك ئىش.

بۇ مىسرادىكى «يېزىپ» دېگىنى ھېسابات ئىنى يېزىقتا، خاتىرىلەشكە قارىتىلغان؛ «كۆزەتسۇن پۈتۈن تۈرلۈك ئىش» دېگىنى — تەھلىل قىلىش، نازارەت

قىلىش، دېگەنلىكتۇر. دېمەك، ئالىم باشقۇرۇش بوغالتېرىيەسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى XI ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم قاراخانىلار خاندانلىقىدا بوغالتېرىيە تۈزۈمىدە مەسىلە بارلىقىنى بايقاپ، يۇقىرىقىدەك ئىسلاھ قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئالىم يۇقىرىقىدەك ئىسلاھات تەكلىپلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىپ بولۇپ ئاندىن ئوتتۇرىغا قويغان بولماستىن، داستان يېزىلىپ بولۇشتىن بۇرۇنمۇ نەچچە نۆۋەت ئوتتۇرىغا قويغان، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەنە شۇنداق ئىسلاھات تەكلىپلىرىنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارلىرى قوبۇل قىلىپ، قاراخانىلار خانداناللىقىنىڭ قانۇن ۋە ئىگىلىكىدە بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارغان، دەپ قارايمەن. بۇنىڭ پاكىتى سۈپىتىدە، داستاننىڭ 38 - بابىدىكى مۇنۇ مىسرالارنى كۆرسىتىمەن:

3093 تۈزەپ كۆڭلىن ئېلىگ شۇندىن بۇيان،
يۇرۇتتى ئەلگە ياخشى قانۇن ھامان.

3104 بېيىپ ئەل، ئاسايىش بىلەن تىنچ ياتۇر،
شەھەر - كەنت بېزەندى كۆڭۈل شادلىنۇر.

3107 قانۇن — سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم — ئوت، بەلا.
ئېقىتتىڭ سۇزۇك سۇ، ئۆچتى ئوت مانا.

بۇ مىسرالاردىن ئالىمنىڭ ئىسلاھات تەكلىپى بىر

لەن قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ ئىگىلىكىنىڭ قايتا راۋاجلىنىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قايتا مۇستەھكەملىنىشكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئالىم قانداق قىلىپ يۇقىرىقىدەك ئىلغار ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ مېنىڭچە، ئالىمنىڭ بۇ ئىلغار ئىدىيىلىرى باشقا ئەللەر ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار ئىدىيىلەرنىڭ كۆچۈرمىسى ئەمەس.

ئېنگېلىس «دىيۇرىڭغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدە: «ھازىرقى سوتسىيالىزم ئۆزىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتىن ئەڭ ئاۋۋال كۆزىتىش نەتىجىسىدۇر» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. كۆرىنىزكى، ماركس، ئېنگېلسلەر ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمىي سوتسىيالىزم تۈزۈمى تېخى ئەمەلگە ئاشمىغان شارائىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى داھىيانە كۆزىتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ، بىلىش دىئالېكتىكىسىنىڭ ھەقىقىتىدۇر.

بۇنىڭدىن شۇنداق نەتىجە چىقىرىمىزكى، ئوخشاش مەزمۇندىكى بىر مۇنچە ئىلغار ئىدىيىلەر بىر نەچچە ئالىم تەرىپىدىن بىرلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تامامەن مۇمكىن. مۇنداق ئوخشاشلىقلارنى، ئىلغار ئىدىيىلەرنى بۇ ئالىملار بىر - بىرىدىن كۆچۈرۈپ ئالغان دېيىش بىلىش دىئالېكتىكىسىغا ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى،

---

① «دىيۇرىڭغا قارشى» 1957 - يىل، ئۇيغۇرچە، تاشكەنت نەشرى، 22 - بەت.

بىر نەچچە ئالىم ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنى كۆزىتىش ئارقىلىق، ئوخشاش مەزمۇندىكى ئىلغار ئىدىيىلەرنى، لايىھىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇشنى تاماماەن مۇمكىن. شۇڭا، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار ئىدىيىلىرى باشقا ئالىملار ئىدىيىسىنىڭ كۆچۈرمىسى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار جەمئىيىتىنى ئالىملىق تەپەككۇرى بىلەن كۆزىتىكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

يۇقىرىقى نۇقتىنىنەزەرلەردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى قانۇننى ئادالەتلەشتۈرۈپ دۆلەتنى تۈزەش، خەلقنى بەيىتىپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئىلاھات ئىدىيىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ ئالىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىلغار ئىلاھاتچى دۇر. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى زامانىمىز ئۈچۈنمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە دەستۇردۇر.

ئەدى مۇلاھىزىلىرىمنى ئاخىرلاشتۇرىمەن:

ئەي بوۋا — ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ! سىزنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىڭىز بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەمەلگە ئاشىتى، روھىڭىز خۇشال بولۇۋاتقاندۇر؟! قەبرىڭىزدە تىنچ يېتىڭ، سىزنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىڭىز — تۇق - پاراۋان ئۇيغۇر خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، سىزنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىزنى يەنمۇ تەلتۆكۈس ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھاتۇرانە كۈرەش قىلماقتىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئورتاق ئەدەبىي مىراس مەسىلىسى

ئىمىنجان ئەخمىدى

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ بۇرۇن مەلۇم بولغان نۇسخىسى — ھىرات نۇسخىسىنىڭ 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا، كېيىن ۋېنا ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كەلتۈرۈلگەنلىكىگە ۋە 1823 - يىلى فرانسوز شەرقشۇناسى ژائوبېرت تامبېدى تەرىپىدىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ئېلان قىلىنغانلىقىغا ھازىر بىر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت بولدى. 1896 - يىلى قاھىرە نۇسخىسىنىڭ، 1914 - يىلى پەرغانە نۇسخىسىنىڭ ئاشكارىلىنىشى، مەزكۇر ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قانات يېيىشىغا ئاساس سالدى.

بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى. لېكىن، بۇ تەتقىقاتلار ئاساسەن دېگۈدەك چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلدى.

پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئەھمىيەت بېرىپ

غەمخورلۇق قىلىشى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى شۆيۈەنىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسەتمىشى ئارقىسىدا، 1984 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى ئاندىن ئۆز ۋەتىنىدە يېڭى يۈكسىلىش دەۋرىگە قەدەم قويدى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئالاھىدە بەدىئىي ماھارىتى بىلەن يېزىلغان، ئۆز دەۋرىگە خاس ئۆزگىچىلىككە ئىگە تىپىك داستان ئىكەنلىكىدە شەك يوق. جۇملىدىن ئۇ، شېئىرىي دراماتىك شەكىلدە يارىتىلغان، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان دەۋردىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەسەر بولۇش بىلەن خاراكتېرلىكتۇر.

ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىل 1 - سانىغا بېسىلغان «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدە «دۇنيا بەدىئىي ئەدەبىيات تارىخىدا گۈمانىزم غايىسىنىڭ تۇنجى ساداسىنى ياڭراتقان بۇ ئەسەرنىڭ ‹ئادالەتلىك شاھ› ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىزچىللىققا ئىگە بولغان ‹ئادالەتلىك شاھ› تىپ ئىبارىتى بۇ ئەنئەنىۋى تېمىنى تېخىمۇ تاكامۇللاشقان مۇئەييەن بىر ئىدېئىۋى سىستېمىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىيات زېمىنىدا يىلتىز تارتقۇزغان» لىقى ئېيتىلغان. شۇنى ئېيتىش

تىش كېرەككى، بۇ يەردە ئاپتورنىڭ: «ئىسلامىيەت قو-
بۇلىدىن كېيىن، قەدىمكى ساپ ئۇيغۇرچە نام - ئىسىم-
لارنىڭ ئەرەبلىشىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈۋاتقان بۇ دەۋر-
دە، شەرقتىكى تۇنجى مۇسۇلمان پادىشاھلىقى — قارا-
خانىلارنىڭ خاس ھاجىپى ۋە ئۆلىماسى بولغان بىر زات-
نىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەنئەنىگە ئايلانغان ساپ
ئۇيغۇرچە نام - ئىسىملارنى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى
ئاساسىي پېرسونا ژلارغا تارتۇق قىلىشى بىر مىللەتنىڭ
ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدە بەلگىلىك ئىجابىي ئەھمىيەتكە
ئىگە بولۇپ، ئەلۋەتتە دىققەت - ئېتىبارنى قوزغاشقا
تېگىشلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرى» دېگەن سۆزلىرى نا-
ھايىتى ئورۇنلۇق بولۇپ، ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك»نى «تۈرك
مۇسۇلمانلىرى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىش با-
قۇچى» نىڭ مەھسۇلى① دەپ قارىغۇچىلارغا بېرىلگەن
ئوبدان جاۋابتۇر. چۈنكى، «قۇتادغۇبىلىك» — «يېڭىدىن
ئايىغى چىقىپ، تايتاڭلاپ مېڭىۋاتقان بىر مەدەنىيەت-
نىڭ ئەمەس، بەلكى قەدىمىي ۋە يۈكسەك بىر مىللىي
مەدەنىيەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى»②. ئوتتۇرا ئەسىردە
شەرقتە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ

---

① يۈنىيەلنىڭ (ياپونىيەلىك)1 «ئەدەبىي يۆرۈش مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 170 - بەت.

② يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇرچە نەزمىي يەت-
تەتىنىڭ «مۇقەددىمە» سى، 15 — 16 - بەتلەر، مىللەتلەر
نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.

ئەك روشەن، تەپتك نامايەندىسى بولۇشى بىلەن گەۋ-
دىلىنىدۇ.

ئۇزۇنىنك ئەنە شۇنداق ئەھمىيتى بىلەن جاھان
مىقياسىدا تونۇلغان بۇ مەشھۇر ئەسەرنى تۈركىي تىل-
لىق خەلقلەر ئۆزلىرىنىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئوخشاشمى-
غان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى. بۇ خىل
ئەكس ئەتتۈرۈشلەر «قۇتادغۇبىلىك» نىك ئەنە شۇ خەلق-
لىمىزنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى تارىخىدىكى مۇئەيـ
يەن ئورنىنى مۇۋاپىق كۆرسىتىپ بېرىش ئاساسىدىمۇ،
شۇنىڭدەك «ئورتاق ئەدەبىي مىراس» مەيدانىدا تۈرۈپ
ۋارىلىق قىلىش ئاساسىدىمۇ بولدى.

بىز «ئورتاق ئەدەبىي مىراس» دېگەن بۇ ئۇقۇم-
نى ئىنكار قىلماقچى ئەمەسمىز. ئىنسانلار ئۇرۇق - جا-
ماەە، قەبىلىداشلىق تۈزۈمىدە ياشاۋاتقان مەزگىللەردە،
ئىقتىسادىي تۈرمۇش، تىل ۋە ئولتۇراقلاشقان زېمىننىك
ئورتاقلىقىدىن پەيدا بولغان ئەدەبىي مىراسلارنىك ئور-
تاق ئەدەبىي مىراس سۈپىتىدە قارىلىدىغانلىقى ئېنىق.
ھالبۇكى، ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان ئۇرۇق - جاماەە تۈزۈ-
مىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئېنىق مىللەت تۈسىگە ئىگە بول-
غان بىر ئىجتىمائىي ئورتاق گەۋدىنى شەكىللەندۈرۈپ
(گەرچە بۇ ئورتاق گەۋدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە
قاراخانىلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى پارالىل فېئو-
دال خانلىق تۈپەيلىدىن ئىككى بۆلەككە ئايرىلىپ تۈر-
غان بولسىمۇ)، ئۆز مىللىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوتتۇرا
ئەسىردىكى ئوچۇق ۋە خاراكتېرلىك بولغان ئىككىنچى

تەرەققىيات باسقۇچى — «خاقانىيە تىلى» (بۇغراخان تىلى دەپمۇ ئاتالغان) ئاساسىدا، ئۇزىگە خاس مىللىي ئەدەبىياتنىڭ يېڭى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغان مەزگىلدە بارلىققا كەلتۈرگەن «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئوخشاش ئەدەبىي مىراسلارنى ئەنە شۇ دەۋر ئىجتىمائىي تارىخىي رېئاللىقىدىن چەتنىگەن ھالدا «ئورتاق ئەدەبىي مىراس» كاتېگورىيىسىگە ئېلىپ كىرىشكە قوشۇلالمايمىز.

ستالىن: «مىللەت دېگەن ھەممىدىن بۇرۇن ئومۇمىلۇق، ئادەملەرنىڭ مەلۇم ئومۇملۇقىدۇر»، «مىللەت دېگەن ئادەملەرنىڭ ئىرق ۋە قەبىلىۋى بىرلىكى ئەمەس، بەلكى تارىخىي يوسۇندا قۇرۇلغان ئومۇملىقىدۇر»① دېگەن ئىدى. تۈركىي تىللارنىڭ سۆزلىشىدىغان ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئەجدادىنىڭ نامى بىلەن «تۈرك» دەپ ئاتىغانلىقى، تارىخنامىلەردە ئۇلارنىڭ «تۈرك مىللىتى» دەپ يېزىلغانلىقى ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋردە بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن مىللەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمەيدۇ. ئۇ، پەقەتلا ئېتنىك كېلىپ چىقىش، تىل جەھەتتىن مەلۇم قېرىنداشلىق، ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بىر قىسىم قەبىلە، ئۇرۇقلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئومۇملاشقان خەلق چۈشەنچىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەنە ئۇرۇق، قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلىلىكە مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1953 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - بەت.

ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن خاس ئىسمىلىرى ۋە ئوخشاش-
مىغان دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان ئايرىم تىللىرىمۇ بار
ئىدى. مانا مۇشۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي
تەرەققىياتى داۋامىدا بۆلۈنۈش، پارچىلىنىش ۋە قوشۇ-
لۇش، ئۆيۈشۈشتەك بىر قاتار جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن
كەچۈرۈپ، ئاددىلىشىش مەلۇم ئومۇملۇقى بولغان مىل-
لەتلەرنى شەكىللەندۈردى. مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات
جەريانى ھامان مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش جەريانى بو-
لۇپ كەلدى. بىر مىللەتنىڭ نوپۇسى قانچە كۆپ بولسا،
ئۇنىڭغا قوشۇلۇش دائىرىسىمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ. بىر
مىللەت ھەرگىز يالغۇز بىر - ئىككى ئەجدادتىن ياكى
مەلۇم ئۇرۇق - قەبىلىنىڭ كۆپىيىشىدىن شەكىللەنگەن
ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئاددىي ئۇرۇقلارنىڭ
قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ھەر قانداق مىللەت يەكە
كە ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە تەرەققىي قىلغان
ئەمەس، ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان
يېقىن مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ، تەرەققىي
قىلىپ كەلگەن. «ئۇيغۇرلار نوپۇسى كۆپ، ئىقتىساد،
مەدەنىيەت جەھەتتە يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان
بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، ئۇنىڭغا
دەسلەپ شىمالىي دالادىكى باشقا كۆچمەن مىللەتلەر
قوشۇلغان. كېيىنچە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە-
كى ۋە كوئىنلوننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىككىنچى مىل-
لەتلەر قوشۇلغان». «شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈر-
كى، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبەسى يالغۇز دەڭ-

لمك، تۇرا، ئۇيغۇرلاردىنلا ئىبارەت بولماستىن، يەنە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن سىڭدۈرۈپ كېتىلگەن، ئەسلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئولتۇرۇشلۇق بولغان ئىككىنچى مىللەتلەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ»①. يولداش كۆباۋنىڭ بۇ يەردە تەشەببۇس قىلىۋاتقىنى — ئېتنىك مەنبە بىلەن مىللەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى ئىزچىل بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئۇسۇل.

«ئۇيغۇر» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ھەم بىر قەبىلىنىڭ، ھەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى ئىكەنلىكى كىشىلەرگە ئايان. مىلادىدىن ئاۋۋالقى III ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرغان. جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپلا «توقۇزئوغۇزلار» (دىڭلىڭلار) دېگەن نام بىلەن كۆزگە چېلىنىدۇ. مىلادى III ئەسىردىن كېيىن بۇ نام «ئېگىز ھارۋىلىقلار» (تېلېلار، تۇرالار) دەپ ئاتالدى (ئەلۋەتتە، بۇ خىل ئاتىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇقلار ئىسمىنىڭ ئالماق ياكى ھەنە جەھەتتىكى تەرجىمىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ). ئورخۇن ئابىدىلىرىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئالاقىدىسىلەپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ بىر باشلانغۇچ

① كۆباۋ: «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بىر قىز ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال)، 1985 - يىل 6 - سان 43 - بەت.

مىللەت ئاساسىنى — بىر خەلق ئومۇملۇقىنى تەشكىل قىلغان بۇ خەلق ئۆز ئىسمى بىلەن «ئۇيغۇر» دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئادەتتە، بىر خەلقنىڭ تارىخى ئۇنىڭ نامىدىن خېلى بۇرۇن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار «ئۇيغۇر» نامى بىلەن تونۇلغۇچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا، ئۇرغۇن قېتىم پارچىلىنىش، ئۇيۇشۇش جەريانىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نامى مۇقىم ساقلىنىپ ۋە تونۇلۇپ كەلدى. چۈنكى، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان «ئۇيغۇر-لارنىڭ مەدەنىيىتى مىلادى ۷ ئەسىردىلا خېلى يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەن ئىدى»①. «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نامنىڭ ئۇلار قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، «توققۇز ئوغۇزلار» نى تەشكىل قىلغان گۈرۈپپىلىنىشلار داۋامىدا ئىزچىل تونۇلۇپ كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ ئۇلار-نىڭ باشتىلا بىر مۇستەھكەم بىرلىكنى، ئۆزىگە خاس بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى-دىن بولسا كېرەك.

بىز دىققىتىمىزنى ئورخۇن ئابىدىلىرىگە قايتىدىن ئاغدۇرغىنىمىزدا، «تۈرك» دېگەن بۇ بىر قەدەر كەڭ مەنىدىكى خەلق چۈشەنچىسى بىلەن، شۇ خەلق تەركى-بىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئايرىپ چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ئەينى

---

① ياركۇلوف، «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچۇركى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر»تەتقىقاتى» (ئىچكى ئۆزئال)، 1984 - يىل 2 — 3 - نومۇر-لار، 88 - بەت.

دەۋر رېئالىستىقنا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئابدىللەردە «توققۇز ئوغۇزلار» تەركىبىدىكى خەلق ۋە قەبىلىلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ «توققۇز ئوغۇزلار» نى تەشكىل قىلغان ئاساسىي خەلق ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان) نىڭ ھەممىسى سىر تاردۇش قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە «تۈرك» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.

بىرلىككە كەلگەن تۈرك خاقانلىقىدا ئۇيغۇرلار ئاساسىي كۈچ ئىدى. «بۇ جەھەتتە تارىختا، تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرق ۋە غەرب تەرەپلەر-گە كېڭەيمىچىلىك قىلغانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلانىدى، دېيىلگەن»①. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز خەلقىم ئىدى» (كۆل تېگىن ئابىدىسى)، «تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ... ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۈستىدە 100 بىل ئولتۇرۇپ» (بايانچۇر ئابىدىسى) دېگەن قۇرلار ئاۋۋالقى خاقانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى كۆرسىتىپ بەرسە، يۇقىرىقى ئابىدىدىكى «توققۇز ئوغۇز خەلقىمنى يېغىپ ئالدىم» دېگەن قۇرلار 744 - يىلى قۇرۇلغان خاقانلىقنىڭ «توققۇز ئوغۇزلار» (ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار) تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى گۈرۈپ-پىلىنىشلىرى نەتىجىسىدە، «توققۇز ئوغۇزلار» ئاساسەن

---

① سۆزىمىزدە «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى ھۆلا-سە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال)، 1985 - يىل 11 - سان 12- بەت.

ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ شەرق تۈرك خاقانلىقى تارىختا «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن نام بىلەن تونۇلدى.

982 — 983 - يىللىرى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قىممەتلىك تارىخىي مىراس — «ھۇدۇدۇلئالەم» بىزگە «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى» قۇرۇلغان دەۋردىكى ۋە كېيىنكى مەزگىلدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى مەلۇماتلاردا، توققۇز ئوغۇزلار «شەرقتە جۇڭگوغا قوشنا بولغان، جەنۇبتا تۇبۇتلارنىڭ بىر قىسىم رايونى ۋە قارلۇقلار بىلەن چېگرىداش بولغان، غەربتىكى چېگرىسى قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم رايونىغىچە يەتكەن، شىمالدا قىرغىزلارغا قوشنا بولغان»، «بۇ دۆلەت (قۇجۇ- نى كۆرسىتىدۇ — ت) تۈركىي قەبىلىلەر دۆلەتلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭ دۆلەت»، «باشتىنلا ئادەم سانى ئەڭ كۆپ قەبىلە ئىدى» دەپ يېزىلغان. «ھودۇدۇلئالەم»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، «توققۇز ئوغۇزلار» نىڭ يەنە ئاستىن ئاتۇشتا (XIII باب 3 - پاراگراف)، خوتەندىن قەشقەرگىچە بولغان يول ياقىسىدىكى جايلاردىمۇ (XI باب 10 — 20 - پاراگرافلار) ئولتۇراقلاشقانلىقى، غەرب تەرەپتە ئۇلارنىڭ چېگرىسى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ئىكەنلىكى (V باب 8 - پاراگراف)، ئۇلارنىڭ بەزى كەنت - بازارلىرىنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ

ئوتتۇرا قسمىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ماكانلاشقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ئاكادېمىك بارتولد ئۆزىنىڭ «يەتتىسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ناملىق ئەسىرىدە، قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرغان خەلق ئۇستىدە توختىلىپ: «بۇ خەلقنى ياغما خەلقى دەپ پەرەز قىلىشقا ئاساس بار. ياغمىلارنىڭ پادىشاھى بۇغراخان ئۇنۇانىدا بولغان» دەيدۇ. «ھۇدۇد-دۇلئالەم» دە، ياغمىلارنىڭ «توققۇز ئوغۇزلار»نىڭ بىر قەۋمى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىكى خاتىرىلەردە ياغمىلارنىڭ بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، يەنى تەكرىتاغلىرى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ جەنۇبىدىن قەشقەرگىچە بولغان رايونلار (توشقان دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم رايونلار بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە نارىن دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم جايلارغا تارقالغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ جايلىشىش «ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى» يىمىرىلگەندىن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق بولۇپ، ياغمىلارنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان تەكرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، توشقان دەريا سىنىڭ شىمالى ۋە ئىلى دەريا بويلىرى (بۇ ھەقتە مەمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىمۇ ئېنىق مەلۇماتلار بار) ياغمىلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى (ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ «قارلۇقلارغا كېتىش» دەپ ئاتالغان) بىلەن، بولۇپمۇ 840 - يىلىدىن كېيىنكى كۆچۈشلەردە بۇ زېمىن باشقا ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى) تەرىپىدىن ئىگىلەپ ئېلىنغان،

قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ زېمىننى قايتۇرۇۋېلىش يولىدا بۇددا‌چى ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرغۇن جەڭلەر ئېلىپ بېرىلغان. بۇ جەڭلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قوشاقلارنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن خېلى كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

«غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئۇچ ھاكىمىيەت گەرچە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى تارىخىي ۋەقەنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ياكى ئوخشاش بىر ئورۇنغا قويۇپ مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۇچ تارماق»قا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەنلىكىنى بىۋاستە نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچ ھاكىمىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى سەۋەب-سەۋەبلەر خېلى مۇرەككەپ. بىر-ئىككىدىن، بۇ يەردە «قوجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى»نىڭ مەيدانغا كېلىشىدە، قوجۇغا كەلگەن «قالدۇق بىر قىسىم» ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدە شۇ رايونىدا ئولتۇراقلىشىۋاتقان ئۇرۇلار بىلەن قوشۇلغانلىقى مەسىلىسى، ئەسلىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئولتۇراقلىشىۋاتقان ئۇرۇلار بىلەن قوشۇلغانلىق مەسىلىسى مەۋجۇت. ئەگەر مۇھىم، يەنە «قارلۇقلارغا كەتكەن» ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلغانلىق مەسىلىسى مەۋجۇت» ①. 840 - يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ

① گۈباۋ: «يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1985 - يىل 12 - سان 4 - بەت.

جەنۇبىي ۋە شىمالغا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 200 — 300 مىڭغا يېتىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدىكى مۇشۇنچىلىك بىر كۆچمەن خەلقنىڭ ئاللىقاچان يېزا ئىگىلىك، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، شەھەر مەدەنىيىتى باسقۇچىغا ئۆتكەن نەچچە مىليونلىغان خەلقنى ئۆزگەرتۈپتىشنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى»نىڭ يىمىرىلىشى ئارقىسىدا غەربىكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇشى، شەرقىي ئۇيغۇرلارغا (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا) نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئېتنىك بىرلىكىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىگەن بولسا، تەڭرىتاغ‌لىرىنىڭ جەنۇبىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر ئىجتىمائىي ئورتاق گەۋدە بولۇپ ئۆيۈشۈشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

بالاساغۇننىڭ ياغمىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى 942 — 943 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن، بالاساغۇن قاراخانىلارنىڭ مۇھىم بىر سىياسىي مەركىزىگە ئايلاندى. سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇلكېرىم 960 - يىللىرى بالاساغۇندا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ‌نىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلۇشى، قەشقەردە ياشاپ، ئىجاد قىلىشى قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار — ياغمىلارنىڭ بالاساغۇنىدىكى سىياسىي ئورنىنىڭ كۈچىيىشى

ۋە پەسىيىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بالاساغۇنلىق قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى بولۇشى، بولۇپمۇ 960 - يىلىدىن كېيىن ئۇنىڭ سىياسىي ئورنىنىڭ ئۆسۈپ قەشقەردىن يۇقىرى ئورۇنغا ئۆتۈشى، چوڭ خاقان — ئارسىلان قاراخانىنىڭ بالاساغۇندا، مۇئاۋىن خاقان — بۇغرا قاراخانىنىڭ قەشقەردە تۇرغانلىقى ئارقىسىدا، ياغمىلارنىڭ بالاساغۇندا كۆپلەپ ئواتۇراقلاشقانلىقى تەبىئىي. لېكىن، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ياغمىلارنىڭ بالاساغۇندىكى تەسىر كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتكەن، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى ئىجتىمائىي ھاياتىدا قەدىمىي شەھەر — قەشقەر يەنىلا بۇ خاندانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان.

قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ياغمىلاردىن بولغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەۋلادلىرى بالاساغۇندا زور سىياسىي تەسىرگە ئىگە بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، يۇسۇپنىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقى (1018 — 1019 - يىللار)، قاراخانىلار شەرق ۋە غەربكە بۆلۈنۈپ بالاساغۇندىكى بۇغراخان ئەۋلادلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەرگە قايتىدىن مەركەزلىشىشى بىلەن يۇسۇپنىڭمۇ قەشقەرگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرىنى شۇ يەردە تاماملىغانلىقى ۋە ئۇنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بۇغراخان ئەبۇ ئېلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغانلىقى، خانىنىڭ مۇئەللىپكە ناھايىتى زور ئىلتىپات كۆرسىتىپ «خاس

هاجىپ»لىقتەك يۇقىرى ئۇنۇڭان بەرگەنلىكىدەك ئەملە-
يەتنىڭ يۇسۇپ خاس هاجىپ ياغمىلاردىن، «سۇتۇق بۇغ-
راخان ئەۋلادىغا يېقىن كىشى، ياكى ئۇرۇق - ئەۋلادى
بولۇشى مۇمكىن»① دېگەن پەرەزلەرگە مەلۇم ئاساس بول-
غانلىقى تەبىئىي. چۈنكى، فېئودال خانداڭلىقلاردا هاكىم-
يەت بېشىدىكى تەبىقىدە نەسەب ۋە ئۇرۇق سۇرۇشتۇرۇ-
لىدىغانلىقى هەممىگە ئايان.

شۇنىسى ئېنىقكى، «ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى» نىڭ
قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە، قارلۇق، ياغمىلار نىڭ
غەربكە سۇرۇلۇشىدىن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بولغان
ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىدا قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇل-
غان كەڭ زېمىنىدا مىلادى V ئەسىردىلا خېلى يۇقىرى
دەرىجىگە يەتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاساسىدا، ئەرەب
ۋە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۆزىگە خاس
دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، گۇللەنگەن بىر يېڭى قارلۇق -
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى. ئاۋۋال قارلۇقلارنىڭ
ئارقىدىنلا ياغمىلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلاردىن بۆلۈنۈپ چې-
قىپ غەربكە سۇرۇلۇشى، 840 - يىلىدىن كېيىن توققۇز
ئوغۇزلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن، بىرلىكىگە كەلگەن
قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بولغان بۇ تارىخىي جەريان
ھېزگە «توققۇز ئوغۇزلار»دىن ئىبارەت بۇ ئېتنىك بىر-
لىكنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئەمەس، ئۇنىڭ يېڭى تارىخىي

① ل.گومىلاق، «ئۇتۇغدۇ يىلىك» قانداق كەسىر». «مىللەتلەر ئەدە-
بىياتى تەتقىقاتى» (خەنزۇچە)، 1986 - يىل 2 - سان 29 - بەت.

دەۋردە ئۆزىگە خاس بىر يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ يېڭى تارىخىي دەۋردە مەيدانغا كەلگەن يېڭى مەدەنىيات، تىل ھادىسىسى، ئەدەبىيە تتە بىر تارىخىي ئىزچىللىقنىڭ داۋامى ئىدى.

ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىقى — مەلۇم مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئۆزىدە ھازىرلىغان خاسلىق ئالاھىدىلىكىدۇر. بىر مىللەتئىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى ئۇزۇن بىۋاستە ئاساس بولىدىغان ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار كۆپ تەرەپلىمىلىك بولىمۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭغا باغلىق بولغان ئىدىيۇلوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۇسۇل ئالاھىدىلىكى (مېتودولوگىيە ۋە تېمانىڭ ئالاھىدىلىكى) ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي تۇرالغۇ بولغان تىل ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي تەرەپ — شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، قاراخانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئەدەبىياتنى شۇ دەۋر ئىچىگە قويۇپ قارىغىنىمىزدا، بىز ئۇنىڭدىكى ئۆزىگە خاس بولغان ۋە ئۇنى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن روشەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تىل ئالاھىدىلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئاتاقلىق تىلشۇناس ن. ئا. باسكاكوۋ ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار» دېگەن ئەسىرىدە «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» تىلىنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپ

پىسى قارلۇق ـ ئۇيغۇر تارماق كۆرۈپپىسىغا كىرىدىغانلىقىنى ئاتاپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ تىلنىڭ ئوغۇز، قىپچاق تىللىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالامەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىدۇ. باسكاكوۋنىڭ ئېنىق قىلىپ يۇقىرىقى ئىككى مەشھۇر ئەسەر تىلىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يادىكارلىقىغا كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنلىكى ھەمدە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىنىڭ ئېغىز تىلىنى «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) تىلى» دەپ كۆرسەتكەنلىكى، بارتولدنىڭ: «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ قەشقەر بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار... قەشقەرنى ئىگىلىگەن قەبىلە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىلىرى. ھەقىقەتەن مۇ توققۇز ئوغۇز ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ياغمىلار قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرغان» ① دېگەن سۆزلىرى بىزنى قاراخانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن «قۇتادغۇ بىلىك» تەك ئەدەبىي مىراسلارنىڭ مىللىي تەۋەلىك مەسىلىسى ھەققىدە يېتەرلىك ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، باشتا ئېيتىپ ئۆتكەن ئۆتۈكەن بىر قاتار قاراشلىرىمىزنى يەكۈنلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاتىغان «تۈرك تىلى» خاقانىيە تۈركلىرى تىلىنىڭ دەل ئۆزى. بۇ تىل ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشىر قىلىپ تەييارلىغان

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 109 - بەت.

لىغۇچىلار مۇنداق يازىدۇ: «‹تۈركي تىللار دىۋانى›دا باشقا تۈركي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئىپتىلىغان ‹تۈرك›— ‹خاقانىيە تۈركلىرى›دۇر: باشقا تۈركي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئىپتىلىغان ‹تۈرك تىلى› ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان ‹خاقانىيە تىلى›نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر» ①. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى — خاقانىيە تىلىدا يېزىلغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ تىپىك، نادىر ئۇلگىسى ئىكەنلىكى «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن تونۇشلۇقى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسگە ئايان.

ئىسلام دىنى مۇھىتىدا، قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدە مەيدانغا كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك»نى ئەينى ۋاقىتتا ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىچى ئۇيغۇرلارنىڭ قوبۇل قىلالمايدىغانلىقى ئېنىق. سىياسىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى بۆلۈنمە ھالەت پەيدا قىلغان بۇ سەۋەب ھەرگىزمۇ بىر مىللەتنى ئىككى مىللەت ئورنىغا قويۇپ چۈشەندۈرۈشكە ئاساس بولالمايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ سىياسىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى توساقنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىشى بىلەنلا، تەقدىرتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقنىڭ شەرقتىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ بىرلىكىگە كېلىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەردى. شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇرلار ئىككى قانات قىلا بۆلۈنۈپ تۇرغان مەزگىلدە، قاراخانىلار زېمىنىدا شەك

① مەسئۇل قەشقەردى: «تۈركي تىللار دىۋانى». 1 - توم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 - بەت.

كىللەنگەن قارلۇق - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، جۇملىدىن ئۇنىڭ ئەدەبىياتىغا ئەينى دەۋردە قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىي تىلى بولغان خاقانىيە تىلىنى شەكىللەندۈرۈپ، شۇ ئەدەبىي تىلدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىي مىراسلىرىنى يارىتقان خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرى ۋارىسلىق قىلىشى، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەدەبىياتقا ئۆزى ئاساسىي بەلگە قىلغان ئەدەبىي تىل — خاقانىيە تىلى ئاساسىدا تۈركىي تىللارنىڭ ئايرىم بىر گۇرۇپپىسى بولغان قارلۇق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان خەلق — ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك.

ئەلۋەتتە، بىر ئۇلۇغۋار ئەسەرنىڭ تەسىرى ئۆز مىللىتى، خەلقى دائىرىسىدىن ئېشىپ كەتكەن بولىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەر ئەنە شۇ ئۇلۇغۋار ئەسەرنىڭ ئۆز ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى تەسىرىنى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئەكىس ئەتتۈرۈشكە پۇتۇنلەي ھەقلىق. لېكىن، بۇ ھامان ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى ئەمەس، تەسىر مەسىلىسى. شۇنداق ئىكەن، ئۆزبېكنىڭ بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مىللىي تەۋەلىكى ئېنىق ئايرىلىپ تۇرغان «قۇتادغۇبىلىك» تەك ئەدەبىي مىراسلارنى ۋارىسلىق ۋە تەسىر مەسىلىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن ھالدا «ئورتاقلىق» دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىش — ئىلىم ساھەسىدىكى ئىلمىي بولمىغان پوزىتسىيە بولۇپ، كىشىلەرنى قايىل قىلالمايدۇ. ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ تارىخ، ئېتنوگرافىيە، مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى بۇ جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، تەتقىقات زېمىنى ۋە ئاسمىنىنى يەنمۇ كېڭەيتىمەكتە ۋە سۈزۈلدۈرمەكتە.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىككىلىك ۋە بىرلىك، مەسئۇلىيەت

ئەرشىدىن تاتلىق

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك، ئىجتىماتلىق خەلق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىمۇ ئۆزىنىڭ مىللىيلىكى، ئاممىبابلىقى، مەزمۇنىنىڭ مول، بايلىقى، شەكىلنىڭ ھەر خىللىقى، مەنىسىنىڭ چوڭقۇر، پىكرىنىڭ ئىنىقلىقى بىلەن مەلۇم ۋە مەشھۇر. بۇ يازما ئەدەبىيات مىلادى VI — VII ئەسىرلەردىن XI ئەسىرلەرگىچە بولغان تارىلىقتا ئۇز بېشىدىن بىر ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇش بىلەن بىللە تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىنى ئۆتكۈزدى. ئەنە شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ يىرىك ئەدەبىي نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» ۋەتىنىمىزنىڭ بىر پۈتۈن شانلىق تارىخىي دەۋرىنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار دەۋرى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىنكاسىنىڭ جەۋھىرى ۋە بىۋاستە مەھسۇلاتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەر قاتارىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئىگىلەپ كەلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، بۇ نادىر ئەسەر

XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى زور دەرىجىدە تۆۋىگە تارتىپ كەلدى. جۈملىدىن، كېيىنرەك بۇ بۇيۇك ئەسەر ئۇستىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە تەتقىقات «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئانا يۇرتى بولغان بىزنىڭ ئېلىمىزدىمۇ زور قىزىقىش پەيدا قىلىنىپ دەسلەپكى قەدەمدە بەزىبىر ئۇيغۇرلۇق ئىشلار قىلىنىدى ھەم قىلىنىۋاتىدۇ. مەنمۇ بۇ ئەسەرنى يورۇتۇلۇققا چىقىرىشتا ئىشلەتكەن شېئىرىيىتىمىزنىڭ قەدىمكى مىللىي ئىككىلىك شەكلى ئۇستىدە ئازراق توختالماقچىمەن.

ھازىرغىچە تېپىلغان «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىشلەتكەن مىللىي ئىككىلىك شەكلىنى ئىلمىي خاتىرلىمىز ئۆز ئەمگەكلىرىدە ئورۇنسىز ھالدا «بەيىت» ياكى «مەسنەۋى» شەكلى دەپ ئاتاشقا ئادەتلىنىپ كەلمەكتە. قولىمىزدىكى 85 بابلىق «قۇتادغۇ بىلىك» جەھەتتىكى تەپسىلىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ يۇيۇك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ 6645 تىن ئىبارەت ئىككىلىك (13290 مىسرا)لىق بۇ نادىر ئەسەرنى شەكىل جەھەتتىن ئۆزى ياشاپ ئىجاد قىلغان ھىجرىيىنىڭ 462-يىللىرى (مىلادى 1067 - يىلى)دىن بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ناھايىتى كەڭ تارالغان ئوخشاش ئىككى قاپىيىلىك، يەنى «ئىككىلىك» شەكلىدە يازغان. ئاز بىر قىسمىنى بولسا، «رۇبائىي»، «تەجنىس»، «تۇيۇق» شەكلىدە يازغان (گەرچە بۇ شەكىللەر كىتابىتا شۇنداق دەپ ئاتالمىغان بولسىمۇ، بۇ شەكىللەرنىڭمۇ بىزدە بارلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ). بۇ

خىل مىللىي شەكىل قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بىزىڭ ئىلىك يازما ئەدەبىياتىمىزغا ئوخشاش ھاياتىي كۆچىنى ساقلاپ ياشاش بىلەن تەرەققىي قىلىپ كەلمەكتە ۋە ھازىرمۇ ئۇزۇنلۇك تېكىشلىك رولىنى جارى قىلماقتا. ئۇ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئۈچۈن شەكىل جەھەتتىن قىممەتلىك مىراس ھەم ئۆرنەك.

بۇ ئەسەرنىڭ ۋەزنى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەسەرنىڭ ۋەزنىنى مۇتەقارىپ (مۇسەممەن مەقسۇر) دەپ مۇقىملاشتۇرغان دىمۇ، بۇ ۋەزىننىڭ بىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزدا بۇرۇندىن بارلىقىنى ئېيتقان①، ئەمما شەكلىنى يەنىلا مەسنەۋى (ئىككىلىك) دەپ بۇ ھەقتە توختالماي ئۆتۈپ كەتكەن.

مەسنەۋى شەكلىگە كەلسەك، بۇ ئاتالغۇ ئەرەبچە بولۇپ، بىزچە ئوخشاش قاپىيىلىك «ئىككىلىك» دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ «قۇتادغۇ بىلىك»تىن 140 يىللار كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەن مەۋلانا جالالىدىن رۇمى (1207 — 1273) نىڭ «مەسنەۋى» دېگەن ئەسىرى بىلەن بىزگە سىڭىپ كىرگەن. يەنە تەرتىپى بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ يارىلىشى ئارىلىقىدا ئىككى ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت بار.

«بېيىت» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇمۇ ئەرەبچە

---

① ئا. ھ. ئۆتكۈرنىڭ 1983 - يىل ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بارلاق نامايەندىلەر ئاملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

ئاتالمۇ بولۇپ، مەنسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، يەنى ئوخشاش قاپىيىلىك «ئىككىلىك» ياكى «تەكرار ئىككىلىك» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزمۇ بىزگە ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى گۈللىنىش دەۋرىدە سىڭىپ كىرگەن.

بۇ سۆزلەردىن خېلى يىللار بۇرۇن ئۆزىمىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزدا كەڭ قوللىنىلىپ قېلىپلاشقان مىللىي شەكىل «ئىككىلىك»نى قوبۇل قىلىپ يازغان بۇيۇك بىر ئەسەرنى ئۆزىدىن خېلى يىللار كېيىن مەيدانغا كەلگەن، كېيىنكى كۈنلەردە بەزىبىر سەۋەبلەر بىلەن بىزگە سىڭىپ كىرگەن «مەسنەۋى»، «بەيىت» شەكىللىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتاشنى چوڭ نۇقسان دېمىگەندىمۇ، بۇ ئەسەر ئۆزىمىزدىكى تەتقىقاتىمىزنىڭ ھەر تەرەپلىمە ۋە چوڭقۇر بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»تىن ئىبارەت پۈتۈن بىر ئەسەر- دە، پەقەتلا 97 ئورۇندا ئەرەبچە سۆز ئىشلىتىلگەنلىكى ئوخرىسىدا مەلۇمات بار. شەكىلگىلا ئەمەس، مەزمۇن ۋە سۆزلۈك ساپلىقىغا شۇنچىلىك ئېتىبار بىلەن دىققەت قىلغان ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىشلەتكەن مىللىي شەكىلنى ئۈيغۇر- چە «ئىككىلىك» دەپ ئاتىماي، ئەرەبچە «مەسنەۋى»، «بەيىت» شەكلى دەپ ئاتىساق، يالاڭ دوپپىنىڭ ئۈستىگە ئەرەبچە سەللە يۆگىۋالغاندەك ھەلىتە تۇرىدىكەن.

نەزەرىيىچى، تەتقىقاتچى، تىلچىلىرىمىزنىڭ بۇ- نىڭغا دىققەت قىلىشى لازىمكىن دەيمەن.

«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى «تادۇ» ئۇقۇمى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

سەمەت خېۋىر

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاتاقلىق شائىر، كۆپىنى بىلىدىغان ئالىم بولۇپلا قالماستىن، ئۆز زامانىسىنىڭ دەۋر روھىنى ئۆزىنىڭ مەشھۇر نەزمىي ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇلۇغ پەيلاسوپ. «قۇتادغۇ بىلىك» تارىخىيلىق بىلەن لوگىكىلىقنىڭ بىر مۇنى ئىپادە قىلىنغان، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئابستراكسىيلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مەنتىقىيلىق شەكىل بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن بىر قاتار پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەرنىڭ نەزەرىيىۋى مىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغان، كەڭ بىلىم ۋە چوڭقۇر تۇرمۇش پۈرىقىغا ئىگە بولغان، مول ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىكا ئىدىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نادىر پەلسەپىۋى ئەسەردۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى پەلسەپە تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇئەييەن باسقۇچنىڭ پەلسەپىۋى نامايەندىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىسى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قارىشىنى ئىپادە قىلىدىغان مۇئەييەن كاتېگورىيىلەر ۋە بۇ كاتېگو-

رىيلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ ئومۇمىي سىستېمىسىدىن ئىبارەت. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋاقتىمىزدا، ئۇ قوللانغان پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەر ۋە بۇ كاتېگورىيىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىچكى باغلىنىشى توغرىسىدا چوڭقۇر مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن مەنىۋى بايلىقىغا ياتىدىغان يالتىراپ تۇرىدىغان گۆھەر «ئەقىلگە مۇۋاپىق مېغىز»نى تاللاپ ئېلىپ، «كېرەكسىز شاكال»نى ئىرغىتىپ تاشلاپ، قەدىمكىنى ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

مەن بۇ ماقالەمدە پەقەت «قۇتادغۇ بىلىك»تە روشەن يوسۇندا ئىپادىلەنگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن دۇنيانىڭ مەنبەسىنى بىلدۇرىدىغان «تادۇ» ئۇقۇمى توغرىسىدىلا توختىلىمەن.

«تادۇ» — يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوللانغان دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئاساسىي ئۇقۇم. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدا توختىلىپ بۇنداق دەيدۇ.

60 بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇدەك ئىپادىلەر،
ئۇزۇلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇد.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى تۆت مىسرالىق

شەئىرىدا دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قارىشىنى. بايان قىلىپلا قالماستىن، ئۆزىنىڭ دۇنيانىڭ مەنبەسى. ھەققىدىكى قارىشىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، «تادۇ»(تۆت زات) ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۆت چارياردىكى «تادۇ» غا ئوخشىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېنىق قىلىپ، «تادۇ» دىن چىن ھاياتلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، «تادۇ» دىن دۇنيا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، دەيدۇ. بۇ يەردە «تادۇ» چىن ھاياتلىقنىڭ، دۇنيانىڭ مەنبەسى. سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. دۇنيانىڭ مەنبەسى زادى نېمە، ماددىمۇ، ياكى ئاڭمۇ؟ بۇ مەسىلە پۈتۈن. پەلسەپىدىكى، بولۇپمۇ يېقىنقى زامان پەلسەپىسىدىكى تۈپ مەسىلە، شۇنداقلا ھەر قانداق بىر پەيلاسوپ چوقۇم جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە. پەيلاسوپلار مۇشۇ مەسىلىگە بەرگەن جاۋابلىرىنىڭ ئوخشاشمىغانلىقىغا ئاساسەن ئىككى چوڭ لاگېرغا بۆلۈنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان «تادۇ» ئۇقۇمى «دۇنيانىڭ مەنبەسى ئاڭ» دېگەن قاراشنىڭ يەكۈنى بولماستىن، «دۇنيانىڭ مەنبەسى ماددا» دېگەن قاراشنىڭ يەكۈنى. «تادۇ» دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ قەدىمكى يۇنان، ھىندىستان، ئەرەب دۆلەتلىرى، شۇنىڭدەك ئېلىمىز جۇڭگونىڭ پەلسەپە تارىخىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان دۇنيانىڭ مەنبەسى بەش زات (بەزىدە تۆت زات) تىن تەشكىل تاپقان دېگەن قاراش بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىق بولسىمۇ، ئەمما كەم ھېسابلىنغاندىمۇ بۇ دەۋردىن 1000 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى، شۇ

ئەينى بىر زامانداپەلسەپە ياۋروپادا تىئولوگىيەنىڭ دەدىكتـ
كە ئايلانغانلىقى؛ يۇسۇپ خاس هاجـپ مەنسۇى جەـ
هەتتىن قەدىمكى يۇنان، ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ پەلسەپە
ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، ئېلىمىز
جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىن
چوڭقۇر ئوزۇق ئالغانلىقى، شۇنىڭدەك يۇسۇپ خاس
هاجىپ شەرق بىلەن غەرب مۇناسىۋىتىنى ئۆزئارا تۇـ
تاشتۇرغان مۇهىم قاتناش تۇگۇنى بولغان قەدىمۇداللىق
تۇزۇمدىكى، ئىسلام دىنى هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان
قاراخانىلار دۆلىتىدە خاس هاجىپلىق ئۇنۋان بىلەن ئوردا
مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى قاتارلىق ئەهۋاللار
ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان «تادۇ» ئۇقۇمنىڭ ئۆزىگە خاس
ئالاهىدە مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ
قەدىمكى زامان ماددا ئۇقۇمى بىلەن بولغان ئورتاقلىـ
قىمۇ بار، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكىمۇ
بار. شۇڭلاشقا يۇسۇپ خاس هاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان
«تادۇ» ئۇقۇمى ئۇستىدە كونكرېت، ئەقلگە مۇۋاپىق
تەهلىل يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭ «تادۇ» ئۇقۇمى هەقىقەـ
بىر قەدەر توغرا ۋە ئەتراپلىق چۈشەنچە هاسىل قىلـ
غىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ۋە مول ئىجـ
تىمائىي تۈرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئاساس قىلىش يۇسۇپ
خاس هاجىپ قوللانغان «تادۇ» ئۇقۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس
مۇهىم بىر ئالاهىدىلىكىدۇر.

پەلسەپىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققـ

ياتى ئىجتىمائىي، ئىلمىي ۋە ئىدىيۇى ئاممىلارنى ئۆزىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. دەۋر روھىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىدىن ئىبارەت بولغان پەلسەپە ئۇ ئاساس قىلىدىغان ئىجتىمائىي، ئىلمىي ۋە ئىدىيۇى ئاممىلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىگە خاس يېڭى تۈس ئالىدۇ. قەدىمكى زامانىنىڭ ستىخىيىلىك ماتېرىيالىزمى ۋە ساددا دىئالېكتىكىسى، يېقىنقى زامانىنىڭ مېتافىزىك ماتېرىيالىزمى ھەمدە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مەيدانغا كەلگەن ماركسىزملىق پەلسەپىدىن ئىبارەت ماتېرىيالىزملىق پەلسەپىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچى ئىجتىمائىي، ئىلمىي ۋە ئىدىيۇى ئاساسلىرى ئوخشاش بولمىغان، بىر - بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان ئالاھىدە تەرەققىيات باسقۇچلىرى بىلەن زىچ باغلانغان پۈتكۈل دۇنيانىڭ ئومۇمىي ماھىيىتى توغرىسىدىكى پەن — پەلسەپە تەبىئەت، جەمئىيەت، تەپەككۇر توغرىسىدىكى بىلىملەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ئابستراكسىيىلەشتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ (ۋەھالەنكى، تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن ۋە تەپەككۇر پەنلىرىمۇ تارىخىي يوسۇندا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە تارىخىي يوسۇندا راۋاجلىنىدۇ)، ئۇنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇش ۋە ئابستراكسىيىلەشتۈرۈلۈش دەرىجىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى، ئىدىيۇى مەنبەسى بىلەن باغلانغان بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىلمىي مەنبەسى بىلەنمۇ زىچ باغلانغان بولىدۇ. قەدىمكى زامان ماتېرى-

يالمزمىغا خاس ماددىلىق ۋە ستىخىيىلىك خۇسۇسىيەت
مۇھىم بەۋاستە كۆزىتىشچانلىق بىلەن باغلانغان
ئىدى. يېقىنقى زامان ماتېرىياللىرىغا خاس مىتافىزىكە
لىق خۇسۇسىيەت تەبىئىي پەندىكى بۆلەكلەرگە ئايرىپ
تەتقىق قىلىشنىڭ پەلسەپىدىكى كۆچۈرۈلمىسى ئىدى.
ماركسزملىق پەلسەپە بولسا تەبىئىي پەن ئىجتىمائىي
ۋە تارىخىي تەجرىبىلەرنىڭ دۇنيانىڭ ئومۇمىي مەنزىرە
سىنى كۆرسىتىپ بېرەلىگەنلىكىنىڭ پەلسەپىدىكى ئىنكا
سى ئىدى. تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن ۋە تە
پەككۇر پەنلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا پەلسەپىۋى
قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان پەيلاسوپلارغا نىسبە
تەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەنلەر
نى تەرىشىپ ئېگىلىشى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ
ئىلمىي بولۇشىغا نىسبەتەن سەل قارىغىلى بولمايدىغان
تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشىغان
تارىخىي شارائىتتا مول بىلىم ئېگىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى
چوڭقۇر ھېس قىلغان، شۇنىڭدەك ئۆزى ئىجتىھات بىلەن
ئۆگەنگەن مول تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ۋە كەڭ
تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ
ئىلمىي ئاساسىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق
كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئېچىگە ئەپچىللىك بىلەن
سىڭدۈرگەن. ئۇلۇغ ئالىم ۋە ئاتاقلىق پەيلاسوپ ئوتتۇرىغا
قويغان دۇنيانىڭ مەنبەسىنى ئىپادە قىلىدىغان «تادۇ»
ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان باشقا كاتېگورىيىلەر، شۇنى
داقلا ئۇ كاتېگورىيىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسى

دىكى بايانلار قويۇق ئىلىم - پەن پۈرىقىغا ئىگە.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىمنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە
ئەھمىيىتى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

1843 بىلىمله پەرقلىنەر كىشى يىلقىدىن،
نېمە بار بۇيۇكرەك بۆلەك بىلىمدىن؟

1846 يۈرى، يىلقا بولما، ئەقىل، بىلىم بىل.
بىلىم بىرله سۆزله، يورۇق تۇت تىلىك.

2789 بىلىملىك كىشىلەر بولۇر چىن كونى،
دۇرۇس قايدا بولسا يورۇيدۇ كۈنى.

2790 تۇتالماس ئۆزنى ئەر ئەقىل بولمسا،
قىلالماس ئەر ئىشنى بىلىم بولمسا.

6606 بىلىمسىز يۈرەك، تىل نېمىگە يارار،
بىلىم بىرله سۈرەك ئومۇمغا يارا.

3168 بىلىمله يېشىلگەي پۈتۈن تەس تۈگۈن،
بىلىم بىل، ئەقىل ئۇق، ئاڭلىق ياشىغىن.

4022 كىشى ئۆگىنىش بىرله ئالىم بولۇر،
بىلىم بىلسە بارچە ئىشلار ئوڭلىنۇر.

4388 بىلىم بىرله ئىنسان ئىشىن باشلىسا،
تاپار مەقسىتىنى نېچۈك ئىشلىسە.

3223 تائەتكە بىلىملە سەن بارغىن يېقىن،
بىلىم تامغىلايدۇ دوزاخ ئىشىكىن.

3225 بىلىمسىز قىلىنغان تائەتتىن كۆرە،
گەر ئۇخلار بىلىملىك ساۋابى ئۈرە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە بىلىمنىڭ بۈيۈك لۈكىنى، كىشىلەر بىلىم ئارقىلىق ھايۋاندىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى، چىنلىق بىلىملىك كىشىلەردە بولىدىغانلىقىنى، بىلىم ئومۇمغا نىسبەتەن خۇددى سۈدەك ياراملىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، يەنە بىلىم دوزاخ ئىشىكىنى تامغىلايدۇ، بىلىمسىز قىلىنغان تائەتتىن ئۇخلىسىمۇ بىلىملىك ساۋابى ئۈرە تۇرىدۇ، دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ، بىلىمنى ئادەم بىلەن ھايۋاننى پەرقلەندۇرىدىغان بەلگە ھېسابلايدۇ؛ بىلىم بىلەن ھەر قانداق قىيىن مەسىلىلەرنىڭ يېشىلىدىغانلىقىنى، بارلىق ئىشلارنىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىڭ پۈتكۈل دۇنيا قارىشى ئىچىدە بىلىمنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىلىمنى ئۈز دۇنيا قارىشىنىڭ مۇھىم ئىلمىي ئاساسى قىلىشقا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى بايقىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم - پەنگە زور دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ــ ئۇنىڭ يالغۇزلا بىلىمنىڭ ئەھمىيىتى ۋە زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئادەتتىكىچە

ۆەز - نەسىھەت قىلغانلىقىدىلا ئەمەس، تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئۆز زامانىسىدىكى نۇرغۇن بىلىملەرنى پۈختا ئىگىلىگەن ۋە ئۇنىڭغا كامىل بولغان بۇ ئالىمنىڭ ئۆزى ئىگىلىگەن بۇ بىلىملەرنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ دائىر رىسىدە ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپلا قالماستىن، مۇشۇ بىلىملەردىن پايدىلىنىپ پەلسەپىۋى ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىدە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز پەلسەپىسىنىڭ ئىلمىي ئاساسىغا ئايلاندۇرغان ماتېماتىكا، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە، فىزىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، ھەربىيشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك قاتارلىق بىلىملەرنى ئۆز زامانىسىدا پىشىق ئىگىلىگەن ۋە ئۇنى ئۆز پەلسەپىسىگە ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئىدى.

2629 يېزىش ھەم ئوقۇش بىلسە، چۈشەنسە سۆزىن،
كىشى ئالىم قىلۇر بۇنىڭلە ئۆزىن.

2631 ئوقۇپ كۆپ كىتابلار، بىلسۇن ھەر سۆزى،
چۈشەنسۇن شېئىرنى ھەم يازسۇن ئۆزى.

2632 ئۇچۇم① ھەم تىبابەت بىلسۇن چۈش ئۆرۈش،
ئۇدۇل كەلسۇن يەنە ئۇ ئۆرۈگەن چۈش.

---

① ئۇچۇم— (ئەرەبچە) يولتۇزلار ئۇغرىسىدىكى ئىلىم.

ئۇ بىلسۇن ھېساب ھەم كېتۈمېتىرنى،
2633 كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلىملىرىنى.

يەنە دامكا ـ شاھماتنى ئۇ بىلسۇن خوپ،
2634 ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئالسۇن ئۇتۇپ.

ئۇ بىلسۇن چەۋگەنىنى، ئاتار بولسۇن ئوق،
2635 يەنە قۇشچى ۋە ئووۇدا تەڭدىشى يوق.

پۇتۇن تىلدا سۆزلەشنى بىلسۇن تىلى،
2636 پۇتۇن خەتنى بىلسۇن، پۇتۇسۇن قولى.

بۇ ئىلمى ھەندىسە ئىنچىكە ئىشتۇر،
2784 يەر ـ ئاسمان ھېسابى شۇ بىلەن بولۇر.

بۇ ئىلمى ھەندىسە ئېرۇر بەك چۈقۇر،
2786 ئۇنىڭدا ھېكمىلەر بېشىمۇ قايۇر.

يارار ئۇ يەتتە قات كۆكنى دانىدەك،
2787 چۈقۇر ـ دۆڭنى ئۇششاق قىلىپ ئاجرىتۇر.

بۇلاردىن سۇلۇك ئەمدى ھۇللۇزچىدۇر،
4376 كۆرەرسەن، بۇ يول بەك ئىنچىكە ئېرۇر.

يىل، ئاي، كۈن ھېسابى بۇلاردىن بولۇر،
4377 كېرەكلىك ئېرۇر بۇ ھېساب، ئەي جەسۇر.

4378 ئوقۇ ھەندىسەنى دېسەك بىلەيسەن،
ئېچىلغاي ھېساب ئىشىكى شۇنداق كېيىن.

4379 تولۇق بىل كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە كەسىر،
كامالغا يېتىشتە ئىمتىھاندۇر بىر.

4380 بۇ تەزئىق① يا تەنسىق② نى سەن ياخشى بىل،
ئەگەر بىلسەك ئاندىن ساناق جەزىر③ قىل.

4381 يەنە جەمئىي تەفرىق④، مىساھەت ⑤ كە ئۆت،
يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپچە تۇت.

4382 تىلسەك يەنە سەن ئالگىبرانى ئۇق،
يەنە ئوقلىدىس ⑥ نىك ئىشكىنى سوق.

4383 بۇ دۇنيا، ئاخىرەت ئىشىنى، ئىشەن،
قىلۇر بۇنى ئالىم ھېسابلاش بىلەن.

4384 بۇزۇلسا ھېساب گەر، ئەي ياخشى كىشى،
بۇزۇلغاي ھەر ئىككى دۇنيانىك ئىشى.

---

① تەزئىق — (ئەرەبچە) ئىككى قاتلاش، قاتلىما.
② تەنسىق — (ئەرەبچە) كۆمەيتىش، ئىلمىش.
③ جەزىر — (ئەرەبچە) يىلتىز تېپىش.
④ جەمئىي تەفرىق — (ئەرەبچە) قوشۇش، ئايرىش.
⑤ مىساھەت — (ئەرەبچە) يەر مەيدانى.
⑥ ئوقلىدىس — قەدىمكى يۇنان ھېكمىلىرىدىن بىرى.

4385 بولۇرسەن ئۆزۈڭ كەر بىر ئىش ئىشلىمەك،
ياماڭ - ياخشى ۋاقتى ھېسابلاش كېرەك.

4386 كۈن، ئايىنىڭ قۇتلۇقى ھەم نەسلىرى بار،
مۇبارەك چاغنى تاپ، ئەي قەلبى پاك ئەر.

2788 كىشى بول بىلىملىك، ئاقىل كۆڭلى تۇز،
ئەقىللىك كىشىلەر ئىشى بارچە ئۇز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۈتۈن تىلىدا سۆزلەشنى،
ھەر خىل يېزىقتىكى خەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان ۋە يازالايدىغان بولۇشنى، ئىلمىي نۇجۇم، ھەندەسە، ئالگېبرا، گېئومېتر، كەسىر، يەر ئۆلچەش قاتارلىق بىلىملەرنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلغان. بۇ ئالىم ئالدى بىلەن مۇشۇ ساھەلەر بويىچە ئىختىساسلىق كىشى ئىدى، دامكا، شاھمات ۋە چەۋگەنلىكمۇ ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلغان ئەمەس، يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشى ئۆگىنىش بىلەن ئالىم بولىدۇ، ئىلمىي ھەندەسە بىلەن يەتتە قات كۆكنى داسىدەك قىلغىلى بولىدۇ، يۇلتۇزچىلار يىل، ئاي ۋە كۈن ھېسابىنى چىقىرىدۇ، ھېسابنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى ئۇقىتاندا يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چوپتەك بىلگىلى بولىدۇ، ئالىملار بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەت ئىشىنى ھېسابلاپ چىقىرىدۇ، بىر ئىشنى ئىشلىمەك بولسا ياماڭ - ياخشى ۋاقتىنى ھېسابلاش كېرەك، ۋاقىتنىڭ ياخشى-مەزگىلىنى تاللا، بىلىملىك ئەقىللىك بولىدۇ، دەيدۇ.

تارىختا مول بىلىم ئىگىلىگەن پەيلاسوپلار بىلەن بىلىم جەھەتتە نامرات پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىلىرى، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن بىلىملىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ پەلسەپىسىدىمۇ مول مەزمۇن جەھەتتىكى نامراتلىق ئىپادىلەنمەي قالمايدۇ. مول تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن ئالىملار شۇ ساھە بويىچە زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يارىتالمىشى مۇمكىن، ئەمما پەلسەپە ساھەسىدە، تەبىئىي پەن ساھەسىدە مۇۋەپپەقىيەت يارىتىشى ناتايىن، بۇ يەردە مۇنداق بىر-بىرىسىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت، ئۇنىڭ بىرى، تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى پەلسەپىنىڭ ئىلمىي ئاساسىغا ئايلاندۇرۇش، پەلسەپە ساھەسىدىمۇ تەبىئىي پەن ھەقىقىتىنى كۆرسەتكەن يولى بىلەن مېڭىش؛ يەنە بىرى، تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى پەلسەپە بىلەن قارىمۇ قارشى ئورۇنغا قويۇش، پەلسەپە ساھەسىدە تەبىئىي پەن ھەقىقىتى كۆرسەتكەن يولدا ماڭماستىن، ئۇنىڭ ئەكسىچە تەبىئىي پەنگە قارىمۇ قارشى يولدا مېڭىش، پەنگە خىلاپ يولدا مېڭىش، بۇ بولسا رەت قىلىپ بولمايدىغان تارىخىي پاكىت، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدىنقى يولدىن ماڭدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىسىدە قەدىمكى پەلسەپىگە خاس بىۋاسىتە كۆزىتىشچانلىق ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما پەنگە تايىنىپ ئۆز دۇنيا قارىشىنى ئىپادە قىلىدىغان يەنە بىر خىل خاھىشمۇ سەل قارىغىلى بولمايدىغان ھالدا ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن ئىدى. ئۆزىنىڭ

ئومۇمي تارىخي ئورنىدىن قارىغاندا، ئۇ گەرچە قەدىمكى زامان پەلسەپىسىگە تەئەللۇق بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قەدىمكى زامان پەلسەپىسىگە خاس بىۋاستە كۆزىتىشچانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە يەڭگەن. ئۇنىڭدا قانداقلا بولمىسۇن ئىلىم - پەنگە يۈزلىنىش خاھىشى مۇھىم بىر پاكىتقا ئايلانغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەلسەپىسىنىڭ «ئەقىلگە مۇۋاپىق مېغىزى»، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تارىخي ئەھمىيىتىلا ئەمەس، بەلكى رېئال قىممىتى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مەنىۋى بايلىق دەل يۈسۇپ خاس ھاجىپ پەلسەپىسىدىكى ئىلىم - پەنگە تايىنىش خاھىشى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇنىڭ قىممىتى پەلسەپە قاراشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى شۇ قاراشلارغا ئاساس بولغان ئىلىم - پەننىڭ بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز قىممىتىنى ئوخشاشلا ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تادۇ» ئۇقۇمى ئۇنىڭ پۈتۈن پەلسەپىسىدە ئىپادىلەنگەن ئىلىم - پەنگە تايىنىش روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئۇنىڭغا خاس مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكتۇر.

ئىككىنچى، دەسلەپكى قەدەمدە تەبىئەت بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرگەنلىك «تادۇ» ئۇقۇمىغا خاس يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكتۇر. بىر پەلسەپىۋى كاتېگورىيە تارىخي يوسۇندا مەيدانغا كېلىدۇ. تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇ پەلسەپىۋى كاتېگورىنىڭ مەزمۇنىمۇ بېيىپ بارىدۇ، تېخىمۇ راۋاجلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ لوگىكىلىق باشلىنىش نۇقتىسى بولغان «تادۇ» ئۇقۇمى بىلەن قەدىمكى ياۋروپا، ئەرەب ۋە قەدىمكى جۇڭگو پەلسەپىسىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئارتىلىق شەكىللەنگەن ئىپتىدائىي بىر نەچچە ئاساسىي زات توغرىسىدىكى ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئوخشاشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئالدىنقىسىنىڭ ئاددىي ۋە نوقۇل كۆچۈرۈلمىسىدىن ئىبارەت دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. «تادۇ» ئۇقۇمى قەدىمكى زامان پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقتىن ئىبارەت بىر نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، پەلسەپىۋى ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقانلىقتىن ئىبارەت تېخىمۇ مۇھىم بولغان يەنە بىر مەزمۇنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بىلىشنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن، شۇنىڭدەك پەلسەپىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، مەيلى قايسى دۆلەتتە بولسۇن، دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي ماددا (بىر نەچچە ئاساسىي زات ئۇقۇمى) ئىنسانىيەت ئەمەلىيىتىنىڭ، بىلىش تەرەققىيات تارىخىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا شەكىللەنگەن. ئىجتىمائىي، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنى ئىپادە قىلغان بۇ كاتېگورىيىنىڭ مەزمۇنى دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بېيىپ باردى. شۇنىڭدەك ئۇ، يەنە بىر يېڭى كاتېگورىيىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپتىدائىي ماتېرىياللىق رولىنى ئويناندى. ئەگەر دەسلەپتە شەكىللەنگەن بەش ماتېرىيال ئۇقۇمى بىلەن پەلسەپىۋى ئۇقۇم بولۇپ شە-

كىللەنگەن بەش ئاساسىي زات ھەققىدىكى ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىق بولسىمۇ، ئەمما ئالدىنقىسىنى كېيىنكىسى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغىلى بولمايدۇ. ئالدىنقىسى بەش ئاساسىي زات بىلەن باغلانغان بولسىمۇ، تېخى ئۇ پەلسەپىۋى ئۇقۇم مەنىسىنى بىلدۈرەلمەيتتى، پەقەت پەلسەپە ئۇقۇمىنىڭ بېشىدىن ئىبارەت بولغان ئىدى. كېيىنكىسى بولسا مۇئەييەن ئۇقۇم ئىدى. گېئولوگىيە ماتېرىياللىرى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان «يېڭى مۇز دەۋرى» دىن كېيىن، قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشى بىلەن دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرى كەلكۇن ئاپىتىگە دۇچ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭغا دائىر ئىزلارنى گېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ۋە قەدىمكى زامان خەلقلىرى ئارىسىدا تارقالغان سىرلىق رىۋايەتلەردىن ھېس قىلغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىز كەلكۇن ئاپىتىگە قارشى جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش جەريانىدا «بەش نەرسە» (سۇ، ئوت، ياغاچ، مېتال، توپا) نىڭ خۇسۇسىيىتىنى، ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا باغلىنىشنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلغان. شۇنىڭدەك، مۇشۇنداق بىر تەجرىبىگە تايىنىپ، كەلكۇن ئاپىتىگە قارشى كۆرەشنى مەلۇم مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرگەن ئىدى. بۇ پەقەت ئىشلەپچىقىرىش كۆرىشى تەجرىبىسىنىڭ يەكۈنىدىكى بەش نەرسىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، پەلسەپىۋى ئۇقۇمنىڭ شەكىللىنىشىدە پەقەت بېخىلىق رولىنىلا ئويـ

نىغان ئىدى، تېخى دۇنيانىڭ مەنبەسىنى بىلدۇرىدىغان پەلسەپىۋى كاتېگورىيە بولۇپ شەكىللەنمىگەن ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىياتى نەتىجىسىدە، باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن قۇللۇق جەمئىيەتتە پەلسەپە مەيدانغا كەلدى. بىر نەچچە «ئاساسىي زات» پۈتكۈل دۇنيانىڭ مەنبەسىدىن ئىبارەت دەپ قارالغان ئاشۇ تارىخىي دەۋرلا، ئاندىن بىر سەكرەشنى باشتىن كەچۈرۈپ، پەلسەپىۋى كاتېگورىيىگە ئايلاندى. ھەر قايسى دۆلەت ماتېرىيالىستلىرى دۇنيانىڭ مەنبەسى بىر نەچچە «ئاساسىي زات» تىن ئىبارەت دەپ قارىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي زات دەپ قارىغانلىرى ئاز - تولا پەرقلىنەتتى. يۇنانلىق ماتېرىيالىستلار دۇنيانىڭ مەنبەسى تۆت ئاساسىي زاتتىن - ئوت، سۇ، توپا، ھاۋادىن تەشكىل تاپقان دېسە، ھىندىلارنىڭ «چارۋاكلار ئېقىمى» دۇنيانىڭ مەنبەسى تۆت ئاساسىي زاتتىن ئىبارەت دەپ قارىدى. ئۇلار شامالنى يۈگۈرۈنلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ھاۋانىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن ئىدى.

قۇللۇق جەمئىيىتى مەملىكىتىمىزدە يەن دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنقى ئاشۇ دەۋردە دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىپتىدائىي ماتېرىيالىزملىق ۋە دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر بارلىققا كەلدى. ئاشۇ دەۋردە يەنلىك جىزى دېگەن كىشى يازغان «كىتابى خوڭ

پەن»① دە سۆ، ئوت، ياغاچ، مېتال، ئۆپراقتىن ئىبارەت بەش نەرسە توغرىسىدا ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ئوستىدە توختالغان ھەمدە ئۇلار تۇرمۇشتا بىردەم مۇ ئايرىلغىلى بولمايدىغان ماددىي نەرسىلەردىن ئىبارەت دېيىلگەن ئىدى. چۈنچىيۇ، جەنگو دەۋرىدە رەسمىي پەلسەپىۋى سىستېمىلار ۋۇجۇدقا كەلدى. مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ چىن شىخۇاڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن بەزى مۇتەپەككۇرلار بەش نەرسە قارىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئۇقۇمغا ئايلاندۇردى. چىن دۆلىتىدىن بولغان شىبۇ② دېگەن كىشى بەش ئاساسىي زاتنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىشىدىن ھەممە نەرسە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى دۇنيانىڭ مەنبەسىگە باغلاپ ئىزاھلىغان. ئاندىن ئۇ، دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي بەش ئاساسىي زات ئۇقۇمىغا ئايلانغان ئىدى. پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولمىغان «بەش نەرسە» ھەقىقىدىكى قاراشنىڭ پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە «بەش ئاساسىي زات»

---

① خوڭپەن — «خاڭفۇ» دېگەن كىتابنىڭ ئىچىدىكى بىر ئەسەر. ۋەيەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئەسەر جەنگو دەۋرىدە يەتكەن چىقى دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان. «خوڭپەن» بەش نەرسىنى ئاساس قىلىپ ئىنسان پېشقەدەملىرىنىڭ سىرلىق سىستېما، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدە «بەش نەرسە» پەلەن تەبىئەت ھادىسىلىرى چۈشەندۈرۈلگەن مەزمۇنلار، ساددا ماتېرىيالىزملىق ئامىللارمۇ بار.

② شىبۇ — مەرىپى چۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 770 - يىللار- دىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 16 - يىللار) چۇ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان.

ھەققىدىكى قاراشقا تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئۆزى بىر تارىخىي جەريان بولۇپ، ئۇ لوگىكىلىق جەھەتتىن بىر لىشنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە، پەلسەپىنىڭ شەكىللىنىش ئەھۋالىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. كىشىلەر ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا، ئالدى بىلەن ئايرىم شەيئىلەر ھەققىدە مۇئەييەن بىلىشكە ئېرىشىدۇ. ئاندىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پۈتكۈل دۇنيانىڭ ماھىيىتى ھەققىدە كى بىلىشكە، پەلسەپىۋى دۇنيا قاراشقا ئېرىشىدۇ. دۇنيانىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى «ئاساسىي زات» قارىشى تارىختا ئۆتكەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ئىدىئالىستلارنىڭ دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراشلىرىدىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. جۇڭگولۇق پەيلاسوپلاردىن كۇڭزى①، مېڭزى②، لاۋزى③ قاتارلىقلار؛ چەت ئەللىك پەيلاسوپلاردىن پلاتون④ قاتارلىقلار دۇنيانىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى «ئاساسىي زات» ئەمەس، ئىدىيە ياكى خۇدا مەنىسىنى ئالغان «تەگرى»، «تەرىقەت»، «قانۇنىيەت»، «يوق»، «مۇتلەق ئىدىيە» دېگەندىن ئىبارەت دەپىشتى.

---

① كۇڭزى — (ميلادىدىن بۇرۇنقى 551- يىلدىن ميلادىدىن بۇرۇنقى 479-يىل) چۈنچىۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ياشىغان ئىدىئولوگ، سىياسىئون، ماۋارىپچى، روھا ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى.

② مېڭزى — (ميلادىدىن بۇرۇنقى 372- يىلدىن ميلادىدىن بۇرۇنقى 289-يىل) جەنگىو دەۋرىدىكى ئىدىئولوگ، سىياسىئون، ماۋارىپچى.

③ لاۋزى — چۈنچىۇ دەۋرىدىكى ئىدىئولوگ، روھا ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى.

④ پلاتون — (ميلادىدىن بۇرۇنقى 427 - يىلدىن ميلادىدىن بۇرۇنقى 347-يىل) قەدىمىي يۇنانلىق ئوبېكتىپ ئىدىئالىست.

دۇنيانىڭ مەنبەسى «ئىدىيە» (تەگرى) دىن ئىبارەت دېگەن قاراش دۇنيانىڭ مەنبەسى «ئاساسىي زات» تىن ئىبارەت دېگەن قاراشتىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇلار- نىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى ئىدىيەۋى لۇشيەنىدىن بىر - بىرىسىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئەڭ قەدىمكى ئىككى خىل پەلسەپىۋى لاگىر شەكىللەنگەن ئىدى. دۇنيانىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلار ئىجتىما- ئىي تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇزلۇكسىز چوڭقۇر- لاشتى. بىر - بىرىسىگە قارىمۇ قارشى ئىككى خىل پەل- سەپىۋى لۇشيەن ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشمۇ بۇرۇنقىدىن بارغانسېرى مۇرەككەپلەشتى. لېكىن، دۇنيانىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلار ئۆزىنىڭ تارىخىي مەنبەسىدىن ئېيتە- قاندا، ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئاشۇ ئىپتىدائىي قاراشلارغا چېتىلماي قالمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قولىدىغان «تادۇ» ئۇقۇمى ئۆزىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى جەھەتتىن دۇنيا بىر نەچچە «ئاساسىي زات» تىن تەشكىل تاپقان دېگەن قاراش بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، «ئاساسىي زات» نى بەش ئەمەس، تۆت دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قارە- شى بىلەن يۇنانلىق ماتېرىيالىست ئېمپېدوكل ① ۋە ئەبۇ نەسىر فارابى② نىڭ دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسى-

---

① ئېمپېدوكل — (مىلادىدىن بۇرۇنقى ٤٩٥ - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى ٤٣٥ - يىل) قەدىمكى يۇنانلىق ماتېرىيالىست پەيلاسوپ.

② فارابى — (٨٧٥ — ٩٥٠) پەيلاسوپ، مۇزىكا نەزەرىيىچىسى.

دىكى قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق تېخىمۇ يېقىن. ئىمپېدوكىل كائىناتىنىڭ ھەممىسى «تۆت زات» تىن، يەنى ئوت، سۇ، توپا، ھاۋادىن شەكىللەنگەن دەپ قارىغان ئىدى؛ فارابى بولسا، ئاسمان جىسملىرى ۋە يەر جىسملىرى ئورتاق تۆت زاتتىن ۋە ئونىڭ بىرىكىپ مىلىرىدىن تەشكىل تاپقان دېگەن ئىدى. روشەنكى، مەيلى چەت ئەلنىڭ، مەيلى ئېلىمىز جۇڭگونىڭ پەلسەپە تارىخىدىن قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان «تادۇ» ئۇقۇمى دۇنيانىڭ مەنبەسى بىر نەچچە ئاساسىي زاتتىن ئىبارەت دېگەن ماتېرىيالىستىك قاراشنى ئىزچىللاشتۇرغانلىقى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغان بىر تارىخىي پاكىتتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساسىي زات قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئونىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى. ئۇ «تادۇ» دىن دۇنيالا ئەمەس، ئىرىكلىكىمۇ ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تادۇ ئۇقۇمىنىڭ مەزمۇنىنى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە قەدەر كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلدى. «تادۇ» تەبىئەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپلا قالماستىن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنىڭمۇ مەنبەسى. بىز «ئاساسىي زات» نىڭ تەرەققىياتى بىلەن بافلانغان ياۋروپا ۋە ئېلىمىز ئېچكى رايونلىرىنىڭ پەلسەپە تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى تۆھپىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس

تىلىمىز. قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى ئەسلى زات قارىشىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىرسىنى كائىناتنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىدا تېخىمۇ مۇھىم، تېخىمۇ مەنبەلىك ئورۇندا تۇرىدۇ دەپ قارىغان ئىدى. كائىناتنىڭ مەنبەسىنى تېلېس ① «سۇ» دېسە، ئاناكسىمىنت ② «ھاۋا» دېدى، ھېراكلىت③ «ئوت» دېگەن ئىدى. ھېراكلىت نەزىرىدە «ئوت» باشقا نەرسىلەرگە قارىغاندا، تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئۆزگىرىشچان ئىدى. ئۇ، «دۇنيانى ھەر قانداق ئىلاھ ياكى ھەر قانداق كىشى ياراتقان ئەمەس، دۇنيا مەڭگۇ كۆيۈپ تۇرىدىغان، شۇنداقلا ئۆچۈپ بارىدىغان ئوت» دېگەن ئىدى. ئېنىق ھېراكلىتنىڭ مۇشۇنداق نۇقتىسىنەزەرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق پىرىنسىپنى قالتىس چۈشەندۈرگەنلىكى» ④ دېگەن ئىدى. جۇڭگونىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپلىرى دۇنيانىڭ مەنبەسى بەش ئاساسىي زاتتىن تەركىب تاپقان دېگەن قاراش ئاساسىدا، تەدرىجىي يوسۇندا شۇلارنىڭ ئىچىدىن

---

① تېلېس —— مىلادىدىن بۇرۇنقى 624 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 547 - يىلىغىچە ياشىغان ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپ، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ۋە ھاۋا رايىنى چەمەتتە تۇمپىسى بار.

② ئاناكسىمىنت —— مىلادىدىن بۇرۇنقى 610- يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 546 - يىلىغىچە ياشىغان قەدىمكى يۇنان مىلىت ئېقىمىنىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى.

③ ھېراكلىت —— مىلادىدىن بۇرۇنقى 540 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى480 - يىلىغىچە ياشىغان قەدىمكى يۇنانلىق ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى.

④ «لېنىن ئەسەرلىرى» 38- توم، خەنزۇچە نەشرى 395- بەت.

كى مەلۇم بىر زاتنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ قارايدىغان بولدى. ۋاڭ چوڭ① «ھاۋا» كائىناتنىڭ مەنبەسى، ياڭچۇەن② «سۇ» كائىناتنىڭ مەنبەسى، فاڭ يىجۇ③ «ئوت» كائىناتنىڭ مەنبەسى دەپ قارىدى. ياۋروپادا ئالەمنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ستىخىيىلىك ماتېرىيالىزم ۋە سادىدا دىئالېكتىك ئىدىيە «سۇ» ياكى «ھاۋا» نى ئاساس قىلىپ راۋاجلاندۇرۇلغان بولماستىن، «ئوت» نى ئاساس قىلىپ راۋاجلاندۇرۇلغان ئىدى. جۇڭگودا دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك ئىدىيە «سۇ» نى ياكى «ئوت» نى ئەمەس، «ھاۋا» نى ئاساس قىلىپ راۋاجلاندۇرۇلدى. جۇڭگونىڭ ماتېرىيالىزملىق ئىدىيىسى ۋە چوڭقۇر، مول مەزمۇنغا ئىگە دىئالېكتىكا ئىدىيىسى دۇنيانىڭ مەنبەسى «ھاۋا» دېگەن قاراش بىلەن باغلانغان، بۇ بولسا، جۇڭگو پەلسەپىسىگە خاس جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكنىڭ مۇھىم ئىپادىسىدۇر، ئۇ، بەش ئاساسىي زات ئىدىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى «ھاۋا» دېگەن ئۇقۇم كېيىنكى دەۋرلەردە ۋاڭ چوڭدىن تارتىپ فاڭ يىجۇغىچىلىك بىر قاتار تەرەققىياتلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. ئۇنىڭ مەزمۇنى زور دەرىجىدە بېيىدى.

---

① ۋاڭ چوڭ — (مىلادى 27 — 97) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى.

② ياڭچۇەن — ۋى - جىن ئارىلىقىدىكى پەيلاسوپ.

③ فاڭ يىجۇ — (مىلادى 1611 — 1671) مىڭ - چىڭ سۇلالىرى ئارىلىقىدىكى پەيلاسوپ، ئالىم.

ئاناكسىمنىت دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ قارىغان «ھاۋا». جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاراشنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتىكى قاراش زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ۋاڭ چوڭ ئالەمنىڭ مەنبەسى «ئىپتىدائىي ھاۋا» دەپ قارىدى. ئۇ: ئىپتىدائىي ھاۋا ـ مۇنىزملىق ماتېرىيالىزملىق ئالەم قارىشىغا روشەن ئاساس سېلىپ، تەرىقەت (داۋ) مۇنىزملىق ئىدېئالىزملىق ئالەم قارىشىنى يېڭىپ، جاينىي ① ۋە «خۇەي نەنزى» ② گە قارىغاندا تېخىمۇ ئىلگىرىلىدى. بۇ بولسا، جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدىكى بىر سەكرەش ئىدى. لوزۇڭيۈەن③ ئىپتىدائىي ھاۋانىڭ ئۆز ھەرىكىتى توغرىسىدىكى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، ئالەمنىڭ مەنبەسى ئىپتىدائىي ھاۋا، شۇنداقلا ئۇ، ھەرىكەتنىڭ سەۋەبى؛ ئاسمان بىلەن يەر ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ھەرىكەت ئىپتىدائىي ھاۋانىڭ ئىچىدىكى يىڭ ـ ياڭنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلا ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ۋاڭ چوڭنىڭ ئىپتىدائىي ھاۋامۇنىزملىق ماتېرىيالىزمىغا

---

① جاينى — مىلادىدىن بۇرۇنقى 300- يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 168- يىلغىچە ياشىغان غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىئونى، ئەدەبىياتچى.

② خۇەي نەنزى — غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېيگى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن سۇفې، لى شاڭ، ۋۇ بى قاتارلىقلار يازغان ئەسەر. ئۇنىڭ كىچىك دەكى قىسمى 21 پارچە ماقالىدىن، سوڭقى قىسمى 33 پارچە ماقالىدىن تەركىب تاپقان. كىتاب ئۆزىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ھەر خىل كىشىلارنى ئۆز كىچىگە ئالغان.

③ لوزۇڭيۈەن — (مىلادى 773 — 819) تاڭ دەۋرىدىكى ئەدەبىياتچى، پەيلاسوپ.

تاز بولمىغان مەزمۇنلارنى قوشتى. لويوشى ① نىسك قا-
رىشچە، ئىپتىدائىي ھاۋا يىلك - يائىغا بۆلۈنىدۇ. يىلك -
ياغدىن ئىبارەت ئىككى ھاۋانىسك ئۆزئارا تەسىر كۆر-
سىتىشىدىن ئوخشاش بولمىغان ماددا ھەرىكىتى تۈغۇ-
لۇپ، نەرسىلەر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. نەرسىلەر ئۆزئىنىڭ
خۇسۇسىيىتىگە قاراپ توپقا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىسك ئىچىدىكى
جانلىقلار ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋاناتلاردىن ئىبارەت ئىك-
كى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ھايۋانات ئىچىدىكى ئەڭ ئەقىللىك،
قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزەلەيدىغان ۋە ئىگىلىيەلەيدىغان،
شۇنىڭدەك ھەر خىل تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىپ،
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى بەرپا قىلالايدىغىنى ئادەم.
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ماددا بولغان تەبىئەت دۇنيا-
سى بىلەن بىرلىكى بار، دەپ قارىدى. بۇ بولسا، ماتې-
رىيالىزملىق مۇنىزمنىڭ ئالەم قارىشى بىلەن ئىنسانىيەت
جەمئىيىتىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ماددىلىق خۇسۇسى-
يەتكە ئىگە ئوبيېكتىپ جىسمنى كۆزىتىش جەھەتتىكى
بىر سىناق ئىدى. ۋاڭ ئەنشى ② دۇنيانىڭ مەنبەسى
ئىجتىمائىي ھاۋا، ئۇ كونكرېت يوسۇندا مېتال، ياغاچ،
سۇ، ئوت، توپىدىن ئىبارەت بەش خىل ماددىي زاتتىن
ئايلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، كا-

---

① لويوشى (مىلادى 772 — 842) تاڭ دەۋرىدىكى ئەدەبىياتچى،
پەيلاسوپ.

② ۋاڭ ئەنشى — (مىلادى 1021 — 1086) شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى سىياسىئون، ئىدىئولوگ، ئەدەبىياتچى.

ئىنسان مەيدانغا كەلگەن، دەپ قارىدى. ئۇ، كائىناتنىڭ مەمۇرىنىڭ مەمۇراھى بولىدۇ، مەمۇراھنىڭ ئىچىدە مەڭگۈ راھ بولغاچقا، كائىناتنىڭ ئۆزگىرىشى چەكسىز بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ، زىددىيەت قارىشىنى بەش ئاساسىي زاتنىڭ ئىچىگە سىڭدۈردى. ئىدىئالىزمنىڭ پىشقان ئورۇسىغا نىسبەتەن چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋەتەنىدىكى يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ماتېرىيالىزملىق ئىدىيىنى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرگەن مەشھۇر پەيلاسوپ ۋالگ تىكشالگ① تەرىقەتچىلەر پەلسەپىسى قوللانغان پەلسەپىۋى كاتېگورىيىگە ماتېرىيالىزملىق مەنە بېرىپ ھاۋامۇنىزملىق ماتېرىيالىزمنى راۋاجلاندۇردى. ئۇ: ئاسمان ـ زېمىن پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى پەقەت ئىپتىدائىي ھاۋا مەۋجۇت ئىدى، ئىپتىدائىي ھاۋا كىشىلەرنىڭ تەرىقەت قانۇنىيىتىنى يارىتىش سۇپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىپتىدائىي ھاۋانىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان ھېچقانداق ماددا، ھېچقانداق تەرىقەت، ھېچقانداق قانۇنىيەت يوق، دېدى. فالگېيجۇ مول تەبىئىي پەن بىلىملىرى ئاساسىدا «ئوت، ھاۋا» مۇنىزملىق ماتېرىيالىزملىق تەبىئەت پەلسەپىسىنى بەرپا قىلىپ، ماددىنىڭ بىرلىكى بىلەن ماددا ھەرىكىتىنىڭ مەڭگۈلۈكلىكىنى، ماددا بىلەن ماكان ـ زامانىنى بىرلەشتۈردى. ئوت ـــ ھاۋانىڭ نەرسىلەرگە ئايلىنىشىنىڭ

---

① ۋالگ تىكشالگ ـــ (مىلادى 1676 ـــ 1744) مىلگ سۇلالىسى دەۋرىدىكى پەيلاسوپ، تەدەبىياتچى.

ئىچكى مەنبەسى. ئوت بولغاچقا ئاسمانىنىڭ مەڭگۈ ھەرىكىتى، ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۈ ھەرىكىتى بولىدۇ، دېدى. ئېلىمىز جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدا «بەش ئاساسىي زات» ئىدىيىسىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى، شۇنىڭدەك ئۇنى ئاساس قىلغان دۇنيانىڭ مەنبەسىنى ئېپادە قىلىدىغان مول مەزمۇنغا ئىگە «ھاۋا» ئۇقۇمىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك ئۇقۇمىنىڭ تارىخىي يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ تارىخىي يوسۇندا راۋاجلىنىپ، مۇئەيەن بىر تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ پەلسەپىۋى بىلىش چەمبىرىكىنىڭ مەلۇم بىر ھالقىسىدىن ئىبارەت بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدا لويوشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ماددىي بىرلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ يوسۇندا قىياس قىلغان ئىدى. فېيېرباخ① نىڭ ئۆتكۈرلۈكى، مۇھىمى، كونا ماتېرىيالىزمنىڭ نوپوزىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكتىن ئىبارەت بولدى. ماركس ـ ئېنگېلىسكە قارىغانمايمۇ مۇستەقىل يوسۇندا دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنى يارىتىقان دېتسكېن② تارىخ ئالدىدا توختاپ قالغان ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ماتېرىيالىزملىق ئاساس

---

① فېيېرباخ — (1804 — 1872) گېرمانىيىلىك ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپ.

② دېتسكېن — (1855 — 1887) گېرمانىيىلىك ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپ.

سىي زات قارىشىدا تۇرۇپ، دۇنيانىڭ مەنبەسىنى ئىپادە قىلىدىغان «تادۇ» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. «تادۇ» (تۆت زات)نى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭمۇ مەنبەسى دەپ قارىغانلىق ــ ئۇنىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكىلى بولمايدىغان خەندەك يوقلۇقىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ بىرلىكى ئۇلارنىڭ ماددىلىقىدا ئىكەنلىكىنى دەسلەپكى قەدەمدە قىياس قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بۇنى ئەلۋەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوللانغان دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى، «تادۇ» ئۇقۇمىنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم بىر مەزمۇنى دەپ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچىنچى، تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرۇش ــ يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوللانغان «تادۇ» ئۇقۇمىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

تەقدىرچىلىك ــ دۇنيانىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىڭ سەۋەبىنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئەمەس، غەيرىي تەبىئىي كۈچلەردىن ئىزدەيدىغان، كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىكى تەقدىرگە تەن بېرىپ، قۇلچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان خاتا قاراشتۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىسلام پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا دۇنيانىڭ مەنبەسى «تادۇ» دىن ئىبارەت دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسلام ــ پەنگە زىت بولغان، دۇنيانىڭ مەنبەسىنى قانداقتۇ غەيرىي بىر كۈچكە باغلاپ قويىدىغان،

تەقدىرچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان قاراشلارنى پەنگە
تايىنىپ قاتتىق رەت قىلدى.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ جىنكەشلىك ۋە تىبابەتچى
لىك، كېسەللىك ۋە سالامەتلىك ئۈستىدە توختالغاندا،
تەقدىرچىلىكنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن مۇنداق سۆزلىدى:

4358 تىرىك بولسا ئادەم ئۇ كېسەل بولۇر،
تېۋىپلار كېسەلگە داۋالار قىلۇر.

4357 يەنە بەك كېرەكلىك سانىما بۇ كىشى،
ئوخشالماس ئۇنىڭسىز تىرىكلىك ئىشى.

4359 كېسەللىك ــ كىشىچۈن ئۆلۈم قولدىشى،
كىشىگە ئۆلۈم بار، ھايات ئوخشىشى.

4356 ئۇلاردىن بىرىسى تېۋىپلار ئىپرۇر،
پۈتۈن دەرد ــ كېسەلگە داۋالار قىلۇر.

4361 بۇلاردىن قالسا، باردۇر ئەپسۇنچىلار،
پەرى ــ جىنلىق كېسەل داۋالاۋچىلار.

4364 تېۋىپلار تەن ئالماس ئۇلار سۆزىنى،
ئۇلارمۇ تېۋىپقا ئۆرۈر يۈزىنى.

4365 بىرى دەر: دورا يەپ كېسەل ساقىيار،
بىرى دەر: قاچار جىن، ئېسىلسا تۇمار.

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ يەرده مۇنداق بىر نەچە چە مۇهىم پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: بىرىنچى، ئادەم هاياتىدا كېسەل بولماي قالمايدۇ. كېسەللىك ــ ئۆلۈمنىڭ قولدىشى، يەنى كېسەللىك ئۆلۈمگە سەۋەبچى بولىدۇ؛ هاياتلىق مۇقەررەرلىككە ئىگە بولغىنىدەك، ئۆلۈمۇ مۇقەررەرلىككە ئىگە. ئىككىنچى، تېۋىپلار كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ، تېنىگە شىپالىق تەقدىم قىلىدۇ. ئۈچىنچى، رېئال تۇرمۇشتا تېۋىپلار ۋە ئەپسۇنچىلار بار، ئەپسۇنچىلار تېۋىپلاردىن يۇز ئۆرۈپ تۇمار ئېسىلىپ جىن قاچىدۇ دەيدىغانلىقىنى، تېۋىپلارنىڭ ئەپسۇنچىلار سۆزىنى تەن ئالمايدىغانلىقىنى، ئۇلار كېسەل دورا ئارقىلىق ساقىيىدۇ، دەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىر قارىماقتا گەپ ئادەم، سالامەتلىك، تېۋىپلار ۋە ئەپسۇنچىلاردىن ئىبارەت كونكرېت ئادەملەر ۋە كونكرېت ئىشلار ئۈستىده كېتىپ بارغاندەك كۆرۈنىدۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا، مۇشۇ مەسىلىلەر ئاساسىدا دۇنيانىڭ مەنبەسى مەسىلىسىدىكى ئەڭ كونا، ئەڭ چىگىش، ئەڭ نازۇك مەسىلە ناهايىتى سىلىق، ئەپچىل ۋە قايىل قىلارلىق هالدا هەل قىلىنىدۇ. ئادەمنىڭ ئىزىئولوگىيىلىك ئالاهىدىلىكى ۋە تىبابەتچىلىك بىلىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان يۇسۇپ خاس هاجىپ پەن بىلەن قىلچىلىكمۇ سىغىشالمايدىغان «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» قاتارلىقلارنى ئىككىلەنمەي رەت قىلىدۇ. ناهايىتى روشەنكى، «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» نىڭ يېپى يارىتىلۇچىغا چېتىلىدۇ. دۇنيادا

ياراتقۇچى مەۋجۇت دەپ قارالسا، بۇ ياراتقۇچى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىنغان «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» قاتارلىق نەرسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ «كارامىتى» نىڭ مەۋجۇتلۇقى ئېتىراپ قىلىنمىدۇ. ئەگەر دۇنيادا ياراتقۇچى مەۋجۇت ئەمەس دەپ قارالسا، ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» ھەمدە ئۇلارنىڭ كارامىتىمۇ مەۋجۇت ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» ۋە ئۇنىڭ كارامىتىنى ئىنكار قىلغان ئىكەن، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ نۇقتىدا ياراتقۇچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، ئۇنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنىمۇ ئىنكار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ياراتقۇچى بىلەن باغلانغان تەقدىرگە تەن بېرىشنىمۇ ئىنكار قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كېسەلنىڭ سەۋەبى، ئاقىۋىتى، مىجەزگە بېقىش، ئىستەككە يېتىشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش توغرىسىدىكى بايانلىرى ئۇنىڭ ئالدىنقى قارىشىنى كۆچەيتىدۇ. كېسەل نېمىدىن بولىدۇ؟ يۇسۇپ خاس ھاجىپ كېسەل گالدىن كىرىدۇ (4615 ـ بېيىت) دەيدۇ، ئاغرىقنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۆچىدىن كېتىدۇ. ئۆلۈم ئالدىرىتىدۇ (4616 ـ بېيىت) دەيدۇ. قانداق قىلغاندا كېسەللىكتىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ؟ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىسسىق ـ سوغۇقنى ئايرىش كېرەك (4620 ـ بېيىت)، مىجەزىگە بېقىپ تاماق يېيىش كېرەك، مىجەزنىڭ ياققانىنى يېيىش، مىجەزنىڭ ياقمىغانىنى يېمەسلىك؛ ياشقا قاراپ، ياشنىڭ

چوڭيشىغا ئەگىشىپ، يەمەكلىك تەركىبىنىمۇ سوغۇقتىن ئىسسىقغا ئۆزگەرتىش كېرەك، قۇرۇق سوغۇق ئاشسا، ھۆل ئىسسىقنى تاپ (4626 - بەيىت)، ھۆل سوغۇق ئاشسا، ئىسسىق قۇرۇق ئىشلەت (4627 - بەيىت)، سوغۇق بولسا ئىسسىقلىق قىل، ئىسسىق بولسا سوغۇقلىۋق قىل، (4628 - بەيىت)، ئەگەر مىجەزىڭ مۆتىدىل بولسا، ئىسسىقلىق - سوغۇقلىۋق ئارا چارە قىل دەيدۇ. كىشىلەرنىڭ مىجەزىگە ماس ھالدا، ئۇلارنىڭ رەڭگى سېرىق، ئاق، قارا ياكى قىزىل بولىدۇ (4623 - بەيىت)، ئۇلار بىر - بىرسى بىلەن قارىمۇ قارشى بولىدۇ. مىجەزىگە ياراشقاننى يېيىش كېرەك، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى خۇلاسىلەپ، ئۆزىنى ھېكمىلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش كېرەك دەيدۇ. ئىستەككە قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك؟ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىستەك بولۇش كېرەك، ئۇ تىلىگەن بىلەن ئەمەلگە ئاشمايدۇ (4783- بەيىت)، ئۇنىڭغا يەتمىش ئۈچۈن، شۇنىڭ كويىدا بولۇش كېرەك (4784- بەيىت)، تىرىشسا تىلەكىگە يەتمەي قالمايدۇ دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ تۆت مەسىلىنى شەيئىنىڭ ئۆز ئىچىدىن تېپىشقا تىرىشقان. شەيئىنىڭ سىرتىدىن بىرەر نەرسىنى خالىغانچە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىچىگە زورمۇ زور سىغداپ كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىمغان، بۇ يەردە ھەقىقەتەن «ئەپسۇن»، «جىن»، «تۇمار» لار ئۈچۈن پاناھلىق ئورۇن قالمىغان. شۇنىڭدەك، ئۇلار چېتىلىدىغان يارىتىلىشنىڭ ئىرادىسى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان «تەقدىر» دېگەن نەرسىمۇ ھېچقانداق

ئەمەلىي يوسۇندا تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان جانسىز نەرسە تەرىقىسىدە بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان... ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان بىر ئەلدە تېۋىپ ۋە ئەپسۇنچىلار ئۇستىدە توختىلىش ئارقىلىق ياراتقۇچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىشتىن بىشارەت بەرگەنلىكى ــ ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان تادۇ ئۇقۇمىنىڭ چوڭ قۇر مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ يۇنان ۋە ئەرەب پەلسەپىسى بىلەن ياۋروپا پەلسەپىسى ئوتتۇرىسىدا، جۈملىدىن بىلەن غەرب پەلسەپىسى ئوتتۇرىسىدا پەلسەپىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ تارىخىي نامايەندىسى سۈپىتىدە باغلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئېلىمىزدە، بۈگۈنكى كۈندىمۇ «ئەپسۇن»، «جىن ۋە تۇمار» نىڭ كۆچمە ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئاز بولمىغان سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مۇشۇ مەسىلە ھەققىدىكى قاراشلىرى ھېلىمۇ خورافاتلىققا خاتىمە بېرىپ، پەنگە ھۆرمەت قىلىشتا ئۆزىنىڭ ئەمەلىي قىممىتىنى ھەرگىز يوقاتمايدۇ.

تۆتىنچى، چۈش ھادىسىنى ئەنئەنىۋى قاراشلار بويىچە ئەمەس، ئىچكى ــ تاشقى شارائىتلارغا ئاساسەن چۈشەندۈرمەكچى بولغانلىقى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوللانغان «تادۇ» ئۇقۇمىغا خاس بەنە بىر ئالاھىدىلىكتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراشنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىگۈچ رول ئوينايدىغان ياكى ئۇنىڭ زور تەسىر كۆرسىتىدە-

غان چۈش هادىسىسى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ؛
4367 كىشى ئۇخلىغاندا مەڭەر چۈش كۆرەر.
ئۇرۇشنى بىلسە، تېز دېگىنى كېلەر.

4371 چۈشۈڭ ياخشى كۆرسەڭ، سۈيۈنگىن هامان،
يامان بولسا هەققىە سېغىنغىن شۈئان.

5993 كېرەك ياخشى بىلمەك بۇ چۈش ئىلمىنى،
قىلىپ ئېهتىيات، خوپ ئۆرۈسە ئۇنى.

5996 كېچەدىكى چۈش تەبىرى باشقىدۇر،
يانا كۆرسە كۈندۈز، ئۇ باشقا بولۇر.

5997 كۆرەرسەن، بۇ چۈش ئىلمىنىڭ شەرتى كۆپ،
ئاۋۋال بىلگۈلۈك ئۇنى ئەقىل يۈرۈتۈپ.

5999 ئۆرۈۋەرمە چۈش دەپ چۈشىنىڭ هەر بىرى،
ئى ئالىم، بۇ چۈشنىڭ كۆپتۈر تەبىرى.

6000 ئۆرۈۋەرمە چۈشنى، بىلىم بىرلە ئۆر،
قىياسەن مەنىسىنى چۈشىنىپ كۆر.

6003 چۈشۈڭ ئۆرۈ خوپ، چۈش ئۆرۈشكە باقمۇر،
بىلىپ ئۇپ ۋە ئەسلىن ئەقىل بىرلە كۆر.

6023 ئەمەس بىرلا خىلدا بۇ چۈش تەبىرى،
ئى تەمكىن، چۈشەنمەك كېرەك ھەر بىرى.

6029 بۇ چۈشكى، كىشى كۆرسە ساغلام بولۇر،
شۇ چۈش بەزىلەرنى كېسەلمۇ قىلۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ چۈش ئۇستىدە توختالغاندا، چۈش ھەققىدىكى قارىشىنى مۇنداق بىر نەچچە نۇقتىدىن بايان قىلىدۇ:

بىرىنچى، چۈش كىشى ئۇخلىغاندا يۈز بېرىدىغان بىر ئومۇمىي خاراكتېرلىك ھادىسە، چۈش چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، كۈندۈزدە كۆرىدىغان چۈش ۋە كېچىدە كۆرىدىغان چۈش دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ، كىشىلەر ئۆز چۈشىنىڭ ياخشىلىققا قارىتىشىنى ئىزدەيدۇ، چۈش ياخشى-يامان دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئىككىنچى، چۈش كۆپ تەرەپلىمە «شەرتلەر» (5997 - بېيىت) بىلەن باغلانغان بولىدۇ، ھەرىكىنىڭ چۈشى ئوخشاش بولمايدۇ، چۈش بىلەن باغلانغان «تۈپ» ۋە «ئەسلى» ئەھۋالىنى (6005 - بېيىت) ئوبدان بىلىش كېرەك، چۈشنىڭ تەبىرى كۆپ خىل بولىدۇ (5999 - بېيىت)، چۈشنى ئۆز جايىدا ئۆرۈش ئۇچۇن «چۈش ئىلمى» (5993 - بېيىت) نى ياخشى بىلىش كېرەك. ئۇچىنچى، چۈشنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشى چۈش كۆرگۈچىنىڭ ھەر خىل ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، غەزانىڭ ياراملىق - يارامسىزلىقى (6005 - بېيىت)، ياشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى،

(6007 - بهيىت)، بەك ۋە ئاۋام ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، پەسىللەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى (6006 - بهيىت)، چۈش كۆرگۈچى مىجەزنىڭ سەپرا (6010 - بهيىت)، سەۋدا (6012 - بهيىت)، بەلغەمغە مايىللىق ئەھۋالىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، كىشى كۆرىدىغان چۈشلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇلاردىن باشقا، يەنە ئويلاپ يېتىپ كۆرىدىغان چۈش (6016 - بهيىت)، «شەيتانىي چۈش» (6017 - بهيىت)، ئىلىشمان چۈش (6015 - بهيىت)، ھۇنىرىنى كۆرىدىغان چۈش (6018 - بهيىت)، ئۆزىگە نەپ بەرمەيدىغان چۈش ۋە باشقا چۈشلەرمۇ بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۈش ئۇستىدە توختالغاندا، چۈشنىڭ ئىنسانغا خاس بىر ئومۇمىي ھادىسە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئادەمگە بېقىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «چۈش جانغا بېقىنىدۇ» دېگەن قاراشنى كەرچە تىلغا ئالمىسىمۇ، ئەمما ئاشۇ خىل قاراشقا ئوبيېكتىپ جەھەتتە ھېچقانداق ئورۇن قالدۇرمايدۇ. چۈشنىڭ خىلمۇ خىللىقى ئۇستىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ شارائىتلار بىلەن باغلانغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەسىلەن، ئىنكار نەزەرىيىسى نۇقتىسىدىن ئىزاھلايدۇ. «تەندىن ئايرىلغان جان سايا‌ھىتى» چۈشكە سەۋەب بولىدۇ، دېگەن قاراشنى مۇھىم سەۋەب قاتارىدا ئەمەس، مۇھىمسىز سەۋەب قاتارىدىمۇ تىلغا ئېلىپ قويمايدۇ. ماۋنا بۇ بولسا، ئۇنىڭ «تادۇ» ئۇقۇمىدىكى ماتېرىيالىزملىق ئامىلىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە ئىزچىللىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

چۈش — پەن ۋە پەلسەپە ساھەسىدە ئۇزاقتىنچە ھەل قىلىش قىيىن بولۇپ كەلگەن مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەر ئۆزئارا تەن تۇرۇلۇشنى پۈتۈنلەي بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، تۇيغۇ ۋە تەپەككۇرنى تەنىنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس، جاننىڭ ھەرىكىتى، جان ئۇلىمەيدۇ دەپ قارىغان ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات باسقۇچىدىمۇ ئاز بولمىغان كىشىلەر ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئۆزى كۆرگەن چۈشنىڭ ياخشىلىق ياكى يامانلىقىغا تارتىنىپ ئىشىنىدۇ. پەلسەپە تارىخىدىن قارىغاندا، ئىدىيالىستلار ئومۇمەن جان ئۆلمەيدۇ دەپ قارىسا، ماتېرىيالىستلار پەيلاسوپلار ئومۇمەن ئۆلمەيدىغان جاننىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىدۇ. ياكىچۈەن: ئادەم ئۆلسە جېنىمۇ ئۆلىدۇ، ئوت ئۆچسە يورۇقىمۇ ئۆچىدۇ؛ لوزۇكىيۇەن: ئادەم ئۆلسە پەرىشتىگە ئايلىنىدۇ دېيىش ئەخمەقلىق؛ جاك تەييۇەن① : ئادەم ئۆلسە ئۇستىخېنى قورۇيدۇ؛ دىدېرو② : ئۆلمەيدىغان جان مەۋجۇت ئەمەس دېگەن

---

① جاك تەييۇەن — (1860 — 1936) بېقىنقى زامان دېموكراتىك ئىنقىلابچىسى ، ئىدېئولوگ .

② دىدېرو — (1713 — 1784) فرانسىيىلىك مەرىپەتچى ئىدېئولوگ، ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپ، ئاتېزمچى، ئەدەبىياتچى، «ئېنسىكلوپېدىيە» نىڭ باش مۇھەررىرى.

ئىدى. ماركسىزمدىن بۇرۇن ئۆتكەن ماتېرىياللىستلار گەرچە بىۋاستە كۆزىتىشكە تايىنىپ، ئۆلىمەيدىغان جانلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قاراشلىرى بىۋاستە كۆزىتىش خاراكتېرىگە ۋە قىياس خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئاساسلىرى كۈچلۈك ئەمەس ئىدى. يەنە بەزى ماتېرىياللىستلار ۋە ئاتېزمچىلار دۇنيانىڭ ماددىلىقىنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆلىمەيدىغان جانلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تولۇق ئېتىراپ قىلدى ياكى قىسمەن ئېتىراپ قىلدى. ۋاكچۇك، ئادەم تۇغۇلسا ئۆلىدۇ، دەپ قارىدى. يەنە بەزىلەر ئادەم ئۆلسە روھى ئاسمانغا چىقىپ كېتىدۇ، ئۇستىخىنى توپىغا ئايلىنىدۇ، دېدى. ئەبۇ بەكرى ئەنزارى ① ئاساسىي جەھەتتىن ماتېرىيالىزمغا مەنسۇپ بولغان قاراش بىلەن ئىسلام دىنى تېئولوگىيىسىنى تەنقىدلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، ئوتتۇرىغا قويغان مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بەش نەرسىنىڭ بىرسى جاندىن ئىبارەت ئىدى. ئىبنى سىنا ۋە فارابى دۇنيانىڭ ماددىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنە ئۇلار ئۆلمەس جانلىقنىڭ ئېتىراپ قىلغان ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدىنقى ماتېرىياللىستلارغا ئوخشاش جان ئۆلىمەيدۇ

---

① ئەبۇ بەكرى ئەنزارى — (مىلادىيە ۹۶۹ — ۱۰۲۹) ئىرانلىق تېۋىپ، پەيلاسوپ، ئىزىلە. ئۇ، دۇنيادا پاراللېلىق، جان، ئىپتىدائىي ماددا، مۇتلەق ماكان ۋە مۇتلەق زاماندىن ئىبارەت بەش خىل مەڭگۈلۈك ماھىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەيدۇ.

دۇ دېگەن قاراشنى ئەدەبىيەتتە ئىنكار قىلمىدۇ. ئومۇمەن ماتېرىيالىزمغا مەنسۇپ بولغان كىشىنكى پەيلاسوپلارنىڭ ئىزچىللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە يېڭىدۇ، ئۇنىڭ بايانلىرىدا قىسمەن قوشۇمچە گەپلەر بولغان بولسىمۇ، ئەما ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، چۈشىنىك تەنگە ۋە شائىرانىتقا بېقىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەقدىرچىلىكنى رەت قىلغانلىقى بۈگۈنكى كۈندىمۇ رېئال ئەھمىيىتىگە ئىگە. كۆپچىلىككە ئايان ئۇيغۇر ۋە چۇش ئادەم بەدىنىگە، شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ چوڭ مېڭىسىنىڭ پائالىيىتىگە باغلانغان بىر فىزىئولوگىيىلىك ھادىسە. ئادەمنىڭ مېڭىسى ھەققىدىكى تەتقىقات بىخ ھالەتتىكى ئېپتىدائىي تەتقىقات دەۋرىنى XVIII ئەسىر ۋە XIX — XX ئەسىردىكى مېخانىكا خاراكتېرلىك تەتقىقات، شۇنىڭدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك، ھازىرقى زامان سەۋىيىسىدىكى تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچى ئارقىلىق تونۇش زور دەرىجىدە چوڭقۇرلىشىپ، مېڭىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ئايدىڭلىشىپ، ئۇتمۇشتىكى سىرلىق تۇمان يېشىپ بېرىلدى. مېڭە ئىلمىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇ — چوڭ مېڭە پوستلىقىدىكى نېرۋا ھۈجەيرىلىرىنىڭ ئۇزاق ۋە كۆچلۈك ئىش قىلىشى بىلەن كېلىپ چىققان تېلىش ۋە ھالسىزلىقتىن ھۇزۇرلىنىش يۈز بېرىدىن باش مېڭە پوستلىقىدا ھاسىل بولغان تورموزلىنىش جەريانىدىن ئىبارەت. بۇنداق تورموزلىنىش پۈتۈن مېڭە پوستىغا ۋە مېڭە ئاستىدىكى بۆلۈنمىلەرگە كېڭىيىدۇ، ئۇيغۇ ئەنە شۇ تورموزلىنىشتىن ھا-

سل بولىدۇ. كىشى ئۇخلىغاندا نەپەس ئېلىش، يۈرەكنىڭ سوقۇشى، تاماقنىڭ ھەزىم قىلىنىشى، شۆلگەي ۋە گورمون ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق فۇنكسىيىلەر ئاستىلىشىدۇ. كىشىنىڭ مۇھىت بىلەن بولغان ئالاقىسىدا چېكىنىش بولىدۇ. ئەمما، ھېپنوفىز نۇرغۇن مىقداردا گورمون ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئۆسۈش شۇنىڭ بىر خىلى. ھېپنوفىزنىڭ فۇنكسىيىسى يېڭى بىلەن كونىنىڭ ماددا ئالماشىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مېڭىنىڭ ھارغىنلىقىنى تۇتۇۋالغان تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىشى ئۇخلىغاندا، ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇخلاش ھالىتى ئۆزئارا ئالماشىپ تۇرىدۇ. بىرى، ئادەتتىكى ئاستا دولقۇنلۇق ئۇيقۇ ھالىتى؛ يەنە بىرى، غەيرىي ھالەتلىك، ئىتتىك دولقۇنلۇق ئۇيقۇ ھالىتى. كېيىنكى ئۇيقۇ ھالىتىدە كۆز تېز ئايلىنىدۇ، مېڭە قان تومۇرلىرى كېڭىيىپ مېڭە پوستىلىقىدىكى قان مىقدارى ئالدىنقى ئۇيقۇ ھالىتىدىن 30 — 50 پىرسەنت ئېشىپ كېتىدۇ، ئوكسىگېن سەرپىياتى كۆپىيىدۇ، مېڭىنىڭ ماددا ئالماشىشى جانلىنىدۇ. بۇ ھال مېڭىنىڭ نورمال فۇنكسىيىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. كىشى ئۇخلىغاندا، پۇتۇن چوڭ مېڭە نېرۋا ھۈجەيرىلىرى پۇتۇنلەي تورمورلىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ تورموزلىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. چۈش چوڭ مېڭىدىكى ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز ئۇچۇرلارنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ئىپادىلەنگەن پسىخىك ھادىسە. ئۇخلىغان چاغدىكى ئاۋاز، نۇر، پۇراق قاتارلىق تاشقى ئامىللار، بەدەننىڭ ئۆزىدىكى ھەر خىل قوزغاتقۇچى ئامىللار مۇ چۈش

نىڭ مەزمۇنىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئادەم كۆپىنچە تېز دولقۇنلۇق ئۈيقۇ ھالىتىدە چۈش كۆرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مېڭىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى، شۇنىڭ دەك چۈشىنىڭ سىرى تېخى تۈزۈك ئېچىپ بېرىلمىگەن ئەھۋالدا، ئۆزىنىڭ تەبابەتچىلىك ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئەقلىي تەپەككۇرغا تايىنىپ چۈشىنىڭ ئادەمگە، ئادەمنىڭ مېڭىسىگە بېقىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، مېڭە ئىلمىنىڭ جاۋابىغا يېقىنلىشىدىغان تاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چۈشىنىڭ غەيرىي تەبىئىي كۆچلەرگە بېقىنىدىغانلىقىنى دادىللىق بىلەن رەت قىلغانلىقى، شۇ-نىڭدەك ئۇنىڭ مۇشۇنداق روھ ئىپادىلەنگەن ئاساندىن-مۇ، يەردىنمۇ، ئەنئەنىۋى قاراشلاردىنمۇ قورقمايدىغان پوزىتسىيىسى ئەلۋەتتە مەدھىيە ئېيتىشقا ئەرزىيدۇ.

بەشىنچى، «خۇدا» نىڭ «تادۇ» ئۇقۇمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە كونكرېت تەھلىل يۈرگۈ-زۈش كېرەك. دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قاراش—يارا تقۇچىنى ئېتىراپ قىلىش - قىلماسلىق مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يارا تقۇچىنىڭ ئورنى، رولى ھەققىدىكى قارىشى بايان ۋە مەزمۇن جە-ھەتتىن قارىغاندا، بىرقەدەر چىگىش بولۇپ، باھا بې-رىش قىيىن بولغان، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى پې-كىرلەر مەركەزلەشكەن بىر نۇقتا. ئەسەرنىڭ بايان قى-لىش تەرتىپىدىن قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن خۇداغا، پەيغەمبەرلەرگە ۋە تۆت چارىيارغا مەد-ھىيە ئوقۇشتىن كېيىن باشلايدۇ. ئەسەر ئىچىدە ئاز بولمىغان

ئورۇنلاردا ياراتقۇچىنى تىلغا ئالمدۇ.

2 ئۇلۇغلۇق ئىگىسى، قادىر زۇلجەلال①،
ياراتقان، تۆرەتكەن ۋە قادىر كامال.

125 ياراتتى ئالەمنى ئۇ خالاپ ئۆزى،
يورۇتتى كۈن، ئاي بىرلە دۇنيا يۈزى.

3899 ئۇ بىردۇر، ئىرىغ ـ پاك، قېتىشسىز ئىرۇر،
قىلۇر يوقنى بار ئۇ، بارنى يوق قىلۇر.

3901 نېمەنى ئىرادە قىلسا ئۇ، قىلۇر،
نېمەنى دېسە بول، دېگەنى بولۇر.

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، يۈسۈپ ھاجىپ ياراتقۇچى ئۈستىدە توختىلىدۇ. بۇ ئېتىراپ قىلىنمىسا، ئوبيېكتىپلىق پرىنسىپقا توغرا كەلمەيدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ياراتقۇچىنىڭ «تادۇ» ئۇقۇمى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىدىن ئۇنىڭ ئورنى ۋە رولىنى پەرقلىۋېلىش كېرەك. بۇنداق قىلماسلىقمۇ ئوخشاشلا ئوبيېكتىپلىق پرىنسىپقا ئۇيغۇن ئەمەس. بۇنداق دېيىشمىنىڭ سەۋەبى: بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تارىخىي شارائىت تەپەلىدىن، ئەسەرنىڭ بايان قىلىش شەكلىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ياۋروپادا III ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە داۋام قىلغان

① زۇلجەلال — (ئەرەبچە) ئاللانىڭ بىر ئىسمى.

فېئودالىزم جەمئىيىتىدە خرىستىئان دىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغداشنىڭ مەنىۋى قورالىغا ئايلانغان ئىدى. فېئودالىزم 2000 مىڭ يىلدىن ئوشۇق ھۆكۈم سۈرگەن جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىدە بۇددا دىنى، داۋچاۋ دىنى ھەم كۈچلۈك روھىي تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن دىنلاشتۇرۇلغان روھىي تەلىماتى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ئىدى. ئەينى زاماندا جەڭ ئارقىلىق تارقالغان ئىسلام دىنى قاراخانىلار دۆلىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە ھەرقايسى دۆلەتلەردە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان دىنلارنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىغا قارىماستىن، ھەممە جايدا ئېنگېلىس ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيىنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلۈكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، شۇ چاغدىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىيەت تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى»①. ئوتتۇرا ئەسىردە خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودال كۈچلەرگە قارشى ھەرىكەتلىرى، ئىلغار مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىدىيىلىرى دىنىي تونىدىن پايدىلانغان ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بۇ يېپىنچىدىن پايدىلىنىشنى ئەستىن چىقارمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئىك

---

① ئېنگېلس: «فېيېرباخ ۋە ئەمىس كلاسسىك پەلسەپىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى ۸۶ - بەت.

كىنىچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىر تەرەپتىن خۇدانى تىلغا ئالىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ئانا تىلى بىلەن يېزىلغان بىلىم دېگىزى① نى ئىگىلەشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ:

16 كىتابنى چۈشەنگەن بىلۈرلەر ئۇنى،
ئوقۇپ، يازسىلا ئۇ بىلەلمەس مۇنى.

دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەت ئوقۇشنى، يېزىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىكىلا بۇ كىتابنى چۈشىنىپ كېتىشى ناتايىن ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئۇنى چۈشىنەلەيدىغانلار ئۇنى بىلەلەيدۇ دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز زامانداشلىرىغا، ئۇ ئەۋلادلىرىغا ھەددىيە قىلىۋاتقىنى باشقا بىر نەرسە ئەمەس، «بىلىم دېگىزى» ئىدى. «بىلىم ــ كۈچ دېمەكتۇر» دېگەن ئۇلۇغ پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان بېكون② مۇرەسسەچىلىكنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، ھەقىقەتنى ئىگىكە ئايرىپ، بىلىم ساھەسىگە ياتىدىغان ھەقىقەت ۋە ئىلاھىيەت ساھەسىگە ياتىدىغان ھەقىقەت دەپ گەندىن ئىبارەت «ئىككى ياقلىما ھەقىقەت» نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇرۇن دىنغا مەنسۇپ بولۇپ كېلىۋاتقان ساھەنىڭ زور بىر قىسمىنى ئايرىپ چىقىپ پەنگە تاپشۇردى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بېكونغا ئوخشاش «ئىككى ياقلىما ھەقىقەت» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويمىدى.

---

① B «دىغا تارالسۇن

② بېكون ــ (1562 ــ 1626) ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ شەيئىلەرنىڭ ئورنىگە خاس زەرنە
يىتتىنىڭ بولىدىغانلىقىنى، بىلىم ئالەمنىڭ سىرىنى ئېچىپ
بېرىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەندە، ياراتقۇچىنىڭ رولى ۋە
ئورنى بېكون ئوتتۇرىغا قويغان «ئىككى ياقلىما ھەق-
قەت»تىن خېلىلا تارايغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىككىنچى،
يۇسۇپ خاس هاجىپ ياراتقۇچى نامىنى ــ ئاللا، خۇدا،
ئىلاهى ئىزىم، ئىگەم، تەكرىم، قادىر، رەب، زۇلجەلال
ۋە بايات قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتايدۇ. ياراتقۇچى
توغرىسىدىكى مۇشۇنداق ناملاردىن قارىغاندا، يۇسۇپ
خاس هاجىپ خۇدانىڭ نامىنى ئىسلام دىنى نۇقتىسىدىن
ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماستىن، پانتىزملىق ئىدىيىنىڭ تە-
سىرى بىلەنمۇ ئىپادە قىلىدۇ. ئۇچىنچىسى، ياراتقۇچى
ئۇستىدە توختالغاندا، هەم مەسىلىنىڭ مەركىزىنى ئوتـ
تۇرىغا قويىدۇ، هەم ئۆزىنى ئۇلىغا جاۋاب بېرىشتىن
قاچۇرىدۇ.

8 ئەي بىرسەن، بىرىكمەس ساڭا باشقا بىر،
بۇرۇن سەن جىمىدىن، جىمىدىن ئاخىر.

11 ئىچۇ ـ تاش بىلۇچى ئەي هەققۇلىيەقىن①،
كۆزۈمدىن يىراقسەن، كۆڭۈلگە يېقىن.

12 ئېرۇر بارلىقىڭ كۇن ۋە ئايدەك يورۇق،
تېگىگە يېتۈچى كۆڭۈل ـ ئەقىل يېرىق.

① هەققۇلىيەقىن ــ (ئەرەبچە) ئىنسانىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدا ئىسپاتلانغان
هەقىقەت.

16 ئۇنىڭ ئوخشىشى يوق ۋە ياكى تەڭى،
نىچۈكلۈكىگە يەتمەس خالايىق ئېڭى.

19 ئورۇن ئول ياراتتى، ئورۇن يوق ئادا①،
ئۇنىڭسىز ئورۇن يوق، ئىشەنگىن بۇگا.

26 ئۇ قانداق دېمەكتىن كۆڭۈلنى كۆزەت،
پۈتۈپ بارلىقىغا ئاسايىشقا يەت.

27 نىچۈك، قانچە دەپ يۈرمە، تۇتقىن ئۆزۈڭنى،
نىچۈك، قانچىسىز بىل، ئۇزارتما سۆزۈڭنى.

بۇ سېپىردا تۆۋەندىكىدەك ئىككى مەسىلە بار: بىرىنچى، ھەممىدىن بۇرۇن ۋە ھەممىدىن كېيىن پەقەت بىرلا ياراتقۇچى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئىككىنچى، خۇدا گەرچە كۆزدىن يىراق بولسىمۇ، كۆڭۈلگە يېقىن، ئۇنىڭ بارلىقى ئايدىڭ، لېكىن كۆڭۈل، ئەقىل بىلەن ئۇنىڭ تېگىگە يەتكىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ نىچۈكلۈكىگە خالايىقنىڭ ئېكسىمۇ يەتمەيدۇ. ئۇ، ئورۇن ياراتقان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئورنى يوق، ھەممىگە پۈتكىن، ئۇ قانداق دېگەننى كۆڭۈلگە كەلتۈرمە، ئۇ قانچە دەپ يۈرمە، سۆزۈڭنى ئۇزارتما دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر تەرەپتىن خۇدا بىر دېسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ-

① ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، خۇدانىڭ ئۇرۇغ چايى يوق، ئۇ، ھەممە چايدا ھازىر، ھەممە جاي ئۇنىڭغا ئورۇن دېمەكچى.

ئەك قانداقلىقىنىك تېگىگە يەتكىلى بولمايدۇ، دەيدۇ، ئۇ، ياراتقۇچى ئۇستىدە كۆمانىنىك بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ، ئۇنى يوشۇرمايدۇ، لېكىن كۆماننى يېشىپ بېرىشتىن باش تارتىدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى قارىشى مانا شۇنداق زىددىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ ئىجابىي قاراشلىرى ئۇ ياشىغان تارىخىي دەۋرنىڭ روھى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ قارىشىدىكى سەلبىي ئامىللار مۇ دەۋر چەكلىمىسىنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تادۇ» ئۇقۇمى مول دىئالېكتىكا ئىدىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاساسەن «تادۇ» مۇنەزىملىق ماتېرىيالىزملىق قارىشىنى ئىپادە قىلغان بولۇپ، ئۇ ھەرگىز قەدىمكى زامان «ئاساسىي زات» قارىشىنىڭ ئاددىي يوسۇندىكى تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت بولماستىن، پەلسەپە ئىدىيىسى تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ ئىپادىسى، ئۇ ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىردىكى نامۇچىلىق نەزەرىيىسى ئىپادىلىگەن ناھايىتى يۇمران دۇنيا قاراشتىن سۈپەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى جۈگگو پەلسەپە تارىخىدا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تىلغا ئېلىشقا سازاۋەر بولۇشقا تېگىشلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا پەلسەپە تارىخىدىمۇ پەلسەپە تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇئەييەن بىر ئارىلىق ھالقىسى سۈپىتىدە نامايان بولغانلىقى جۈگگو خەلقىنىڭ پەخرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭمۇ ئىپتىخارىدۇر.

شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى

شەرىپىدىن ئۆمەر

ئاتاقلىق بىر نېمىس پەيلاسوپى «پەلسەپە ۋە تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ئويغىنىش دەۋرىنى «يېڭى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تاڭ نۇرى» دەپ ئاتىغان ئىدى.

غەرب مەدەنىيەت تارىخىدا ياۋروپانى مەركەز قىلغان ھالدا، ئوتتۇرا ئەسىردىن يېڭى دەۋرگە، يەنى فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈنچى دەۋرى «ئويغىنىش» دەۋرى، پۈتۈن ياۋروپادا «PeHeccaHuc» ① دەۋرى دەپ ئاتالدى.

ئوتتۇرا ئەسىردە فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈش دەۋرىدە خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئېلىمىنتلىرى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ باغرىدا پىشىپ يېتىلدى.

كاپىتالىستىك ئىرانىڭ تۇغۇلۇش بەلگىسى، ئەدەبىي

---

① «PeHeccaHue» — ياپونچە قېتىم ژ. ژەزوروژ ئۈزۈنىڭ «ھاياتنى چۈشەندۈرۈش» دېگەن ئەسىرىدە ئىشلەتكەن يېڭى سۆز بولۇپ، ئۇ يېڭى تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يات - سەنئەتتە ئالىتىنىڭ (قەدىمكى) «سىرلىق» ئەنئە-
نىنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىپ، يېڭى ئىنسانىي يول بىلەن
گۈللەپ ياشنىشى قاتارلىقلار ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئا-
ساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدۇر.

ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەنە شۇ ئۇلۇغ تارىخىي ئەھ-
مىيەتكە ئىگە خۇسۇسىيەتلىرىنى ماركسىزم كلاسسىكلە-
رى خۇلاسىلەپ «ئىنسانىيەت شۇ دەۋرگىچە بېشىدىن كە-
چۈرگەن ھەممە ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغ، ئىلغار
ئۆزگىرىشتۇر»① دەپ باھالىغان ئىدى.

ئويغىنىش دەۋرى ئىدىئولوگىيە - روھىيەت دۇنيا-
سى ساھەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پۈتۈن ياۋروپا ئىجتى-
مائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى بىر قېتىملىق زور ئىدىيە ئا-
زادلىق ھەرىكىتىدۇر. ئۇ، گرېتسىيە (يۇنان) - رىم كلاس-
سىك ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ «قايتا تۇغۇلۇشى» بە-
لەنلا ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭ ئىككىنچى ئەۋجى چوققىسى
بىلەنمۇ چەكلەنمىدى. ئۇ، جۈملىدىن گۈمانىزم تەتقىقاتى
بىلەنمۇ چەكلەنمىدى.

ئۇ، ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىيىۋى ئازادلىق
ئىنقىلابىنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى.

فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئۇششاق قول ھۈنەر-
ۋەنچىلىكىنىڭ مانۇفاكتۇرالىغا ئايلىنىشى، ئۇلۇغ تۆت كەش-
پىياتنىڭ دۇنياغا كېلىپ، كومپاسنىڭ تۇرتكىسى بىلەن

① ماركس - ئېنگېلس، «سەنئەت توغرىسىدا» 1 - توم 332 بەت،
رۇسچە.

ئۇلۇغ جۇغراپىيىلىك ساياھەت يولىنىڭ ئېچىلىشى، دۇنيادا خەلقئارا سودىنىڭ باشلىنىشى، سىنىپىي مۇناسىۋەتتە ياش ئىلغار بۇرژۇئا سىنىپىنىڭ «رەھبەر» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى، ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈمىدە فېئودال كاروللۇق تۈزۈمنىڭ مىللىي بۇرژۇئازىيە يېتەكچى قىلىغان مىللىي دۆلەتلەرگە ئايلىنىشى، ئىجتىمائىي ھەرىكەتتە «ئەھلى سەلىپ ئۇرۇشى»نىڭ غەرب ۋە شەرق ئالاقىسىنى بىر - بىرسىگە باغلاپ، ئالاقە زەنجىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن شەرق ۋە غەرب ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىر - بىرىگە تەسىرى، كىتابلارنىڭ قولىيازما، كۆچۈرمە، سىنگراپىيىلىك شەكىلدىن زاۋۇت نەشرىياتچىلىقىغا ئۆتۈشى، نەتىجىدە ئانىتىك (قەدىمكى) ئەدەبىياتنىڭ «سىرى» ئېچىلىپ، ئەركىن تەپەككۇرنىڭ مەيدانغا كېلىپ گۈللىنىشى بولدى.

«ئوتتۇرا ئەسىر، ئىدىئولوگىيىنىڭ ھەممە شەكىللىرىنى ... ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتتى ۋە ئۇلارنى ئىلاھىيەتنىڭ شۆبىلىرىگە ئايلاندۇرۇۋېتتى ... ئاممىنىڭ ھېسسىياتى نوقۇل دىنىي ئوزۇق بىلەن ئوزۇقلانغان ئىدى» سىنىڭ دەسلەپكى ھالدا بۇزۇپ تاشلىنىپ، روھىيەت دۇنياسىدا چېركاۋغا ۋە چېركاۋ تەلىماتىغا قارشىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئاقىۋەت روھىيەت دۇنياسىدا چېركاۋ ھونوپولىيىسىنىڭ يوقىلىشى، پەندە تەيىنىتنى ئۆگىنىشنىڭ باشلىنىشى، ئىلمىي، تارىخىي ئىلىملەرنىڭ تەكشۈرگەندە، ئۇ، ياۋروپادا رومانىزوۋ دېگەن ئاق سۆڭەكنىڭ قۇرغان «پىلاتون ئاكادېمىيىسى» نامى بىلەن باغلانغان

بولۇپ، ئىتالىيەدىكى شۇ زاماننىڭ ئەڭ چوڭ شەھىرى بولغان فىلورۇنسىيەدە يۈز بەرگەن «رىناۋراتسىيە» (ئەسلىگە كېلىش) ئاتالغۇسى بىلەنمۇ باغلىنىدۇ. يۇقىرى قى «ئاكادېمىيە» قەدىمكى گرېتسىيە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلاتتى.

1453 - يىلى مۇسۇلمان تۈركلىرى كونستانتىن نوپۇل (ھازىرقى ئىستانبۇل)نى بېسۋېلىپ، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلدى، بۇ جايدىكى قەدىمىي گرېتسىيە تەتقىقاتچىلىرى ئىتالىيىگە قېچىپ كېلىپ فىلورۇنسىيگە يىغىلدى. نەتىجىدە، ئىتالىيە «كلاسسىك گرېك - رىم رىناۋراتسىيىسى»نىڭ مەركىزىگا ئايلاندى.

بۇ چاغدا مەيدانغا چىققان ياش ئىلىغار بۇرژۇئازىيە سىنىپى فېئودالىزم ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان چېركاۋغا قارشى ئىدىيە ئازادلىق تۇغىنى كۆتۈرگەنده، فېئودالىزم ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان چېركاۋ تەرەپتىن ئىنكار قىلىنغان قەدىمىي گرېك-رىم مەدەنىيىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئوزۇقلىنىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. چۈنكى، گرېك - رىم كلاسسىك مەدەنىيىتى ئۆزىگە گۈمانىزم ئىدىيىسىنى يەتكچى قىلغىنى ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ بۇ قېتىمقى فېئودالىزمغا قارشى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە كۈرىشىدە چېركاۋغا قارشى — چېركاۋنىڭ «تەڭرى ھوقۇقى، چېركاۋ ھوقۇقى»غا قارشى «ئادەم ھوقۇقى»نى ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە بىرىنچى ئورۇنغا چىقىرىشى، بۇرژۇئا ئىش

لەپچىلىرىش كۆچىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىرىنچى دەرىجىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم ئىش ئىدى.

ماركسىزم كلاسسىكلىرى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى تەسىرى ئۈستىدە توختالماندا، بۇيۈك تارىخىي ھادىسىنىڭ باشلىنىشى دانتىنىڭ، لېئوناردو داۋىنچى، ئالبىرخىت، دىيورېر، ماكىئاۋېلى ۋە ليوتىرلارغا ئوخشاش سەنئەتكار، يازغۇچى ۋە ئالىملار پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ئىدى ۋە بۇ ئويغىنىش دەۋرى ۋەكىللىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى XVIII ئەسىر مەرىپەتپەرۋەرلىرىگە بولغان چوڭقۇر تەسىرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، XVIII ئەسىردە مەيدانغا چىققان رۇسسو، ۋۇلتېر، دىدېرو، دالامبىر ۋە ئۇلارغا ئوخشاش مەرىپەتپەرۋەرلىرى يازغۇچى ۋە مۇتەپەككۇرلار ھەم «فرانسىيىدە يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان ئىنقىلاب (1789 — 1794 - يىللىرىدا بولغان ئىنقىلاب) ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى مەرىپەت نۇرى بىلەن يورۇتقان بۇيۇك زاتلار ئىدى»① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

دېمەك، XVIII ئەسىر مەرىپەتپەرۋەرلىرىنىڭ ئىلغار ئىنقىلابىي ئىدىيىسى XIII ئەسىردىن باشلانغان ئويغىنىش دەۋرى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىلغار ۋە ئىنقىلابىي دېموكرات ئىدىيىلىرىنىڭ بىۋاستە تەرەققىيات داۋامىدۇر.

---

① بۇلىرىنى كىتاب ٥٤٤ - بەت راسچە.

ف. ئېنگېلس «پانتىزمنىڭ ئۆزى دۇنياغا ئەركىن، ئىنسانىي نەزەر بىلەن قاراشنىڭ ئەڭ پەسىدۇر، خالاس① دەپ كۆرسەتمىدۇ.

ئويغىنىش دەۋرى مۇتەپەككۇرلىرى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ۋەرانىسىيە بۆرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى دىن پەرقلىق، ھالدا ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى پانتىزم شەكلىدە، سۈرەتلەپ ئىزچىللىقسىز شەكىلدە ئىپادىلىدى. ئۇلار بۇ دەۋرنىڭ فېئودالىق چەكلىنىشىنىمۇ، ئىسيانكارلىق روھىنىمۇ ئىپادىلىدى.

ئويغىنىش دەۋرى ۋەكىللىرى ناھايىتى زور غەيرەت، ئىلمىي شىجائەت بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي خورافات چىرمىۋىلىۋالغان سىخولاستىك قانۇنلىقلار، روھانىيەتچى تېئولوگىيە (دىنىي پەلسەپە)گە قارشى زور بىر ئېقىم پەيدا قىلدى.

بۇ دەۋرنىڭ بايراقدارى بولغان ياش بۆرژۇئا سىنىپى فېئودالىزمنىڭ ئىنسانىي كىشىلىك ھوقۇقىنى دەپەسەندە قىلىدىغان، تەقۋادارلىق، تەبىقەچىلىك، نادانلاشتۇرۇپ قۇل قىلىشقا قارشى، ئىنسانىيەتنىڭ بايلىقى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش، رېئال ئالەم ھەققەتلىرىنى بىلىش، شەخسنىڭ ئازادلىققا ئېرىشىش قابىلىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەقىل، ئىلىم ـ پەن بۇنىڭ ياخشى ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ سىياسىي جەھەتتىن «باراۋەرلىك»، «مېھىر ـ مۇھەببەت»

---

① بۇقىرىقى كىتاب ٩٩٥ ـ بەت رۇسچە.

قاتارلىق شوئارلارنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى.

جۇملىدىن ئۇ، تەبىئەت ئىلمى ۋە ماتېرىيالىزم تەرەققىياتىنىڭ يولىنى كېڭەيتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى دەۋر تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ھالدا دەۋر سەھنىسىگە چىقىپ قالغان بۇرژۇئا سىنىپىنىڭ بۇ دەۋدىكى ئۆتكۈنچى جانجان مەنپەئەتىگە پايدىلىق ھەم ئۇيغۇن ئىدى.

ئەمما، مۇنداق پىكىرلەرنىڭ ئىپادىسى شەكلى يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىرچىلىكنىڭ «تەڭرى» يوپۇقىدا ئىدى.

ياۋروپا، پانتېستلىرىنىڭ گۇمانىستىك، راتسىئونالىستىك، ناتۇرالىستىك كۆزقاراشلىرى يۇقىرىقى يوپۇقنى يېپىنغان پانتېزىم شەكلىدە ئىپادىلەندى.

شۇڭا فېيېرباخ «كەلگۈسى پەلسەپىنىڭ قائىدىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە «پانتېزىم تېئولوگىيىلىك ئاتېزىم، تېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىزم بولۇپ، تېئولوگىيىنىڭ تېئولوگىيىسىنى مەيدانىدا تۇرۇپ ئىنكار قىلىشى بولىدۇ» دېگەن بولسا، «پەلسەپىنى ۋاقتىلىق ئۆزگەرتىشنىڭ پروگراممىسى» دېگەن ئەسىرىدە «ئاتېزىم پانتېزىمنىڭ، ئېزچىل پانتېزىمنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى» دېگەن ئىدى.

بۇ دەۋر ئەدەبىيات ساھەسىدىن گەپ ئاچقاندا، خۇددى ك. ل. گاجىيۇ كۆرسەتكەندەك، ئۇيغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە ئۇيغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىدىكى بەدىئىي غايىنىڭ ئۆزىگە خاس تىپى بارلىققا كەلگەن. بۇ بەدىئىي غايە تىپى ھەممىسى مېغىنىڭ ئىنسانىيەتنى دۇنيا قارىشىدۇر، ئىنسانىنىڭ مېنى ئازغىلىق

ئۆتۈشىدۇر.

بۇ دەۋر ئەسەرلىرىنىڭ قامۇسلىقى شەخس ئۇنىۋېرسالليقىنى ئوبيېكتىپلاشتۇرۇش دېمەكتۇر، بۇنىڭ بىرىنچى نەمۇنىسى دانتى ئالگىر (1265 — 1391) نىڭ «ئىلاھىيە كومېدىيىسى» بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن «گارگانتيو ۋە پانتا گرىيول»، «دونكىخوت»؛ شېكسپىرنىڭ تراگىدىيىلىرى، جۈملىدىن ھىلتوننىڭ «يوقالغان جەننەت»؛ گىيوتېنىڭ «فائوست» ۋە ناھايەت «مەكرىيانە» رومانىدۇر.

دانتېنىڭ «ئىلاھىيە كومېدىيىسى» دە ئۇنىڭ قەھرىمانلىرى جەننەت ۋە دوزاخلارنى كۆرۈپ ئۆتكىنىدە، ئەينى پەيتتىدە تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەرنى ھەم كۆزىتىپ ئۆتىدۇ. تۇرلۇك مەدەنىيەتلەرگە مەنسۇپ مەشھۇر شائىرلار، مۇتەپەككۇر ۋە تارىخىي ئەربابلارنى كۆرىدۇ. دانتى ئۆزىگە ھەمراھ بولغان ئىتالىيەنىڭ ئۇتۇپىك شائىرى ۋىرگىلى بىلەن بىرلىكتە پەقەت سىياسىي مەسلەكداشلىرى ۋە دۈشمەنلىرى كاتولىكلارنىلا ئەمەس، بەلكى ئانتىك(قەدىمكى) دەۋرنىڭ مېفولوگىك قەھرىمانلىرىنى ھەم «مۇسۇلمان ئويغىنىش دەۋرى ئەربابلىرى» نىڭ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلىرىنىمۇ ئۇچرىتىدۇ.

دانتېنىڭ پەن ۋە سەنئەتكە بولغان ھۆرمىتى شۇ قەدەر بۈيۈككى، ئۇ، مۇسۇلمان ئالىملىرى: ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ۋە ئىبنى رەشىدنى جەننەتكە ئورۇنلاشتۇردى.

قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپ پلىرى ئارستو (ئارستوتىل) بىلەن پلاتۇن ھەم شۇ جايدا تۇرىدۇ. دانتى ئۆزىنىڭ سىياسىي دۇشمەنلىرىنى (گەرچە ئۇلار دانتى بىلەن بىر دىندا بولسىمۇ) دوزاخنىڭ ئەڭ دەھشەتلىك جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. پۈتۈن فېئودال زوراۋانلىقى دوزاختا كۆيدۈرۈلىدۇ. دانتى پۈتۈن ياۋروپا بويىچە ھۆكۈم سۈرگەن لاتىن تىلىدا ئەسەر يېزىشنى بىر ئىنچى بولۇپ («خەلق تىلى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ) رەت قىلىپ، ئىتالىيان تىلىدا ئەسەر، بەدىئىي ئەسەر يېزىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي جەھەتتىن ئىسپاتلاپ چىقىپ، ئىتالىيان تىلىدا شېئىر يازغان تۇنجى شائىر، فلورۇنسىيەدە مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقان مەدەنىيەت جەڭچىسى ئىدى. كېيىنكى ئۇلۇغ ئىشلىرىنى فلورۇنسىيەلىك كىشىلەر بوككاچو (1313 — 1375)، لىئوناردو داۋىنچى(1452 — 1519) مىچىلان كىلو قاتارلىقلار داۋاملاشتۇرۇپ، پۈتۈن ياۋروپادا بىر ئۇلۇغ بۇرۇلۇش — ئويغىنىش دەۋرى، مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ناھايىتى زور رول ئويناندى، مانا بۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىز «ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرى» مەزمۇنىنىڭ قىسقىچە خاراكتېرىستىكىسىدىن ئىبارەت.

ئەمدىكى مۇھىم مەسىلە تا مۇشۇ كۈنگىچە تىلىغا ئېلىنمايلا كەلگەن شەرقتە «مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى» بولغانمۇ - يوق؟ بولغان بولسا قايسى دەۋردە

جولغان، قايسىنا قانداق تەسىر قىلغان دېگەن مەسىلە.

شەرقتە — ئوتتۇرا ئاسىيادا «مەدەنىيەت ئۇيغىنىش» PcHeCCaH «ئۇيغىنىش دەۋرى» تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، «غەرب ئۇيغىنىش دەۋرى» دېن خېلىلا بۇرۇن مەيدانغا كېلىپ، «غەرب ئۇيغىنىش دەۋرى» گە ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى يېقىنقى ئىلمىي تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

شەرقتىكى ئۇيغىنىش دەۋرى تارىخىي پاكىتلار- دېن مەلۇمكى، غەربتىكى بۇرژۇئا دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بىلەن باغلىق بولغان ئۇيغىنىش دەۋرىدىن خېلى بۇرۇنلا پەرقلىق هالدا، بۇ، بۇيۇك هادىسە فېئودالىزمنىڭ راۋاجلىنىش دەۋر دائىرىسىدە بولۇپ ئۆتكەن.

ئەدەبىيات - سەنئەت هەممىگە مەلۇمكى، بىر خىل ئىدېئولوگىيىلىك ئاڭ شەكلى سۈپىتىدە، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى، رېئال ئىجتىمائىي هايات ئۇسۇلى بىلەن زىچ تۇتاشقان بولۇپ، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنىۋى هاياتىغا، ئۇنىڭ تاكامۇللىشىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئۆز تەرەققىياتىدا، جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن باشقا، ئۆزىدىن ئالدىنقى ئۆتكەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىسىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئەينى جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي ياكى ئىنچكى توقۇنۇشلىرىنى ماددىي ئاساس قىلىپ، قالاق جەمئىيەتلەر ئىلغار ئەسىرلەرنى مەيدانغا كەل-

تۇرۇشتەك ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىك قانۇنىيەتكىمۇ ئىگە.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ـ ئىنسانىيەتنىڭ بەدىئىي تۇيغۇسىنىڭ، ئىستېتىك تەسەۋۋۇرىنىڭ دۇنياني تونۇپ، بىلىش پائالىيىتىنىڭ ۋە غايىۋى ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئوبرازلىق سەمەرىسىدۇر.

تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، يۇقىرىقى ئىككى ئامىل ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بىرىنچى قانۇنىيىتى ـ ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي بارلىققا نىسپىي بېقىنىدىلىق قانۇنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھۆكۈمران سىياسىي ئىدىئولوگىيىنىڭ تەسىرىگىمۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى ـ ئىنسانپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك، دېموكراتىزم، گۈزەل ئارزۇ ـ ئىستەكلەر بىلەن ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۆتمۈش ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدە يۇقىرىقى ئىككى تەرەپنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى سىياسىي مەنپەئىتىنىڭ تەسىرى ۋە خەلق ئامما مىسىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرى ھەم تارىخىي يۈزلىنىشىنىڭ تەسىرىدە راۋاجلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇئەييەن بىر دەۋر مەزمۇنلىرى، سىنىپىي ۋە سىنىپىي ئىستېتىك مەزمۇنلا بولۇپ قالماستىن، يەنە پۈتكۈل تارىخىي ئامىللار، ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىدىكى ئامىللار ۋە مەزمۇنلار بولىدۇ. ئومۇمەن خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسان

پەرۋەرلىك ئامىللىرى ئۇستۇنلۇك ئالغان ئەدەبىيات - سەنئەت، بولۇپمۇ بۇنداق ئۆلمەس ئومۇمىي خەلق خاراكتېرلىك ئاساسلارنى كونكرېت تارىخىي مۇھىت ۋە يارقىن ئوبرازلار بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ، كىيىنكى دەۋرلەر ئۈچۈن مەنىۋى ئوزۇق تەييارلىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆلمەس ئەدەبىيات - سەنئەت ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتنىڭ بۇ قانۇنىيىتى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى ئازادلىق، ئىجتىمائىي ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغان دەۋردە، خەلقنىڭ پىكىر قىلىشى ئۈستىتۈنلۈك ئالغان دەۋردە، خەلقنىڭ ساغلام ئىستېتىك ئۆلچەملىرىنى ئىگىلىگەن دەۋردە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھەقىقىي گۈللىنىشكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ، ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ ئىككىنچى قانۇنىيىتىدۇر.

ئۈچىنچى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىردەكلىك قانۇنىيىتى، ۋارىسلىق قانۇنىيىتى، ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت مۇئەييەن دۆلەت ياكى مۇئەييەن مىللەتنىڭ، مۇئەييەن دەۋردىكى رېئاللىقنىڭ مېخانىك ئىسپاتىسى ئەمەس. ئۇ، بىر ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەدەنىيەت جەريانىنىڭ بىر قىسمى، ئۇنىڭدا تارىخىي ئەنئەنە، چەتئەل قوبۇل قىلىش ۋە بەدىئىي غايەت زور رول ئويناپىدۇ. شۇ نەرسىنى ئەسكەتمەسلىكى لازىمكى، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ئۇنىڭ

ئىپادە قورالى بولغان تىل، پىسخولوگىيىلىك ئالاھىلار ھەم تۇرمۇش پۇرىقى قاتارلىقلار گەرچە مۇئەييەن مىللىي، تارىخىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك قانۇنىيىتى، يۈكسەكلىك، تراگىدىيىلىك، كومېدىيىلىك ھېس- چۈشەنچىلىرى پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتى يۈزلىنىشىدە بىرىدەكلىككە ئىگە. بۇ، گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇت ھەرىكەت قانۇنلىرىنىڭ ئوبېيېكتىپلىقى تۈپەيلىدىن، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى ۋە ئۆزىنى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش تارىخىدىكى بىردەكلىك تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن قانۇنىيەتتۇر.

بىز ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردە يۈز بەرگەن پەلسەپىۋى، ئىلمىي، ئىستېتىك قاراشلىرىنىڭ بىر- بىرىگە ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. ھازىرقى دۇنياۋى ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتنى نوقۇل بىر مىللەت ياراتمىغان، ئۇ دۇنياۋى تارىخىي نەتىجىدۇر، ئاتالمىش «غەرب مەركەز» ياكى «شەرق مەركەز» نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك. بۇ مەسىلىدە شەرق ۋە غەربنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋردە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىردەكلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. بۇنداق بىردەكلىك، ۋارىسلىق، قوبۇل قىلىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانىدا مەدەنىيەت داۋاملىق شەكىللىنىدۇ. ئۆتمۈشتىكى مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخىي ياكى رېئال بايلىقلىرىنى ئۆزىگە لايىقلاشتۇرۇپ قوبۇل قىلىش ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىدىكى

كى بىر قانۇنىيەتتۇر.

ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يۇقىرىقى ئۇچ قانۇنىيەتى بويىچە شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مەيدانىغا كەلگەن تارىخىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، خېلى نۇرغۇن ئاملىلارنىڭ ئىچىدە مۇھىم ئاملىلىنىڭ بىرسى ـ ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن زىچ قويۇق تارىخىي ئالاقە كۆزگە تاشلىنىدۇ.

دۇنيا تارىخىدا VI ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى تەرەققىيات تارىخىي نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، گىرېتسىيىنىڭ گۈللەنگەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى ئالىكساندىر ماكىدونسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) ئۆلۈم بىلەن تاماملىنىپ، مىلادى بىرىنچى ئەسىردىن باشلاپ غەربىي ياۋروپانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى گىرېتسىيىدىن رىمغا كۆچكەن ئىدى. مىلادى 476 ـ يىلى گېرمان ـ ئىسلاۋيان ۋارۋارلىرى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى بېسىۋىلىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا خاتىمە بېرىپ، جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا بىر ئۆزلىشىش پەيدا قىلغان ئىدى. بۇ چاغدا ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋر تارىخىدىن تېخى ناھايىتى يىراقتا ئىدى.

مانا شۇنداق مەزگىلدە ئەرەبلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، VI ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ غايەت مۇھىم تەرەققىيات باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلغان بىر پارلاق

مەدەنىيەت يارىتىپ، بىر پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت گۈللىنىش ئىراسىنى ئېچىپ بەردى. بۇ ئەمەلىيەتتە شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پىرولوگى ئىدى. دەسلەپتە ئىسلامىيەتنى بايراق قىلغان ئەرەب سەركەردىلىرى ۋارۋار ئەرەب مىللىتىنى تارقاقلىق، قالاقلىق، كەمبەغەللىكتىن قوتۇلدۇرۇش، ئۇلارغا ۋەتەن، مىللەت ۋە دۆلەت چۈشەنچىسىنى بېرىش مەقسىتىدە، نوقۇل ئەرەب ھادىسىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بولسا، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ھەرىكەت ئىستېلا ــ تاجاۋۇز خاراكتېرىنى ئالدى. ئۇلار 661 - يىلدىن 750 - يىلغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىنى غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانىدىن شەرقتە ھىندى دەرياسى ۋە سىر دەريا ۋادىسىغىچە كېڭەيتتى.

ئەمدى بۇ شۆھرەتلىك ئىمپېرىيىنىڭ بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە گىگانت قەددىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇشىغا ئۇچۇن، ئۆزىگە خاس، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش ئېھتىياجى تۇغۇلدى. شۇڭا ئۇ، ئەمدى ئۆزى بىر سىپ ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن ئۆگىنىش، ئۇلارنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئۇنى ياۋروپا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان رېنېساكقا ئايلاندۇرۇش جەھەتتە تارىخ سەھنىسىدىكى غايەت زور ئىنتىرناتسىئونال ئېپوپىيەنىڭ پېرسونازى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

ئۇلار ئىنتايىن باي بولغان، قەدىمىي شەرق ۋە گرېك مەدەنىيىتى ۋە غەربتە بەسىرە، قوبا، ئىنتايىن

باي بىلىم ماتېرىيالىنى ئۆزىگە توپلىغان ئىسكەندەرنىيە ۋە دەمەشقىنىڭ شەرقىدىكى مەرۋە - بەلخ، خانادان قاتارلىقلارنىڭ ئەسىرلەر بويى توپلىغان مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن ئوزۇقلىنىپ، ۋارۋار ئەرەپ قەبىلىسى قوللۇق تۇزۇمنى كۆرمەيلا ئېتىراز بىلدۈرگەنلىكتىن ئەرەب ئۆتۈپ ئالدى. ئۇلارنى بۇ ھوقۇقتا ئېرىشتۈرۈش تەتە، ئاكادېمىيە (تەتقىقاتچىلىق)، تەرجىمانلىق، جۇڭگو- نىڭ قەغەزى① غايەت زور ئاچقۇچلۇق رول ئويناندى.

بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، ئەڭ ئالدى بىلەن سۇرىيەلىكلەر (بولۇپمۇ يەھۇدىلار)، ئۇنىڭدىن كېيىنلا ئاسىيالىقلار ياشلامچىلىق بىلەن غايەت زور رول ئويناندى. شۇنداق قىلىپ باغدات خەلىپىلىكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» دەپ ئاتالغان خەلىپە ھارۇن رەشىد (789 — 809)، خەلىپە مەمۇن (813 — 833) دەۋ- رى ھەقىقىي ماھىيىتى بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دۇنياۋى خاراكتېر ئېلىشقا يۈزلەنگەن دەۋ- رى بولدى.

بۇ جايدا شۇنى ئېنىق ئېيتىش كېرەككى، «ئەرەب مەدەنىيىتى» دېگەن چۈشەنچە يالغۇز نوقۇل ئەرەب مىللىتىنىڭلا ياراتقان مەدەنىيىتىنى ئەمەس، ئالدى بىلەن ئەرەب مىل- لىتى ئويغىنىپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، شەرقتە ھىندى ئەرياسىدىن غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانىغىچە بېسىپ ئال- ىاندىن كېيىن، مۇشۇ تېررىتورىيىدە ياشىغان خەلقلەر بىلەن بىللە ياراتقان ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كۆپ مىللەتلىك

---

① ئەرەبلەر 794 يىلىغىچىلىك قەغەز ئورنىغا قوي تېرىسىنى ئىشلەت- كەن.

ئورتاق مەدەنىيەت گۈللىنىش كۆرسەتسە؛ ئىككىنچىدىن، تارىخىي مەنبە جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ، قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى موسوپوتامىيە، نىل، پېرسىيە، تۈران (ئوتتۇرا ئاسىيا)، ھىندىستان مەدەنىيەتلىرى بىلەن جۈڭگو ۋە ريم، گىرېتسىيە مەدەنىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى قايتا تەتقىق قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەن، راۋاجلاندۇرغان ئورتاق ئەنئەنىۋى گۈللىنىش ئىپادىلەيدۇ.

يۇقىرىقى قەدىمىي مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنى ئىستىنا قىلغان ھالدا ئەرەب مەدەنىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئىسلام مەدەنىيىتى — مەيلى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن، مەيلى تەبىئەت ئىلمىي جەھەتتىن، مەيلى كۆزقاراش، پەلسەپە، ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتتىز بولسۇن ئىسلامىيەت يېپىنچىسىنى يېپىنغان، ئىسلامىيەت سۈيى بىلەن سۇغىرىلغان ۋە قايتا گۈللەندۈرۈلگەن بۇ قىرىقى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن تاۋلىنىپ چىققان مەدەنىيەتنىڭ قانۇنى ۋارىسى سۈپىتىدە، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت باسقۇچىنى شەكىللەندۈرگەن ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىنىڭ بىر نۇرلۇق چىرىغىدۇر.

بۇ، شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ غوللۇق تارمىقى بولۇپ، غەربىي ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككىنچى زور تارمىقى بىرىنچىسىنىڭ داۋامى، ۋارىسى، راۋاجى تەرىقە-

سىدە X ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە ئۇتتۇرا ئاسىيا-
دا مەيدانغا كېلىپ، غەربىي ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىگە
ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسەتتى.

بۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەۋارە ئۇلىنەھرىدە قۇرۇلغان سا-
مانىلار دۆلىتى (مىلادى 820 — 1000 - يىلىغىچە ھۆ-
كۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادى 870 —
1213 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ
غەزنەۋىلەر سولتانلىقى (مىلادى 963 — 1186 - يىلىغىچە
ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى (مىلادى
1037 — 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەت-
لەر ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققان-
دىن كېيىن، مەدەنىيەتنىڭ بىر دەۋرلۈك قانۇنى، مىراس
خورلۇق قانۇنى، راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىنىڭ مۇقەررەر-
لىكى ئاساسىدا ئەرەبلەردىن ئىسلامىيەت ئارقىلىق، ئەرەب
يېزىقى ئارقىلىق كىرىپ كەلگەن يۇقىرىقى مەدەنىيەتنى
تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى ۋە
ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ بېيىشىغا ئاجايىپ
شانلىق تۆھپىلەر قوشۇپ، شەرق ئويغىنىش دەۋرى-
نىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ دەۋرنىڭ ئۇلۇغ
ۋارسىلىرىدىن بىرى مۇھەممەت بىننى مۇسا ئەل خارەزە-
مى (780 - 847) بولدى. خارەزمىي ئۆز دەۋرىنىڭ
ئۇلۇغ ماتېماتىكى ۋە ئاستىرونوم ھەم گېئوگراپ ئىدى.
خارەزمىي ئوتتۇرا ئاسىيا ماتېماتىكىسىنىڭ تۇنجى ئاساسچى-

لمرىدىن بىرى بولۇپ، «ھىنابول جەبىرى ۋەل مۇقا-
بىلە» دېگەن ئەسىرنىڭ ياراتقۇچى، «ئالگېبرا»نىڭ تۇنجى
قوللانمىسى بولغان بۇ ئەسەر XII ئەسىردىن كېيىن
كىرىمونالىق رالال تەرىپىدىن لاتىنچىگە تەرجىمە قىلىن-
غىچە XVI ئەسىرگىچە ياۋروپادا ئالگېبرا دەرسلىكى بو-
لۇپ كەلدى، جۈملىدىن خارەزمى تۇنجى قېتىم ھىندى
رەقىمىنى قوللىنىپ، رەقەم ئورنىغا يېزىق قوللىنىشنى قالدۇرۇپ،
ئۇنىڭ ئورنىغا ماتېماتىك رەقەمنى دەسسىتىپ، ماتېماتى-
كا مەدەنىيىتىگە بىر يېڭى خىش قويدى. شۇنداق قى-
لىپ خارەزمىنىڭ ماتېماتىكا ساھەسىدىكى ئىجادىيىتى
كېيىن پۈتۈن ياۋروپانىڭ ماتېماتىكا تەرەققىياتىغا
كۈچلۈك پىشقاللىق رول ئويناندى. بۇ ئۇلۇغ سە-
ما قەدىمىي تۇران، ھىندىستان ۋە گرېك ئاستىرونومى-
يىلىك كۆزقاراشلىرىنى تەتقىق قىلىپ، تۇنجى ئاستىرو-
نومىيىلىك جەدۋەل ئىشلەپچىقىپ، ئاستىرونومىيىنىڭ
يېڭى ئىراسىنى ئاچتى.

خارەزمنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئىختىراسىنى كېيىن ئەبۇ
ئابباس ئەخمەت ئەل پەرغانى داۋاملاشتۇرۇپ، 861-
يىلى نىل بويىدا سۇ ئۆلچەش پونكىتىنى قۇرغان بولسا،
شۇ ئاساستا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يەھۇدى
ئالىملىرىدىن ئىبن ئەلى بىلەن يەھيا مەنسۇرلەر
باشچىلىقىدا خەلىپە مەمۇن دەۋرىگە كەلگەندە ئافسورۇا-
تورىيە قۇردى.

خارەزمنىڭ ئاستىرونومىيىلىك تەلىماتلىرى ئوتتۇرا
ئاسىيا ئالىملىرىدىن بەلخلىق ئەبۇ مەشەر (886 - يە-

لى ۋاپات بولغان)، غەزنىلىك ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (973 — 1050)، ئىسپانىيىلىك ئەبۇل قاسىم مەجدىد (خارەزىمنىڭ مادىرىدلىق شاگىرتى)، مىسرلىق ئەلى ئىبنى يۇنۇس (ۋاپاتى 1009 - يىل)، نىشاپۇرلۇق ئۆمەرخەييام (ۋاپاتى 1032 - يىل) لەر تەرىپىدىن داۋاملىق تەتقىق قىلىندى.

بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ سىمالاردىن بىرسى خارەزىمنىڭ ئەڭ يىرىك ۋاكىلى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى بولدى. ئۇ خارەزىمنىڭ ئاستىرونومىيىلىك تەلىماتلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقىنى، يەرشارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى نەزەرىيە جەھەتتە ئىسپاتلاپ، ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئاستىرونومىيىلىك تەلىماتىنى ياراتتى. ئۇنىڭ بۇ تەلىماتلىرى 900 يىلدىن كېيىن ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن، يەنى ماگىلان دېگەنز ساياھىتى ئارقىلىق يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى، كوپېرنىك (1473 — 1543) نىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» دېگەن ئەسىرىدە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قۇياشنى مەركەز قىلىدىغانلىقى، يەرشارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

بۇ دەۋردە مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ زۇلمەتلىك ئاسمىنىدا پارلىغان يورۇق يۇلتۇزلارنىڭ بىرسى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئىبنى سىنا بولدى. ئۇنىڭ «كىتابول شىپا»، «دانىشمەن نامە»، «ئەل قانۇن فىت تىبىن» ناملىق مەشھۇر

ئەسەرلىرى ئىنسانىيەتنىڭ شەرق ۋە غەربتە قولغا كەلـ
تۈرگەن تىنابەتچىلىك كۆزقاراشلىرى ۋە تەجرىبىلىرىـ
نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەكۈنى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە
مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ، يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭلا
ئەمەس، بەلكى ياۋروپا يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ
مەيدانغا كېلىشىگىمۇ ئاساس سالغان ئىدى.

مانا ئاشۇ يوقىرىقى پاكىتلار «ئويغىنىش دەۋرى»
شەرقىتە غەربتىكىگە قارىغاندا خېلىلا بۇرۇن، يەنى
فېئودالىزمنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە دۇنياغا كېلىپ، ئىسلام-
يەن غەرب بۇرژۇئا ئويغىنىش دەۋرىگە غايەت زور
ئۈنۈملۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ تەۋرەنمەس گۈۋاھـ
چىسى بولالايدۇ.

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەج-
دىمائىي پەن، بولۇپمۇ ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ يىرىك ۋەكىلـ
لىرى روداكى، فىردەۋسى، نىزامى، خىسراۋ دېھلىۋى،
ھافىزى، شۇنداق رۇستاۋېلى، ئىبىن سىنا قاتارلىق تاڭ چولپانـ
لىرىنى ئاتاپ ئۆتۈشتىن تاشقىرى، بۇ چاغدا ئوتتۇرا
ئاسىيادا ئالاھىدە ھۆكۈمران كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا
چىققان، دۇنيا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت يولى ھېسابلانـ
غان «يىپەك» يولىنىڭ تۈۋت كۆچا ئاغزىغا جايلىشىپ ئېلىپ،
«يىپەك» يولىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا
ئېلىۋالغان قاراخانىلار دۆلىتى، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىدە مەيـ
دانغا كەلگەن ئەڭ باي مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ بۈيۈك
ۋەكىللىرى ئۇستىدە ئالاھىدە توختىلىش ــ ئالاھىدە تارـ
خىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ چاغ قاراخانىلارنىڭ زور قۇدرەت تېپىپ، ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان سامانىلارنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆز چېگرىسىنى خوتەندىن ئامۇ ۋە سىر دەريا بويلىرىغىچە سوزۇپ يېتىپ كېلىپ، پۈتۈن مەۋارەئۇننەھرنى ئىگىلىگەنلىكى، «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىپ، تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى قورال سۈپىتىدە كەڭ تارقىتىلغانلىقى، بارغانسېرى سىياسىي، ئىقتىسادىي بۆھرانغا ئۇچراپ، چۈشكۈنلىشىۋاتقان باغدات خەلىپىلىكىگە قاراخانىلار، غەزنەۋىلەر، خارەزىم شاھلارنىڭ يېقىندىن باش كۆتۈرۈۋاتقان سەلجۇقى تۈركلىرى ھەربىي ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن جىددىي تەھدىت سېلىپ، ئۇنى تىزگىنلەيدىغان قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچكە ئايلانغانلىقى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ــ «خاقانىيە تىلى» ئۆزۈن ئەرەب يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن ئەرەب تىلى» بىلەن خۇددى «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك» پەللىگە كۆتۈرۈلگەن دەۋر ئىدى. قاراخانىلارنىڭ بۇ قۇدرەتلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي شارائىتى قاراخانىلارنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىدا «ئالتۇن دەۋرى» دەپ ھېسابلانغان شەرق ئۇيغۇنىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ گۈللەنگەن، بايي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن يېرىك ۋەكىللىرى: «مۇجۇمەئۇششەرىخ» (ئۇستازلار توپلىمىنىڭ سىرى)، «قەشقەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپ-

نورى ئابدۇلپەتتاھ ئابدۇغاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى (ۋاپاتى 1098 - يىلى)، ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرى، مەشھۇر تارىخچى جامال قارشى ۋە «شەرىئى ئەل قانۇن» نىڭ ئاپتورى مەشھۇر ھېكىم ئىمادىددىن قەشقەرى ھەم سەلجۇقى تۈركلىرىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى سۇلتان سەنجەرگە ئاتالغان «ئەغزازو سىياسىي فى ئىلمىي سىياسىي»نىڭ ئاپتورى قەلەچ خان مەسئۇد، قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى خانلىرىنىڭ بىرى بولغان ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان «تۈركستان تارىخى»، «چىن تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى مەجدىدىن ئىبنى ئەدنامى، نىھايەت ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىرىنىڭ تەپسىلىي تارىخىنى 30 جىلد تىلسىم يازغان ئوبۇل پەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەيىن بەلخى (996 - 1039)، جۈملىدىن «جامىئۇل ھېكايەت »نىڭ ئاپتورى مۇھەممەت ئەۋفى ۋە نىھايەت ئوتتۇرا ئەسىر ئارستوتىلى، «ئىككىنچى ئۇستاز»، شەرق خەلقلىرىنىڭ سېپىنوزى — ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر فارابى (870 - 950)لار ئاتۇرالىزملىق پانتىزم پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ، ئىنسانىيەت بىلىش تارىخىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەبۇ نەسىر فارابى «ئىمام ئۇلۇم» (ئىسلامارنى تۈرلەر بويىچە تونۇشتۇرۇش)، «كىتابۇل جەمئى»، «خۇسۇل ھىكەم» (پەلسەپە كۆھەرلىرى)، «ئىيونول مائىل» (مەسىلىلەر بۇلاقلىرى)، «ئارا ئەھلول مەدىنەتول فەزىلە» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ كۆزقاراشلىرى)، «ئەل سىياسەتول

مەدەنىيە» (شەھەر گىرادانلىق سىياسىتى)، «كىتابۇل مەنتەقول كەبىر» (ئۇلۇغ لوگىكا كىتابى)، «كىتابۇل مۇسقۇل كەبىرىي» (ئۇلۇغ مۇزىكا كىتابى) قاتارلىق 100 دىن ئوشۇق ئەسەر يارىتىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. ئۇلۇغ ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر فارابىدىن بىر ئەسىر كېيىن، بۇ مۇقەددەس دىيار — قاراخانىلار يۇرتىدا شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەككى بۇيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە ئېنسكلوپېدىك ئالىملىرى — مەھمۇت قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىي دۇنياسىدا، ئوتتۇرا ئەسىر زۇلمەت دۇنياسىدا مەشئەل بولۇپ يانغان ئىككى نۇرلۇق چىراغ بولۇپ قالدى.

ئۇلۇغ ئېنسكلوپېدىك ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى،» «كىتابۇ جەۋاھىدىن نەھۋى فى لۇغەتىت تۈرك، (تۈركىي تىللار نەھۋىنىڭ جەۋھەرلىرى» نامىلىق قامۇسلىرى بىلەن دۇنيا تۈركولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىنىڭ ياراتقۇچىسى، پېشۋاسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا قاراش جەھەتتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «قوتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان فارابىنىڭ پانتىزملىق، راتسىئونالىزملىق، گۇمانىزملىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك دۇنيا قاراشلىرىنىڭ راۋاجلاندۇرۇلغان، كونكرېتلاشتۇرۇلغان كۆدە-

كىشنى ① بىرلىكتە تەشكىل قىلىدۇ.

بۇ كۆزدىكىس — مۇشۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ چىرىك بىلىم ئوچاقلىرى بولغان «ساجىيە» دارىلفۇنۇنىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پېتىلگەن يۈزلىرىدا ئىسمى ئاتالغان ۋەتەنپەرۋەر ئىلىم - ئىرپان مۇخلىسلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئىدى.

قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ باش يېتەكچى ئىدىيىسى ھېئىودا مىزم ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكىگە قارشى ھالدا كۈمانىزم — ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدى. بۇ ئىدىيە پانتىزم شەكلىدە ئىپادىلەندى. بۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام شەرقىدىكى بىرىنچى جەڭگىۋار ۋەكىلى ئەبۇ نەسىر فارابى بولدى.

ئەبۇ نەسىر فارابى ئاساس سالغان ناتۇرالىزملىق پانتىزم ماھىيەتتە راۋاجلانغان ئارىستوتىلىزم بولۇپ ئۇ دۇنيانىڭ مەڭگۈلۈكىنى، بىردەكلىكىنى، تەڭرى بىلەن تەبىئەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەڭرى ئانتىرومورفوزمىچىلار (تەڭرى قىياپىتى ئىنسانغا ئوخشايدۇ) دىن باشقىچە شەكىلدە، تەڭرىنىڭ تەبىئەت بىلەن بىرەدەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ، ئالەمنىڭ ماددىلىقى ۋە قانۇنىيەتلىك ئىكەنلىكىنى، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ دۇنيانى بىلەلەيدىغانلىقىنى

---

① كۆزدىكىس — بۇ جايدا پۈتۈن كۆز قاراشلارنىڭ بىر پۈتۈن كەۋدە سىنى كۆرسىتىدۇ.

نى، بىلىمنىڭ ھەقىقەت ياكى ساختا ئىكەنلىكىنى ئىنسان لوگىكا تەپەككۇر ئۇسۇلى بولغان دىدۇكسىيە، ئىندۇكسىيە ئىسپاتلاش يولى بىلەن ئاجرىتىش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

فارابى پانتىزمى (ۋەھدەت مەۋجۇت) ئىبن سىنا، ئىبن توفىل، ئىبن روش ئارقىلىق ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرى گۇمانىزمچىلىرىغا ۋە ياۋروپا پانتىزمىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بولسا، ئىبن مايمۇندى ئارقىلىق سپىنوزا پانتىزمىنى شەكىللەندۈرۈپ، ياۋروپا مەرىپەتپەرۋەر دەۋرىگە يېتەكچى بارىدۇ.

فارابى يالقۇنلۇق گۇمانىست ئىدى. ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيىسىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ھەممە فورمىلىرىنى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋەتتى ۋە ئۇلارنى ئىلاھىيەتنىڭ شۆبىلىرىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. ئاممىنىڭ ھېسسىياتى نوقۇل دىنىي ئوزۇق بىلەن ئوزۇقلانغان» دەۋردە تەڭرى مەركەزچىلىككە (تېئو سىنتىرىزمغە) قارشى ھالدا «ئانتروپو سىنتىرىزم» — ئىنسان مەركەزچىلىك نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ «مەدىنەتول پەزىلە» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ كۆزقاراشلىرى) ئەسىرىدە ئۆزىدىن 7 — 8 يىل يىل كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان غەرب ئۇتۇپىيىلىك سوتسىيالىستلىرى كامپانېلا، توماس مور، فۇرىيې، سىمون، ئوئىنلار ئارزۇ قىلغان «ئادالەتلىك دۆلەت»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەممە نەرسە ئۇ بايان قىلغان غايىۋى جەمئىيەتتە ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت — سائادىتى

ئاچچىق خىزمەت قىلىش لازىملىقىنى تۇتۇپ يەتكەندا ئەزەرىيەۋى جەھەتتىن ئىزدىنىپ تالاپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

ئىنسانپەرۋەرلىك گرمانىزمىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ باش سەركەردىسى بولغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئىنسكلوپېدىيىلىك داستانىدا قارابىنىڭ يۇقىرىقى كۆزقارىشى قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنىپ، تېخىمۇ جىپىتىلىپ، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكىلىدە ئوبرازلار ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇلدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» — قاراخانىلار دەۋرى ئىدېئولوگىيىسىنىڭ سىستېمىلىق، ئوبرازلىق قامۇسى ئىدى. مانا بۇ غەرب ئويغىنىشى دەۋرىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەرگە ئوخشاش ئومۇمىي خۇسۇسىيەت بولۇپ، غەرب ئويغىنىش دەۋرىگە يېتىپ بارغان تەرادىتسىيىلىك چوڭ ۋە ئېنىق جاش بەلگىلەرنىڭ بىرسىدۇر.

بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ شەرق ئويغىنىش دەۋرىگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، غەرب ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بەرىنچى ۋە باش سەركەردىسى بولغان ئالگىر دانتى ئۆز دەۋرىگىچە يۇتۇن ياۋروپادا لاتىن تىلىدا ئەسەر يېزىشنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىتالىيان تىلىدا ئەسەر يېزىش ئۆز مىللىي مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشنىڭ بىردىنبىر تەدبىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىنىدەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك غۇرۇرى بىلەن ھىندى دەرياسىدىن ئاتلاپ

تەك ئوكيان ساھىلىغىچە بولغان كەك تەرىقتورىيەدە «ئەرەبزم» نى تارقىتىشنىڭ بەرىنبەر قورالى. ۋاستىسى بولغان ئەرەب تىلىغا قارشى ھالدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئۇيغۇر تىلى — «خاقانىيە تىلى» بىلەن يېزىپ، يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۈركىي خەلقىلەر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللەنىشى ۋە شۇ تىل بىلەن ئۆز مىللىي، مەنىۋى مەدەنىيەتلىرىنى يارىتىشتا غايەت زور تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئۇلۇغ ۋەزىپىنى ئادا قىلدى.

ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ تۈپكى ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرسى شۇكى، ئۇ، دىنىي ئەدەبىياتتىن پەرقلىق ھالدا ئۆز ئەسىرىدە ئىنسانىنى ەزىزلەيدۇ. ئۇنى جاھاندا ئەڭ ئەمەلىتلىك ۋە ئەزىز ەۋجۇدىيەت سۈپىتىدە تەرىپلەيدۇ. ئىنساندىن ئۆزىگە ئوچۇن غۇرۇرلىنىش ھېسسى تەربىيىلەشكە ئىنتىلىدۇ. ئاتاقلىق رۇس تەنقىدچىسى دوبروليۇبوۋ بۇ دەۋرنى ياۋروپا ئەدەبىيات دائىرىسىدە شېكسپىر دەك ئۇلۇغ يازغۇچىلار ئىجادى بىلەن باغلاپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «ئىنسانغا بولغان ساپ مۇھەببەت، پارتىيىلەرنىڭ غەرەزلىرىدىن خالىي ھالدا مەيدانغا چىققان مۇنداق مۇھەببەت پۈتۈنلەيگەنلىك كەم ۋەكىللىرىدە، شۇندىمۇ ھەم ئۇنىڭ ئەڭ ئالىي گېنىلىرىدىلا ئەمەلگە ئاشقان ئىدى. تەخمىنەن ئادانلىققا پېتىپ ياتقان XVI ئەسىر ياۋروپاسىدا ئۇ، ئىنسان ئىدى!» دېگەن چوڭقۇر تارىخىي مەنىگە ئۆز-

ئەر ئىبتىدائىغا ۋە بۇ سۆزلەردە مۇتەپەككۇرلۇك ئىنسانىيلىك قەدرى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئىپادە قىلىنغان ئىدى» دەيدۇ.① «ئۇنىسان ئىدى» دېگەن سۆزلەر شېكسپىرنىڭ مەشھۇر نە مۇ بولۇلى مىزارىدا باي ئىنسانپەرۋەر ئىگىسى بىروت ھەققىدە ئىبتىدائىغا بولۇپ، بۇ ئەسەر ئۇنىڭ ئەڭ داڭلىق كۈمانىزم غايىلىرىگە باي ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

دوبروليۇبوۋ مۇنداق كۈمانىزم، تا گوگول ئىچە بولغان رۇس ئەدەبىياتىدا داۋام قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

ئۇلۇغ ئۈيغۇر مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ غەرب ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۈيۈك ۋەكىلى شېكسپىر بىلەن سېلىشتۇرغاندا 4 — 5 يېرىم يىل، گوگول بىلەن سېلىشتۇرغاندا 8 — 9 يېرىم يىل ئىلگىرى.

5892 كىشى ياخشىسىدۇر كىشىلەر بېشى،
كىشىلىك قىلغۇچى كىشىگە تۇشى.

5893 كىشىگە جاۋاب قىل كىشىلىككە تەڭ.
شۇنىڭچۇن ئاتالدى كىشى دەپ كىشى.

دېگەن پەلسەپىۋى پىكىرنى ئوتتۇرىغا تاشلىغاندا، كۈمانىزم زامانىڭ چوققىسىغا كۆتۈرۈلۈپ، شېكسپىر دىن ئاللىقانداق ھالقىپ كەتمىدىمۇ؟

① دوبروليۇبوۋ ئا. ن. ت. 1. 185 - بەت رۇسچە.

ئۇ، ئىنسانىنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي ئىستىبدادىغا قارشى ھالدا ئىلىمگە تايىنىشنى مەقسەت تىلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) دەپ نام قويغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس لىكى ھەممىگە ئايان ھەقىقەتتۇر.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇئەييەن دۆلەت ياكى مۇئەييەن مىللەتنىڭ مۇئەييەن دەۋرىدىكى ھايات مېخانىزمىنىڭ ئىپادىسى ئەمەس. ئۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەدەنىيەت جەريانىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا تارىخىي ئەنئەنە، سەتتىن قۇبۇل قىلىش ۋە بەدىئىي غايە غايات روھ ئۇيغايدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىستېتىك غايىسى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولۇپ، بۇيۈك سەنئەتكار، يازغۇچىلار ـ ئۇلۇ زامانىسىنىڭ ئىلغار غايىلىرىنى توشۇغۇچىلار ۋە بۇ غايىلەرنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن كۈرەشكۈچىلەردۇر.

بۇيۈك مۇتەپەككۇر ئۇلۇ خەلقنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، «دۆلەت بېشىدا بىلىملىك شاھ تۇرۇپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرسا، خەلق بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىدۇ» دەپ قاراپ، «قۇتادغۇ بىلىك»تە «بىلىملىك ئىدىئال شاھ»، «بىلىم، قانۇن تاساسىغا قۇرۇلغان غايىۋى دۆلەت» يارىتىدۇ. شائىرنىڭ «ئىدىئال شاھ»، «ئىدىئال دۆلەت» قاراشلىرىنىڭ يىلتىزى تۈركىستىدا ئاكادېمىك بار تولدىنىڭ سۆزلىرىنى ھەققانىي دەپ ھېسابـ

لاشقا بولمدۇ.

بارتولد «تۈركسي خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسىدىكى ئەنئەنە مەسىلىسىلىرىگە دائىر» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتى تەسىرىنىڭ بارلىقىنىڭ كۆرۈنۈپ تۇرغىنىغا قارىماي، ھەر ھالدا رقۇتادىغۇ بىلەن، — قاراخانىلار قەشقەرى ئۇچۇن خاراكتېرلىك كۆزقاراشلار دائىرىسى بىلەن باغلىق بولغان لۇرغۇنلىغان يەرلىك ئەنئەنىلەرنىسى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى تاماھەن روشەندۇر.» دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرنىڭ ئەرەب - پارس تىلىدىن پۈختا بىلىشى، ئەرەبلەرنىڭ «ئەرەبىزم» نى شەكىللەندۈرۈپ، شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئاچقان چاغلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئەرەب مەدەنىيەت مەنبەلىرىدىن تاشقىرى، ئەرەب تىلى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن گرېك - رىم كلاسسىك مەنبەلىرىدىن ۋە باي پارس مەدەنىيەت مەنبەلىرىدىن تەنقىدىي ھالدا پايدىلانغانلىقىدا گۇمان يوق. بۇلاردىن باشقا، ئۆز ۋەتەنىمىزنىڭ، ئۆز قەبرىنداشلىرى — ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، تۆتمىزم، دېئىزم، شامان، مانىي، بۇددا، خرىستىئان ۋە ناھايىت ئىسلام دەۋرىدە يارىتىلغان باي مەدەنىيىتىنى پۈختا ئۆگىنىپ، ئۇلاردىن يەكۈن چىقارغانلىقىدىمۇ گۇمان يوق. ئۇنىڭ ئادىل شاھ تۇغرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىئال ئۇتۇپىيىسى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرىنىڭ تەپەككۇر تارىخىدىمۇ سالماقلىق ئورۇنىغا ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ دەسلەپكى بېخىلىرى خەلق ئېغىز

ئىجادى «ئاۋېستا»، «ئىران، ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئەسلى ۋەتىنى ئىدى» دېگەن ئىجادى تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى، ئەخرامانلىق بىلەن ئۆزىنى تۇتۇش، ھەيۋەتلىك يۈرۈش، يېمەك-ئىچمەكتىكى ئەپسانە مەدھىيلەنگەن، تەۋرەنمەس خەلق قوشاق، چۆچەكلىرىدە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ساك-ماسساگېتلار (ياۋچىلار) نىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «تۈمارىس»، «شېراق» ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دېئىزم دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن قەھرىمانلىق ئېپوسى «چىنانى ئېلىك بەگ» ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ ۷ ئەسىرلەر ئەتراپىدا باسقۇنچى جەڭچىلەرگە قارشى جەڭلەردە مەيدانغا چىققان قەھرىمانى بەگلىرىنى چاغالىيىتىنى ئاساسىي سيۇژېت قىلىپ، ئۇنىڭغا زەردوشت تۈس بېرىلگەن «بەگلىرى ھەققىدە ناخشا» ئېپوسى، جەملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن دەۋرىدىكى مەڭگۈتاش خاتىرىلىرى ۋە شامان، مانىي مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى «بوكوخان»، «كۈچ» رىۋايەتلىرى ھەم ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن «ئالتۇن ياروغ» رىۋايىتى، «ئىككى تېكەن» رىۋايىتى ۋە سانسىزلىغان مانىي، بۇددا تېكىستلىرى ۋە خرىستىئان ئېكىستلىرىدىكى رىۋايەتلەر. ناھايىتى چىراق تارىخنى ئەسلىتىدىغان، «دىۋان»دا پارچىلىرى ساقلىنىپ قالغان «ئاپراسىياپ» — ئالىپ ئەرتوڭا قەھرىمانلىق تېپوسى ھەم «ئوغۇزنامە» قەھرىمانلىق تېپوسى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى باي ئېغىز ئەدەبىياتى — قاراخانىلار بىر پۈتۈن ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ۋامۇسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئوزۇقلانغان باي مەنبەسىدۇر.

يۇقىرىقى ئەنئەنە ۋە يەرلىك ئەنئەنىلەرنىڭ بۇ ئىدىئولوگىيىلىك قامۇسقا ئاپتور تەرىپىدىن ھەزىم قىلىپ سىڭدۈرۈلۈشى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە يېيىلىنان بولۇپ، ئەسەر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلىشىپ، بېيىشىغا، قەھرىمانلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، جىلۋىدار، جانلىق، ئەسەر تىلىنىڭ رەڭدار ۋە قېيىق ئەدەبىي تۈسلۈك بويىقا ئىگە بولۇشىغا ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يەرلىك ئەنئەنىلەر مەنبەلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقى كىتابنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ. مەسىلەن، ئايتولدى (ۋەزىر)نىڭ ئۆلۈمى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

1197 ئۆلۈمنى توسا ئالسا دۇنيا - مىلى،
ئىدى ئۆلمەس ھېچ چاغدا بەگلەر بېگى.
دېگەندەك بىزگە ئاپىراسىياپ ئۆلۈمنى ئەسلىتىدۇ.

قامۇستا مۇنداق ھال: 320- 321- 322- 881-
1197- 1758- 1759- 1780- 1906- 1962-
1963- 2319- 268- 1983- 2696- 2966-
2967- 2984- 2985- 3002- 3265- 3266-
3491- 3492- 3819- 3816- 3817- 3808-
4947- 4947- 4948- 5043- 5044- 5084-
5251- 5253- 5523- 5524- 5569- 5570-
5571- 5572- 5809- 5810- 5811 - 6548-
6549- 6559- 6550- 6551- 6552 - بېيىتلاردا خاھىيتە. روشەن ھالدا كۆزگە تاشلىنىدۇ.

مۇتەپەككۇر شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۆلۈغ سەر-

كەردىسى سۈپەتسىزە، ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمىنىڭ ئېزىشىگە قارشى ئىنسان ئەركىنلىكى ۋە ئۇنىڭ مۇشۇ «پانىي» دۇنيادا بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش قابىلىيىتى، زۇلۇملۇق كىنى بۇ يېرىك ئېپوپىيەدە پەتەت قۇت نەپەر تەھرىمان بىلەنلا ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

بىرىنچى، ئادىل قانۇن سىمۇولى ـ كۈنتۇغدى؛ ئىككىنچى، بەخت ـ سائادەت (قۇت) سىمۇولى ـ ۋەزىر ئايتولدى؛ ئۈچىنچى، ئەقىل ـ پاراسەت (ئۇقۇش) سىمۇولى ـ ئايتولدى ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش؛ تۆتىنچى، قانائەتنىڭ سىمۇولى ئودغۇرمىش زاھىت-تىن ئىبارەت. بۇ قەھرىمانلار خاراكتېرى لېرىكا ئاساسلىرى ئارقىلىق بايان، دراماتىك ئېزىلمالار بىلەن، خاراكتېرى پەلسەپىلىك تەپەككۇر بىلەن جىپسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ قەھرىمانلار ئەينى زامان قاراخانىلار ئىجتىمائىي، سىياسىي مەدەنىيىتىنى ۋە ئىدېئولوگىيە-سىنى ئېتىكىلىق ۋە پەلسەپىۋى ھەم ئىستېتىك ئىدېئاللار ئارقىلىق بەدىئىي ئۆزگەرتكەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەنى ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدە بىر مەنىۋى «كۆدىكىسى» دەپ بېجىسكە كۆتۈرگەن.

ئەسەردە قەھرىمانلار بىر ـ بىرىسىنىڭ خاراكتېرى-نى دراماتىك توقۇنۇشلار بىلەن ئاچىدۇ. ئۇلارنىڭ خا-راكتېرىدىكى پەرقلەر تامامەن ئوخشاشمىغان ھايات پەلسە-پىسى پائالىيەتلىرى ئارقىلىق كەڭدىلەندۈرۈلگەن.

ئېلىك ـ كۈنتۇغدى ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى سۈپەتىدە، ئاقىل ۋە بىلىملىك شاھ سۈپىتىدە، ئالاھىدە

گەۋدىلەندۇرۇلگەن. ئۇنىڭ پەرىنسىپى: خەلقنى بەخت-
سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، دۆلەت ئادالەتلىك
قانۇننى بىلىم ئۇلىنىا قوزغۇشتىن ئىبارەت. ئۇ:

1712 بىلىمسىزگە كەلسە گەر دەۋلەت ۋە قۇت،
بۇ دەۋلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.
دەپ قانۇنىي ھۆكۈم قىلىدۇ.

1966 بىلىم ئوردىسىدۇر بۇ خانلار ئۈزى،
بىلىمسىز بولۇر قۇل، كۆرەك ئە سۆزى.

1927 ئېلى بولسا كۈچلۈك، يىغىلسا قوشۇن،
يۇرۇتسە ئىلىم بىرلە ئۇ تۈز قانۇن.

1953 بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر.

2015 ئىككى نەرسە ئەڭگە باغ، ئاچقۇچ ئۆزى،
ھوشيارلىق ۋە قانۇن — ئەلنىڭ يىلتىزى.

2016 قايۇ بەگ يۇرۇتسە قانۇننى كونى،
تۈزەتتى ئۇ ئەلنى، تۈگىمىدى كېنى.

2033 بولاي دېسەڭ ئەگە ئۇزاق ھۆكمران،
قانۇن تۈز يۇرۇت. خەلقنى ئاسرا ھامان.

2034 ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلەر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۈك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

3464 يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

دېگىنىدەك، ئىنسانلىق ئازادلىق، ئەركىنلىك تەقدىرىنى دېيىلسە ئۇستىگە قۇرۇلغان ئادىل قانۇن»غا باغلاپ، ئالدىتىك (قەدىمكى) ئەدەبىياتقا قارشى شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىغا خاس خۇسۇسىيەتنى يارىتىپ، قەھرىمانلار تەقدىرىنى ئاساندىن يەرگە قايتۇرىدۇ①.

ۋەزىر ئايتولدى بەخت ـ سائادەتنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ بىردىنبىر يولى ـ ئالىي پەزىلەت، ئەخلاق ۋە ئىلىم ئىكەنلىكىنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ.

ئۆگدۇلمىش ئاتىسى ئايتولدىدىنمۇ يارتىن چىقىپ ئوبراز بولۇپ، ئۇ ئاتىسىدىكى ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەندىن تاشقىرى، ئىنتايىن بىلىملىك، ئۇ، ئۆز بىلىمى بىلەن دۆلەت خەلقىگە خىزمەت قىلىپ، دۆلەتنى ۋە ئۇندا ياشىغان خەلقىنى مۇنداق دەيدۇ:

---

① ئانتىنىك (قەدىمكى) گرېك ئەدەبىياتىنىڭ قەھرىمانلىرىنىڭ تەقدىرى، ھەتتا قىلغان ـ ھەرىكەتلىرى، ئۇلۇمى خۇدالارنىڭ تەرىپىدىن ئالدىنئالا بەلگىلەپ قويۇلاتتى. مەسىلەن، ئەگەر ئۇدىرەتلىك ئاخىللىس كۆچلۈك دۈشمىنى گېكتور قولىدا ئۆلسە، بەلكى ئۇزىدىن ئاجىز پارىنىڭ قولىدا ئۆلىدۇ. جۇملىدىن گېكتور ئاخىللىسنىڭ كۆچلۈكلۈكىدىن ئەمەس، بەلكى خۇدا زېۋىسنىڭ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ كەتكەنلىكىدىن ئۆلىدۇ. زېۋىس كۆكتىكى خۇدانىڭ بەرىمكى ۋەكىلى ئىدى.

3096 ياشادى ئۇ بىر چاغ شۇ خىلدا يارۇپ،
قۇزا — تۇققى بىرلە بۇرى تەك بولۇپ.

ئۇنىڭ سەۋەبىنى:

3107 قانۇن — سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم — ئوت، بەلا،
ئىقتىتىدك سۇزۇك سۇ، ئۆچمىگى ئوت مانا.
دېگەن دەرىجىگە يەتكۈزمىدۇ.
ھەتتا زاھىت، دەرۋىش ئودغۇرمىشىمۇ بىلىم
ئۈستىگە قارىغان قانۇن ۋە بىلىمنى؛
3192 ئۇ قادىر ھەق — ئادىل قانۇن تۇزگۈچى،
ياراتقان پۈتۈن خەلقنى يەتكەي كۈچى.

3223 تائەتكە بىلىملە سەن بارغىن يېقىن،
بىلىم تامغىلايدۇ دوزاخ ئىشىكىن.
دېگىنىدە، قانۇن ۋە بىلىمنى ئىلاھىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. بۇلارنى غەرب ئويغىنىش دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئارىدىكى شۇنچە ئۇزاق مۇساپىگە قارىماي، فېئودالىزم ئىستىداتنا قارشى. ئىنسان ئازادلىقى ئۈچۈن قىلىنغان ئىدىئولوگىيىلىك جەڭلەرنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسى دەپ قاراشقا بولامدۇ؟!

ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر يۈتمىرى تەبەقە ئىدىئولوگى سۈپىتىدە، ئۆز زامانىسىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى چۈشىنىپ، فېئودال كىرىپوستنوياسۇق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى مۇستەھكەملەشكە ئىنتىلگەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ رېئال سىنىپىي زىددىيەتلەردىن قاچمايى، خەلقنىڭ

ئەك ياخشى ئادەل ـ ئەقىلدار ۋەكىلى سۆيۈتىدە، ئىلھەتـ
لەرنى ۋەھىمسىز ھالدا پىناش ئىلمدۇ. ئۇ دۆلەت ئەربـ
بىدىن تارتىپ سىنىپلارغىچە تەپسىلىي تەرىپ بېرىدۇ.
شائىرنىڭ پەلسەپە كۆزقارىشىدا دۇنيانىڭ كارمۇـ
نىيىسى (ئۇيغۇنلۇقى). تۆت تادۇ، تۆت ھالەت ھەقـ
قىدىكى ئائىتىك مۇتەپەككۇرلار تەلىماتى يېتىدۇ.
ئىجتىمائىي ساھەدىكى كارمۇنىيە (ئۇيغۇنلۇق) يۈـ
قىرىقىنا ئوخشاش تۆت سۆيەتـ ـ ئادالەت، ئەقىل ـ ئىدـ
راك، بەخت ـ سائادەت ۋە قانائەت قوشۇپ ئېلىپ بېـ
رىلغاندىلا قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.
ئۇنىڭ كىنىئواوگىيىسى، راتسىئونالىزمى ۋارلىقـ
ۋە ئىنسان سىنىپلار ئىزىدىن بارسىمۇ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتـ
لەرگە ئىگە. ئۇنىڭ پانتېزمى شۇ دەۋردە كەڭ
تارقالغان شەرق پېرى پانتېزم تەرەپـ
دارلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئەبەدىيلىكـ
تەكرىگىمۇ. ماددىغىمۇ خاس دېگەن نۇقتىنى
ئاساس قىلىمۇ. لېكىن تەكرى ۋە ماددا ـ ئالەم، تەبىئەتـ
مەلۇم ھالقىلار بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇنىڭچە بىزنى ئوراپ
تۇرغان ماددىي ئالەمنى تەكرى يارىتىمۇ، ئەما ئۇ، ئۆز
قانۇنىيىتى بىلەن راۋاجلىنىدۇ. شائىر، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر
كەنە شۇ قانۇنىيەتلەرگە تايىنىپ تۇرۇپ، بىزنى ئوراپ
تۇرغان دۇنيانىڭ خىلمۇ خىللىقى بىلەن، ئۇنى بىلىش
مۇمكىن دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى 1181 ـ 1182 ـ

1185 — بهيتلاردن كۆرۈۋالغىلى بولمدۇ.

شائىر ئادەمدىكى ئەقىل-ئىدراكنىڭ ئەركىنلىكىنى، بەدەن گۈزەللىكىنى، ئادەم ھېسسىياتلىرىنىڭ بۈيۈكلۈكىنى، تەبىئەتكە ئىستېتىك مۇناسىۋەت قىلىشنى يۈكسەك دەرىجىگە كۆتۈرىدۇ. ئۇنىڭ رەھ بىلەن بەدەننىڭ ئۆزئارا نىسبىتى ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى فارابىي، ئىبنى رەشىدلەرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىگە يېقىن كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىكىسى بىلەن ئىستېتىكىسىدا ئەخلاقنىڭ كارمۇنىڭ ھالدا تەرەققىي ئەتتۈرۈش ئىدىيىسى ھەركىزىي ئورۇنلارنىڭ بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

شائىرنىڭ يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئەخلاقىي قائىدىلىرى ھەققىدىكى تەلىماتلىرى شەرق پىرى پانتىزم ۋەكىللىرىنىڭ تەلىماتىغا ئوخشاش ئاساسەن ئوردۇكسال ئىسلامىيەتنىڭ دوگمىلىرىغا قارشى قارىتىلغان بولۇپ، ئىسلامىيەتتىكى ئادەمنى مەنۇي جەھەتتىن باھالاشنىڭ ئۆلچىمىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ.

مۇتەپەككۇرنىڭ سوتسىولوگىيىلىك قاراشلىرى — كونكرېتلىقى بىلەن جەمئىيەت ئورگانىزمىنى ئۇنىڭ تارماقلىرىنى ساغلاملاشتۇرۇش تەكلىپلىرىنىڭ رېئالىزملىق تۈسىنىڭ قويۇقلۇقى، خەنجەرەك ئۆتكۈرلۈكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

شائىر دۆلەت گۈللىنىش يولىنىڭ سىرىنى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن، بىر - بىرسى بىلەن زەنجىرەك تۇتاشقان چوڭ ئاپپاراتنىڭ ھەرىكەت قىلىشىدا كۆرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان

سىنىپىي قاتلاملارنى ئايرىپ، ئۇلارغا بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئېنىق بەلگىلەپ چىقىدۇ.

بۇ دەۋردىكى ئەڭ تىللىق مۇتەپەككۇرلارنىڭ سوتسىئولوگىيىلىك قارىشىدا پىلاتوننىڭ قارىشى ئېنىق بولۇپ، جەمئىيەتنى سىنىپىي تەبىئەتكە بۆلۈش كېرەك دەيدۇ. بۇ جەھەتتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ توساقنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلاردىن خېلىلا ئالغا ئۇزۇپ كېتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئىدېئال شاھ، ئىدېئال دۆلەت» ئىستېتىك ئىدېئال جەمئىيەت ھاياتىنى ئالماشى بىلىملەر ئاساسىدا كارمۇنىڭ ھالدا تەشكىل قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىگە چوڭقۇر ئىشىنىش ئۇنى فارابى ۋە ئىبن سىنا ئىدېيىلىرى بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرنىڭ ئەنە شۇنداق بىر ئىجتىمائىي سىياسىي ئىدېيىنى بەدىئىي ئوبرازلار شەكلىدە ئالغا سۈرۈشى ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن ئۆتۈپىيە بولسىمۇ، شۇنىسىزكى، ئۇ مەلۇم دەرىجىدە شۇ دەۋردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى، ئىستەك - ئىنتىلىشلىرىنى ۋە مەنپەئەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، تارىخىي تەرەققىيات تەلىپىنى ئىپادىلىگەن ئىدى. ھەتتا شائىر بۇنى 2033-، 2034 - بەيىتلاردا چاقىرىق قىلىپ ئوتتۇرىغا تاشلايدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ ئېپوپىيە خاراكتېرلىك داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «خاقانىيە تىلى» بىلەن يېزىلىشى، ئەسەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تىئولوگىيىسىگە قارشى، «تەڭرى مەركەزلىك» كە قارشى «ئادەم مەركەزلىك» پانتېتىك قارىشى: رېئال ھېسسىيات

ئىستىدادىغا قارشى، ئىلىم - پەن ئاساسىغا قۇرۇلغان قانۇن ئارقىلىق جەمئىيەت ھاياتىنى گارمۇنىك ئۇيۇشتۇرۇش مۇمكىنلىكىگە قاتتىق ئىشەنچ باغلاشى، ئەسەرنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى تەشكىل قىلغان قامۇسلۇق خاراكتېرى، ئەسەر باشتىن ئاخىر گۈزەللىكنى ئىدىيىنى پېتەكچىسى قىلىپ خەلق ھەنپەئىتىنى كەڭدىلەندۇرگەن ئاجايىپ تېپىكلىك ۋە ئىنىدىۋىدۇئاللىققا ئىگە تەھرىمانلارنى ھەم رېئال، ھەم رومانتىك ئاساستا ياراتقانلىقى، شائىر پانتازىيىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭ، چوڭقۇر ۋە ئۆچقۇر كارتىنىلىرى — شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس ھەممە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ ئاجايىپ يارقىن ئىپادىسىدۇر.

× × ×

ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا «ئىدىبئال شاھ»، يەنى «ھاكىمىيەت بېشىدا بىلىملىك ئادىل شاھ تۇرۇپ، دۆلەتنى بىلىم ئاساسىغا قۇرۇلغان قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، خەلق بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ» دېگەن ئىستېتىك ئىدىبئالنى مەركەز قىلغان ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تېكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىر قاتار ئىلغار ئىدىيىلەر كۈچلۈكلىكى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ سەركەردىسى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئىدىبئال شاھ»نى مەركەز

قىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىيات كۆرىكىسلىرى، ئۇنىڭدىن 400 يىل كېيىن تۇرغۇنلار دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرلىرى ئەخمەت يۈكنەكى، ئاتايى، مۇھەممەت سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك نامايەندىلىرى ئىجادىدا خەلىمۇ خىل دەرىجىدە، خىلمۇ خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىپ، XV ئەسىر شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مۇخلىسى بولغان، XV ئەسىر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئىجادىيىتىدە، بولۇپمۇ «خەمسە» لىرىدە يۈكسەك خاس ھاجىپنىڭ يۈقىرىقى ئىستېتىك غايىسى ۋە ئىستېتىك كۆرۈكسىلىرى ئۈ ياكى بۇ يول بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ روھى سەدۇرۇلۇپ، يۇقىرى چوققىغا كۆتۈرۈلۈپ، ناۋائى ئارقىلىق غەرب ئويغىنىش دەۋر مۇخلىسلىرىنىڭ ئىجادى بىلەن تۇتاشتۇرۇلدى.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ناۋائى ئىجادىغا بولغان يۈقىرىقى تەسىرىنى تېرىق نەچچە يىل ئىلگىرى بۇيرۇق ناۋائىشۇناس پروفېسسور ئەبۇتاھىر مۇنداق بايان قىلغان ئىدى: «... بىزنىڭ زامانىمىزغىچە مۇنەۋۋەر ئەدەبىي يادنكارلىق — «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بىزنىڭ شائىرىمىز ناۋائى تونۇش قانمۇيوق دېگەن مەسىلە بىزنىڭ پىكىر ئىلىشىمىزغا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇۋاتىدۇ. ناۋائىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن تونۇشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى، بۇ داستاننىڭ ئاساسلىق تولىازمىسى ھىراتتىن تېپىلغان ئەمەسمۇ؟ بۇ ئۇنىڭ ئەۋەتتە ناۋائى بىلەن تونۇشلۇق تىكەنلىكىنى

ئىسپاتلايدۇ. لېكىن، بۇ توغرىلىق بىرده ھېچقانداق ئېنىق ئېچىش بولمىدى. يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشنى خالايمەنكى، ناۋايى قەھرىمانى ئىسكەندەرنىڭ ئارىستوتېل بىلەن قىلغان سۆھبەت مۇنازىرىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئاھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. مانا بۇ نۇقتىدىن ناۋايى يازغان خامسە ھاجىپقا نىزامغا قارىغاندا (ئەزەربەيجان كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىلى نىزامى گەنجەۋىنى دېمەكچى ئەلۋەتتە) ئاھايىتى يېتىنلىشىپ كېلىدۇ. مەن بۇلارنى ئېيتىش بىلەن ناۋايىنىڭ بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا تەقلىد قىلدى دېگەن خۇلاسىگە كەلمەكچى ئەمەس، پەقەت بۇ جەردە نېمىشقا ئۇچۇن ئەنئەنىۋى (تىرادىتسىيە) نىڭ ئەنە شۇ يېراق «قۇتادغۇ بىلىك» دائىر تەسىدىن كېلىۋاتقانلىقىنى تەكىتلىمەيمىز؟!» ① دەپ ئاھايىتى توغرا ئادىل يېكىر ئېيتقان ئىدى.

ناۋايى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدىكى پروفېسسور بېرتېلىسنىڭ يۇقىرىدىكى بىكىرى مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس يۈسۈپ زىيا شىرۋانىنىڭ 1948- يىل «شەرق ھەقىقىتى» ژورنىلىنىڭ 6 - سانىدا چىققان «ناۋايى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن ماقالىسىدە تېخىمۇ ئوچۇق يورۇتۇلدى: «ناۋايىنى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر باخشى شائىر - يازغۇچىلارغا ناۋايى

① س. ئېرتېلىس: «ئالىشىر نەۋائىنىڭ روماني توغرىسىدا» 181 - بەت. رۇسچە 1948 - يىل نەشرى.

كۆپ تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» 1070 - يىلى ھىراتتا ئۇيغۇر باخشىسى ئابدىراخمان تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن ئىستانبۇلغا — تۈركىيە سۇلتانىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىلگەنلىكىنى ھەممە بىلىدۇ. بۇ چاغدا ناۋايى موھىردار ئىدى. بۇ ئىشتا ناۋايى چوڭ رول ئوينىغان.»

دەپ كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، ناۋايى يېزىپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئىدىيىلىرى كېرىكسىدىن ئىبارەت «قۇتادغۇ بىلىك» قامۇسى بىلەن تولۇق تونۇشقان ئەكەن، يېزىپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسىتىك ئىدىئاللىرىنىڭ ناۋايى تەرەپتىن قوبۇل قىلىنىشى، ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشى تاسادىپىي بولۇپ قالماستىن، مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىياتنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر دەۋرلىك قانۇنىيىتى ۋارىسلىق قانۇنى، راۋاجلىنىش قانۇنىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر.

باشقىرىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن پەن ئەربابى تا. خاروسوۋ: «ۋولگا بىلەن ئۇرال بويىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئەدەبىي ۋە باشقا ئەسەرلەر ئارىسىدا ئەڭ بۈيۈك ھەسسىنى ھەممە تۈركىي تىللار ئەدەبىياتلار تارىخىدا ئۇچۇن ئەھمىيەتلىكىرەكى يېزىپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدۇر. بۇ ئەسەر باي مەزمۇنلۇق بولۇپ ئۇزاق ئەسىرگە تارقالغان... «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەسىرى ۋە ئۇزەلسىز — دۇنياۋى ئەسەر بولۇشىدا بولۇپ، يەر يۈزىدە جۇلالىقراق تۈر-

مۇش قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشقان ئوتتۇرا ئەسىر كىشىلىك
ئۇسۇپ كېتىپ بارغان ئىنتىلكتوئال دۇنياسىنى تەسۋىر-
لەپ بېرىلىشىدە» دەپ كۆرسىتىلگەندەك يۇنىرىقى قانۇ-
نىيەت تېخىمۇ روشەن تۇرۇن ئالىدۇ.

«قوتادغۇ بىلىك»نىڭ بىۋاستە ئېتىكىلىق تەسىرىدە
ئەمەلەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتول ھەقايىق» ئەسىرى ۋە
سەئىدىلەر دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت ئەربابى ئامانىساخانىنىڭ
«ئەخلاقىي جەملە» (گۈزەل ئەخلاق)، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ
«دۇررۇل نەجات»، مۇھەممەت سادىق تەشقەرىنىڭ «ئە-
دەب ئۇل سالىھىن» ئېسىر ھۆسەيىن سەبزىرىنىڭ «تەرجە-
مەندە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ مايدانغا كېلىشى ۋەتارلىق
چاكىتلار ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۇپ خاس ھا-
جىپنىڭ ئىستېتىك ئىدىيالىل كۆزقاراشلىرىنىڭ يۇقىرىقى قا-
نۇنىيەت بويىچە دۇنيانىڭ ئۇزاق جايلىرىغىچە، ۋاقىت
جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەۋرىدىن ھالقىپ
ئۆتۈپ، مەرىپەتپەرۋەر دەۋرنىڭ ئاخىرىغىچە، تەنقىدىي رې-
ئالىزم گۈللەنگەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە تۈركىي
خەلقلەر ئىستېتىك ئىدىيالىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ
كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ماركسىزم كلاسسىكلىرى غەربتە بولۇپ ئۆتكەن
بۇرژۇئا ئويغىنىش دەۋرى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ خاراكتېرى
توغرىسىدا بەرگەن مۇنۇ تەرىپى شەرق ئويغىنىش دەۋرى مۇ-
تەپەككۇرلىرىغىمۇ تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ: «... ئۇلار
ئۆچۈن ئەڭ خاراكتېرلىك تەرەپ شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەم-
مىسى ئۆز زامانلىرىنىڭ غۇرۇ - غۇرۇ ھەنپەئەتلىرى ئار-

ئېلىدا چايات كەچۈرۈشنى، ئەيىبلىي كۈرەشكە قەتئىيى تەس-
تىراك قىلىشنى، بىرى سۆز ۋە قەلەم بىلەن، بىرى قىل-
لىچ بىلەن، يەنە بىرسى بولمىسا ھەم قەلەم، ھەم قىلىچ
بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارىدى. ئۇلارنى بەركامال كىشىلەر
دەپ بىلىنىگە يەتكۈزگەن خاراكتېر. يېتەكلىگۈچى كۈچ
شۇنىڭدىن ئىبارەت»①

بۇ تەرىپ بىلەن ئىختىيارسىز ھالدا شەرق ئۇيغۇر
ئىنىش دەۋرىنىڭ جەڭگىۋار قەھرىمانى يۈسۈپ خاس
ھاجىپ ئوبرازى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ.

ئېنگېلسنىڭ ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرى ھەققىدە
سۆز ئاچقاندا: «بۇ دەۋر... ئۇلۇغ سىمالارغا موھتاج ئىدى.
بۇ دەۋر ئۆز تەپەككۇر كۈچى، ئۆز ئىختىراسى ۋە
خاراكتېرلىرى، مۇكەممەل ۋە دانالىقلىرى جەھەتتىن
ھەقىقەتەن ئۇلۇغ سىمالارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى»② دې-
گەن پىكرى شەرق ئويغىنىش دەۋرىگىمۇ مۇتلەق ئوي-
غۇن كېلىدۇ.

غەرب ئويغىنىش دەۋرى ئېئودالىزمدىن كاپىتالىزم-
غا ئۆتۈش ئۆتكۈنچى دەۋرىدە باشلىنىپ، ئۇنىڭ مۇقەد-
دىمىسىنى ئاچقان ئىتالىيان دانتى ئالگىر ياۋروپا ئەدە-
بىياتىنىڭ بۈيۈك سىمالىرى بولۇپ قالغانىدەك، شەرق
ئويغىنىش دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياۋروپادىن 300

---

① ماركس- ئېنگېلس: «مۇقەددەس توغرىسىدا» رۇسچە نەشرى 332 -بەت-

② ماركس- ئېنگېلس: «مۇقەددەس توغرىسىدا» رۇسچە نەشرى 332 -
بەت.

يىل بۇرۇن فېئودالىزم دەۋرىدە باشلىنىپ، تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا بۇنداق مۇقەددىمىسىنى ئاچقان بۇيۇك ئۆيغۇر مۇتەپەككۇرى، تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىدا شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۆلۈغ سەركەردىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ دەۋرنىڭ تارىخ ياراتقۇچان بۇيۇك سىمالىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، يالغۇز ئۆلۈغ جۇڭخۇا ھەدەنىيەت تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇردى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە مەنزىلى مەدەنىيەت

نۇر مۇھەممەت دۆلەتى

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا، مول مەدەنىيەتكە ۋە قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە تەدىمىي مىللەتلەر-دىن بىرى. ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە مەملىكەت بولۇپ، شەكىللىنىشىدە ئۇيغۇر خەلقى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر-گە ئوخشاشلا مۇھىم رول ئويناغان ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ مول مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشقا چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان.

XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بۇيۈك ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر ئەدە-بىياتىغا چوڭ ھەجىملىك ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى ئېلىپ كىردى. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئالىمى مەھ-مۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئالەم-شۇمۇل ئەسىرى بىلەن بىر قاتاردا ئېلىمىزنىڭ مەدەنى-يىتى خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرى، ئەينى زاماندا پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدىمۇ قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

جۇ ئەشەر بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ زور دىققىتىنى قوزغىدى. مەملىكىتىمىزدىمۇ يېقىن يىللاردىن بۇيان بۇ ھەقتە دەسلەپكى قەدەمدە ئىلمىي مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىلماقتا. ھازىر، پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ غەمخورلۇقىدا بۇ ئەسەرلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسى ئېلىنىپ تۇنجى قېتىم نەشر قىلىندى. بىز «تۇتادغۇ بىلىك» نەزمىي لۇغىتىنىڭ تۇنجى قېتىم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغانلىقىنى تەنتەنە قىلغان چېغىمىزدا، بۇ ئىشقا يېتەكچىلىك قىلغان ۋە كۆكۈل بۆلگەن پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا، رەھبىرىي يولداشلارغا ۋە بۇ ئىشقا ئاكتىپ قاتناشقان پىشقەدەملىرىمىزگە ھەم يولداشلارغا چىن تەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

1

«قۇتادغۇ بىلىك» ـ XI ئەسىردىكى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى.

قاراخانىلار سۇلالىسى IX ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا ۋە ئاسىيانىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئىرلەشمە دۆلىتىدۇر. بۇ سۇلالە ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەللىكى، سىياسى

سي، ئىقتىسادي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ يۇكسەك-
لىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئېلىمىز بويىچىلا ئەمەس،
بەلكى ئاسىيا ۋە دۇنيا بويىچىمۇ داڭ چىقارغان چە-
ۋىلارنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆلالىلەر ئېلىمىز بىلەن
غەربنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرغان. جۈملىگە ۋە
غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا تارقىتىشتىمۇ غايەت زور
رول ئوينىغان. بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي ھايات-
300 يىلدىن ئوشۇق داۋام قىلغان مۇھىم بىر تارىخىي
باسقۇچ — گۈللىنىش دەۋرىدۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارى-
خىي تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇشۇ گۈللەنگەن دەۋرى
مەمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەدىب ئەخ-
مەت يۈكنەكى قاتارلىق بۈيۈك ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە
شائىرلارنى يېتىشتۈرگەن ۋە ئۇلار ئۈيغۇرلارنىڭ ئەڭ
شەۋكەتلىك مەدەنىي مىراسلىرى — «تۈركىي تىللار دىۋانى»،
«قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇ ھەقايىق» قاتارلىق نادىر
ئەسەرلەرنى ئەنە شۇ دەۋردە يېزىپ قالدۇرغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» 85 باب، 13290 مىسرالىق پەندە-
نەسىھەت خاراكتېرلىك يىرىك داستان. ئۇ، قەد-
رۇقىتىن قۇرۇق ۋەز - نەسىھەت بىلەنلا توختۇرۇلغان
زېرىكتۈرگۈچ داستان ئەمەس، مەيلى مەزمۇنىنىڭ چوڭ-
قۇرلۇقى، ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىسىنىڭ سالماقلى ۋە
ئەھمىيىتى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى تىلىنىڭ ساپ، گۈ-
زەل ۋە ئوبرازلىقلىقى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇر كلاس-
سىك ئەدەبىياتىدا ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغان، نەز-
مىي شەكىلدە يېزىلغان پەلسەپىۋى ئېتىكا خاراكتېرلىك

تەسەر. كۈنىكدا ئادالەت، بەخت، بىلىم ۋە ئەخلاقنىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمش دېگەن تۆت شەخسنىڭ سوئال - جاۋابلىق سۆھبىتى، تەبىئەت تەسۋىرى، ئوبرازلىق تەسۋۋۇر ئارقىلىق كىشىلىكنىڭ ئادالەتلىك، بەخت-سائادەتلىك ۋە ئىلىم-مەرىپەتلىك دۆلەت ياكى جەمئىيەت ئۈرۈش ئارزۇسى ۋە بۇنداق دۆلەت ياكى جەمئىيەت قۇرۇش يوللىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ھېئودالىق تۈزۈمى، ھېئودالىزم ئاساسىدىكى ۋە جاھالىتىدە ياشاۋاتقانلىقىنى قارىماي، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمشنىڭ تىلى ئارقىلىق ئادىل پادىشاھ كۈنتۇغدىنى ئۆزىنىڭ تىلى ئارقىلىق ئادىل پادىشاھ كۈنتۇغدىنى ئۆزىنىڭ ئېلىجاناب غايىسىنى — ئەلنى توغرا قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، ئەلنى باي، خەلقنى توق، پاراۋان قىلىش ئىدىيىسىنى يارقىن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ يول ئارقىلىق قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز بارىدىغان تەرەپلىرىنى تۈزەشنى، ئەلنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشنى، خەلقنى توق - پاراۋان، بەخت-سائادەتلىك يولغا باشلاشنى، خەلق بەختىيار بولىدىغان بايلىقىنى دۆلەت قۇرۇشنى ئادىل ئوتتۇرىغا قويىدۇ، مەۋجۇت ئادالەتسىزلىكنى ئادىل ۋە كەسكىن تەنقىد قىلىدۇ.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقنىڭ دۆلەتنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتىدىغان، پارىخورلۇق قىلمايدىغان، خىيانەت قىلمايدىغان، سۆزىنەچىلىك قىلمايدىغان، بىتىنە - پاسىنات تېرىمايدىغان،

چېقىمچىلىق قىلىدىغان، ئىلىم - بىلىمنى ھۆرمەت قىلى-
مايدىغان، ئەدەبسىز - ئەخلاقسىزلىقتىن چىقىپ كەيپ -
ساپا، ئەيش- ئىشرەت قىلىدىغان، ھاۋايى ھەۋەسكە
بېرىلىدىغان قىلىقلارنى ۋىتتىق پاش قىلىدۇ ۋە سۆكىدۇ.
ئالىمنىڭ بۇ تەشەببۇسىرى شۇ دەۋردە ئىدىيىۋى قۇرۇ-
لۇش ۋە مەدەنىيەت تۇرۇلۇشى ئۈچۈن غايەت زور تۆرت-
كىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، دۆلىتىمىز چېگرىسىدىن
چىقىپ ئەرەب - پارس ئەللىرى ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا
ئاسىيا ئەللىرىنىچە تارالغان. ئەمەدە بۇ ئەسەر شۇ زا-
مانلاردا خەلقنى تەخىمۇ يۇقىرى غايىگە، تەخىمۇ ئالىيجانابا
پەزىلەتكە، تەخىمۇ يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە
قىلىش، شۇ ئارقىلىق تارىخىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۆرت-
كە بولۇش رولىنى ئويناغان. ھەقىقىتىنى ئېيتقاندا، بۇ
ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ناھايىتى زور بولغان، بۇ
كىتابقا شۇ زامانلاردا باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان بىر
نەسرىي مۇقەددىمىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «چىن - ماچىن،
ئالىملىرى ۋە ھېكمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەل-
دىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر
ياشايدىغان يەرلەردە، بوغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن،
(ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى بوق.
بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە،
غايەت ئۇزۇلۇقى ۋە بەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەل-
لەرنىڭ ھېكمىلىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ-
غا ھەۋىرى بىر تۇرلۈك ئالەقەب بەردى. چىن-
لىقلار «ئەدەبۇلمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرى»

دەپ ئاتىدى: ماچىن مالىكىنىڭ «پىكىرلىرى ئايىنۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دېسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا» (ئەمىرلەر زىننىتى) دېدى: ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركىي» دەپ ئات قويدى: بەزىلىرى «ھەندى نامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىغان. ئۇ تۈرانلىقلار «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويغان.»

دۇرۇس، ھەر بىر جەمئىيەتتە مەۋجۇت دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشقا ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرمەي تۇرالمايدۇ. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ گۈمران بولۇشتىن ساقلىنىپ قېلىشىغا ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن توغرا يول كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئېلى مەسئۇل بۇ ئەسەرنى خەلققە تونۇشتۇرۇپ تەلىم ئالمىنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» ئەينى زامانىدىكى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا، ھازىرقى تىل بىلەن ئېيتقاندا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا غايەت زور رول ئوينىغان. ئۇ ھازىرمۇ بىرمۇنچە جەھەتلەردە بۇنداق رول ئويناش كۈچىدىن قالمىغانلىقى يوق. بىز ھېلىمۇ ئۇنىڭدىن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزنى كۈچەيتىشكە پايدىلىنىش نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىمىز.

دەۋر ئۆزگەردى، ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىم - پەن،

مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشنى، بولۇپمۇ كادىرلار قوشۇنىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، بىلىم ئەھلىگە ئايلاندۇرۇش ۋە كەسىپ ئەھلىگە ئايلاندۇرۇشنى كۆچەيتىشنى جىددىي تەلەپ قىلماقتا. يەنە بىر تەرەپتىن، پارتىيە ئىستىلىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ئىپادىلىنىشنىڭ تۈپتىن ياخشىلىنىشىنى تېزدىن ئىلگىرى ئاشۇرۇپ، ئاممىۋىلىك ۋىسىدا ئىنقىلابىي غايە تەربىيىسىنى، ئەخلاق تەربىيىسىنى ئىنتىزام ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسىنى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىپ، كومپارتىيىنىڭ ئەمگەك پوزىتسىيىسى ۋە خىزمەت پوزىتسىيىسىنى تۇرغۇزۇشنىمۇ جىددىي تەلەپ قىلماقتا. روشەنكى، ھازىرقى ۋاقىتتا پارتىيىمىز تەشەببۇس قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك مائارىپ مەدەنىيەت قارىخانىلار دەۋرىدە ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان مەنۋى مەدەنىيەتتىن ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن پەرقلىنىدىغان، كومپارتىيىنىڭ ئاڭنى يادرو قىلغان سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەتتۇر.

2

بىز ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەممىدىن ئەۋزەل بولغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ياشاۋاتىمىز. سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىزمنىڭ مۇھىم بەلگىسى، شۇنداقلا سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى. سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئاساسەن مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن ئىدىيىۋى قۇرۇ-

لۇشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جەھەتتە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزى ماتېرىيال ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، سەھىيە، تەنتەربىيە قاتارلىق ئىشلارنىڭ تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك، تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىشىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىدىيىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتە، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ـ ئىدىيە ۋە ئەخلاق ئۆلچىمى جەھەتلەردىكى تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىنى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئويغۇنلاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ بارغانسېرى كۆپلىگەن ئەزالىرىنى غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزامىق ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى يادرو قىلىدۇ. ئېلىمىزدە خەلق ئاممىسى ئۆز ئەمگىكى بىلەن ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىدۇ ھەم ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت مېۋىلىرىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت يېتىشتۇرگەن ئىنقىلابىي غايە، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتەك پىداكارلىق روھ ۋە كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسى كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ۋە ئىشقا سېلىپ، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قۇدرەتلىك

ھەر بىر تەلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلىنىدۇ.

دۈرۈس، ئون يىللىق ئىچكى مالىمانچىلىقتا پارتىيە ئىستىلى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىيات ئىغىر دەرىجىدە بۇزۇغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋە باشقا ئىكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ چىرىك تەسىللىرى ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك، باشباشتاقلىق يامراپ كەتتى. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان چەت ئەلەرنىڭ يامان تەسىرى، بۇرژۇئا ئىدىيىسى ۋە بۇرژۇئاچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ئارقىسىدا، ئاز سانلىق كىشىلەر بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئېزىقتۇرۇشى ۋە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچرىدى. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش بولسا، بىزنىڭ بۇنداق چىرىك ئىدىيىلەرگە قارشى كۈرەشنى غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىشىمىزدىكى ئۆتكۈر قورال. يۇكسەك ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تىرىشىپ يۇكسەك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىمۇ بەرپا قىلىش ــ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى ستراتېگىيىلىك فاكتورىن مەسىلىسى. «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، ــ دەيدۇ يوداش دېڭ شياۋپىڭ، ــ بۇنىڭدا ئاساسلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنى غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزاملىق خەلققە ئايلاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ». غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزاملىق بولغان بىر ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ نىشانى قىلىشنى بىز شۇ

غۇللىنىۋاتقان سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ خاراكتېرى بەل
گىلىگەن. ئىنقىلابىي غايە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ
ئاساسى. ئىنقىلابىي ئەخلاق ۋە ئىنقىلابىي ئىنتىزام
ئارقىلىق ئۆزىنى تىزگىنلەپ تۇرغىلىقى
مەدەنىيەت ۋە ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىنى تىرىشىپ
ئۆگىنىشتە قۇدرەتلىك ھەربىر تەلەندۇرگۇچ كۈچكە
ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئىنقىلابىي ئەخلاق ئورتاق غايە
نىڭ قوماندانلىقىدا ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەپ
تۇرىدىغان ھەربىر ئۆلچىمى بولۇپ، ئۇ ئىنقىلابىي
غايە بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. غايىلىك بولۇش بى
لەن ئەخلاقلىق بولۇش بىردەك. غايىنىڭ يوقلىشىغا ئەگىشىپ
ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك پەيدا بولىدۇ. ئىنقىلابىي ئىنتىزام —
ئىنقىلابىي غايە ۋە ئىنقىلابىي ئەخلاقنىڭ ئىپادىسى،
ئىنقىلابىي غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئىنقىلابىي ئەخلاقنى
دىققەت قىلىشنىڭ كاپالىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك،
بۇنداق مەنىۋى مەدەنىيەت بولماي تۇرۇپ سوتسىيالىزمنى
قۇرۇپ چىققىلى بولمايدۇ.

بىز مىللىتىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىي مىراسلىرىغا تەن
قىدىي ۋارىسلىق قىلىمىز، قەدىمكى زامانىدىكى نەرسە
لەرنى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىمىز،
بىزنىڭ ھازىرقى مەدەنىيىتىمىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بەرپا
قىلغان ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئاسا
سىدا تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت.

3

ئەگەر ئۆتكەن زامانلاردىكى ئىنسانلارنىڭ ماددىي

مەدەنىيەتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بولـ
مىغان بولسا، سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك جەمئىيەتمۇ
سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە
مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ بولمىغان بولاتتى. پەقەت جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە مەركىزىم-
لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدىلا كونىلىرى
ئاساسىدا يېڭىلىرىنى يارىتىش، قەدىمكىنى ھازىرقى زامان
ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.
ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.
ئەسلى ئۇيغۇر ئالىمى تەرىپىدىن بۇنىڭدىن 900 يىلدىن
كۆپرەك ئىلگىرى يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بۇگۈنـ
كى كۈندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلـ
نىشىدىن مەقسەتمۇ ئۇنى بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك جەمئـ
يىتىمىز ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش. شۇنداق ئىكەن،
ھازىر سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا
بىز بۇ ئەسەردىن نېمىلەرنى ئۆگىنىمىز؟ ئالدى بىلەن
بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن قارىشى بىلەن تونۇـ
شۇپ چىقايلى. ئالىم ئۆز ئەسىرىدە ئەلنى قانۇن بىلەن
باشقۇرۇشنى تەكىتلەپ، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان جاسا-
رەت بىلەن قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دې-
گەن شوئارنى ياڭرىتىدۇ.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن ئۇققىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن-

ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئالىم
نىڭ قانۇن قارىشىدا مۇجىملىك يوق، ئۇ ناھايىتى
كەسكىنكى، ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەن ھەر قانداق جىنايەتـ
چى — مەيلى ئۇ يۇرت سورايدىغان كاتتا بەگ بولسۇن
ياكى ئاددىي بىر قۇل بولسۇن، سوراققا تارتىلىپ بىرەر
جازاغا ھۆكۈم قىلىش توغرا كەلگەندە، ئاۋۇسى بەگ
ئىدىغۇ، جازا كەسمەي ياكى يېنىكرەك جازا كېسەي؛
ماۋۇسى بولسا ھېچقانداق ئېتىبارى يوق بىر قۇلغۇ، ئېـ
غىر جازا كېسەي دەپ بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىپ ئولـ
تۇرماي، ئىككىسىنى قانۇن تارازىسىدا ئۆلچەپ، بۆلەكچە
بولۇپ ئولتۇرمايلا جازا ھۆكۈم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.
بۇنداق قانۇن قارىشىنى دادىل تەشەببۇس قىلىپلا قالماسـ
تىن، بەلكى كىتاب قىلىپ يېزىپ، شۇ دەۋردىكى ئالىي
ھۆكۈمرانغا تەقدىم قىلغۇچىلار تارىختا قانچىلىك بولغان
ئىكەن؟ دۇرۇس، ئېزىلگەن، خارلانغان ئاددىي خەلق
شۇنداق بىر غايىۋى دۇنيا، غايىۋى جەمئىيەت بولۇشىنى
تەبىئىي يوسۇندا ئارزۇ قىلىدۇ. لېكىن، خان ـ پادىشاھلارـ
نىڭ گېپى قانۇن ھېسابلىنىدىغان ئۇ زامانلاردا بۇنداق
پىكىرنى خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىپ ئاشكارا
ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى ۋە ئوتتۇرىغا
قويۇشنىڭ ئۆزى مەۋجۇت تۈزۈمگە — پادىشاھلىققا ئوـ
چۇقتىن ئوچۇق قارشى چىققانلىق، ئىنسان كۆتۈرگەنلىك

هېسابلىناتتى.
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قانۇنە
قارىشى قانۇن بىلەن ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەنلا
چەكلەنمەيدۇ. ئۇ يەنە قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇنا-
سىۋىتىنىمۇ، ئوخشاشلا ئېنىق شەرھىلەپ بېرىدۇ. قانۇننى
دۆلەتنىڭ تىرىكى، ئۇلى هېسابلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ قارىشى
تۆۋەندىكى بېيىتلاردا روشەن گەۋدىلىنىدۇ:
5944 قارا، ياخشى قانۇن ئەجەپ ياخشىدۇر،
قانۇن بىرلە بەگلىك ئۇ ئۆرە تۇرۇر.

5498 تۈزەت قانۇن بىلەن سەن خەلقنى تولۇق،
بولۇنسۇن يارامسىز قىلىق ئەلدە يوق.

5945 بۇ ياڭلىغ بەگ ئولسا بۇ خەلق باشچىسى،
راهەتكە ئېرىشۇر يۇرت - ئەل بارچىسى.

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

2032 زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا، نېمەتلەر ئۈنەر.

3107 قانۇن — سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم — ئوت، بەلا،
ئېقىنتىسىڭ سۇزۇڭ سۇ، ئۆچتى ئوت مانسا.

«قۇتادغۇ بىلىك» — ئەدەبىي ئەسەر، يەنە كېلىپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى پارلاق بىر نامايەندە بولۇشى بىلەنمۇ ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆلمەس ئەسەرلەر قاتاردا ئورۇن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئەسەر. ئۇ بىزگە ناھايىتى چوڭقۇر پەلسەپىۋى، تەرىبىۋى پىكىرلەرنى بېرىش بىلەنلا قالماي، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شېئىرىيەت بابىدا بىزنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ياخشى ئۈلگىسى بىلەنمۇ تەمىن ئېتىدۇ. بۇ ھەقتە مەخسۇس ماقالىلەر يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە توختالمايمەن.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ كاتتا مەرىپەت پەرۋەر، ئۇقۇمۇشلۇق كىشى. ئۇ تارىخ، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات ۋە باشقا پەنلەردە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان كاتتا زىيالىي ۋە دۆلەت ئەربابى. ئۇ ئىسلامنى، ئىسلامىيەتنى تولىمۇ ھۆرمەتلەيدۇ. بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر مۇستەقىل بىرلەشمە دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سەركەش، ھەق يولنى كۆرسەتكۈچى دانىشمەن ھېسابلايدۇ. بىر ئەلنىڭ كۈللىنىشى ياكى خاراب - ۋەيران بولۇشى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىرلىشىش كىشىلەرنىڭ ئىشقا قويۇلغان - قويۇلمىغانلىقىغا باغلىق، دۇنيادا بىرلىشىمۇ بۇيۇك نەرسە

يوق دەيدۇ. بۇنىڭغا ئالىمنىڭ مۇنۇ بىر رۇبائىيىسىنى ۋە
بېيىتلىرىنى مىسال كەلتۈرۈش كۆپايە:
1780 بىلمىسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۇتۇن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇھ-
1781 ئەقىللىككە تەگسە بىر ئەل بەگلىكى،
بېرەر ئەلگە ھۇزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۇت-

2603 ئەي ئەقلىي تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.

2873 ئەقىللىك كىشىدىن كىشىلىك كېلۇر،
بىلىملىك ــ كىشىنىڭ كىشىسى بولۇر،

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە،
بىلىم ــ ئۇچى ۋە تۈۋى يوق بىر دېڭىز، بىزنىڭ ئىگ-
لىگەن بىلىملىرىمىز بولسا دېڭىزدىن بىر تامچە، جاپا -
مۇشەققەتتىن تورقماي، ئىجتىھات بىلەن تىرىشىدىغان،
ئازغىنە بىلىمنى بىلەن قانائەتلىنىپ، يەھرىم يولدا توخ-
تاپ قالمايدىغان كىشىلا بىلىم دېڭىزىدىن ئۆز خەلقىگە
پايدىلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ بېرەلەيدۇ.
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھارماي - تالماي بىلىم ئىگ-
لەش، ھەر قانچە بىلىملىك بولسىمۇ يەنە داۋاملىق ئۆ-
گىنىشكە ئىنتىلىش، بىلىمەن دەپ ئۆزىگە تەمەننا قوي-
ماسلىق توغرىسىدىكى تەشەببۇسى ۋە ھېكمەتلىك
سۆزلىرى بىز ئۇچۇن ھېلىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك،

مەسىلەن:

6606 بىلىمسىز يۇرەك، تىل ئېيتقا يارار،
بىلىم بىرلە سۆزدەك ئومۇمغا يارا.

6607 نېچە بىلگەن ئولساڭ، يەنە ھەم تىلە،
بىلىملىك يېتەر، كۆر، تىلەككە، سورا.

6608 بىلۈرمەن دېسەڭ، سەن بىلىمدىن يىراق،
بىلىمسىز سانالدىڭ بىلىملىك ئارا.

6609 بىلىم بىر دېگىزدۇر، ئۇچى يوق تۇۋى،
نېچىلىك سۈمۈرگەي سۇ سۆندۈك شورا.

3013 بىلىم، پەزىل ئۆگەن، قىممەت بىل ئۇنى،
قىلۇر قىممەت ئاخىر پەزىلەت سېنى.

3014 بىلىم بىل، زېھرەك بول بىكار يۈرمىگىن،
بېرۇر ياخشىلىق ئۇ ساڭا بىر كۈنى.

4

جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆز مەنپەئىتىنى، ھەتتا جېنىنى قۇربان قىلىش، سەمىمىي - سادىق بولۇش، راستچىل - توغرا بولۇش، كىچىك پېئىل، كەمتەر بولۇش — پارتىيىمىز ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كېلى-

ۋاتقان كوممۇنستىك گۈزەل ئەخلاق. سەممىي، راست چىل بولمىغانلاردىن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاخىر ئۆز پۈتىغا ئۆزى پالتا چاپمىغىنى يوق. ئالىم بۇ جەھەتتىمۇ بىزگە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بېيىتلەرنى قالدۇرغان.

6098 ئۆزۈك نەپىسى كۈتمە، خەلق نەپسى كۈت،
يۈكۈنى يۈتتۈرمە ئەلگە، ئۆزۈك يۈت.

6100 كىشىنىڭ خىلى ئۇ كىشى قۇتقۇزار،
سۆيۈنچىتىن تىلەپ ئۆز جانىن پىدالار.

6102 كىشىلەر خىلىدۇر پايدىلىق كىشى،
خەلقنىڭ ئۇلۇغى كۆيۈملۈك كىشى.

6088 يوقاتما دۇرۇسلۇق يولىن، توغرا بول،
تىلەككە ئىلىتكەي سېنى ئۇشبۇ يول.

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

4134 نېچۈك ئىشقا سەن بۇيرۇلساڭ ئۆزۈڭ،
سەممىي ئىشلە سەن، پارلايدۇ كۆزۈڭ.

ئالىمنىڭ نەزىرىدە دوستلۇق ناھايىتى ئالىيجانابانە. دوستلۇق ــ پايدا ــ مەنپەئەت ئاساسىغا ياكى ھەر

نەرسىنى تامام قىلىش ۋە ئۇندۇرۇۋېلىش ئاساسىغا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ياردەم-ھەمدەمدە بولۇش، بىر-بىرىگە ئىشىنىش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەك. ھەقىقىي دوست پەيدا-زىيانداد. بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە سىنىلىدۇ. شۇنداق سىناقلاردىن ئۆتكەن دوستلار ھەقىقىي دوست بولىدۇ.

4217 تامامسىز كىشىنى دوست تۇت-ئاداش تۇت، ياشاپ غەمسىز ئۆزۈڭ، ئىشەن ئاڭما، پۇت.

4208 ئاداشنى سىنا سەن زەرەر، پايدىدا. سىنالسا بۇ ھالدا، ئېسىل بەك ئاڭما.

2875 ئەقىللىك، ۋاپالىق ئەر ئېسىل ئېرۇر، كىشىلەر ئۈچۈن ئۆ جان پىدا قىلۇر.

2876 ئېرىنمەسىز، جاپالىق، يامان خۇلۇقلۇق، ئەگەر ۋەدە قىلسا، سۆزىدىن يانۇر.

2307 ئازاد-ھۆر كىشىلەر ياخشىلىق قۇلى، قىلىپ ياخشىلىق ئاچ دۇرۇسلۇق يولى.

2308 كىشىلىك قىلىشقا كىشى بول ھامان، كىشى قۇردى شۇنداق كىشىلىك يولى.

4203 تۇتار دوستىنى نەپسى ئۈچۈن ئۆ بىرى، بۇ دوستلۇق نېگىزسىز، ئېرۇر مەجبۇرىي.

4206 جاهان نەپسى چۈن بولسا دوستلۇق ئەگەر،
قېتىلما، قېتىلساڭ قول ئۈزۈدىن ئەر.

4218 ئاداش، قولداش، قېرىنداش سۆيۈنچ، قايغۇدا -
بېرەر نەپ كىشىگە ياماڭ - ياخشىدا.

«دۇشمەن كۈلدۈرۈپ ئېيتىندۇ، دوست يىغلىتىپ» دېگەندەك، مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپ توغرا مەقسەتتە بېرىلگەن تەنبىهكە، نەسىهەتكە قۇلاق سېلىشنى؛ قاتتىقراق، ئاغرىتىپ ئېيتىلغان سۆزدىن رەنجىمەي، ئەكسىچە ئۇنى قوبۇل قىلىشنى، شۇنداقلا كېڭىشىپ - مەسلىهەتلىشىپ ئىشلەشنى سەمىمىي تەۋسىيە قىلىدۇ. تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد روهىي سۈسلىشىپ كەتكەن مۇشۇ پەيتتە، ئالىمنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىنى ئوقۇپ، مۇلاهىزە قىلىپ باقساق، تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلىش ئۇچۇنمۇ بىزگە ياخشى مەنپەئەت بېرىدۇ.

5774 دۇرۇس سۆز يىرىكتۇر، كۆڭۈلگە ئاچچىق،
سىگۈرسە ئۇنىڭ نەپسى بولغاي تاتىق.

5775 تىرىكمە ئەگەرچە يىرىك بولسا سۆز،
دۇرۇس سۆز يىرىكتۇر، يىرىك بولما ئۆز.

5777 دۇرۇس سۆز ئۇ ئاچچىق، سىگۈرگىنى ئۇنى،
بېرىپ تاڭنا نەپسىنى خۇش ئەتكەي سېنى.

5778 دۇرۇس سۆز كۆڭۈلگە، كۆرۈنۈچچىق، يىرىك.
يىرىك سۆز دۇرۇس ئۇ، دۇرۇس سۆز قەنى؟

3505 كىشىسىز يۇرمە، تۇر كىشىلەر ئارا،
كىشى ئەيبى كۆرمە، ئۆزۈڭگە قارا.

5659 نە ئىش قىلماق ئولساڭ كېڭەش ئەر بىلە،
كېڭەشمەس كىشىدىن، يىراقلىق ئىلە.

5660 نەچۈك ئىشنى قىلساڭ كېڭەش بىرلە قىل،
كېڭەش بىرلە كۆتكەن ئىلەكلەر كېلە.

4108 ئۇششاق سۆز قىلما سەن كىشىنى چېقىپ،
دۇرۇس سۆزلە، تۇرما يالغىنى يېپىپ.

ئۇيات — ئالىمنىڭ قارىشىدا ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ياخشى خىسلەتلەرنىڭ بىرى. ئۆزىنى سورىغانلار، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدىغان كىشىلەر ئۇياتچان كېلىدۇ. ئۇياتلىق — ئالىيجانابلىق. ئۇيات بولمىسا، ئادەم جاھىل، پەس بولىدۇ. ئۇياتسىزلىق رەزىللىكتۇر. ئالىم بۇ خۇسۇستا ئۇياتلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇياتسىز كىشىلەرنى قاتتىق قامچىلايدۇ.

2203 ئۇياتسىز كىشىدۇر كىشى رەزىلى،
دۇرۇس سۆز سۆزلىمەس ئۇياتسىز ئىلى.

2622 ئۇيات بولمىسا، ئەر جاھىل، پەس بولۇر.
ئۇيات بىرلە ئىنسان دۇرۇس ئىش قىلۇر.

2445 ئۇياتلىق كىشى ئۇ ياماڭ ئىش قىلماس،
قوشۇلماس يارامسىزغا، كىشى تىللىماس.

2444 ھايالىق، سىلىق بولسا نازۇك خۇيى،
كېلەر خۇلقى، سۆزىدىن ياخشىلىق بۇيى.

6263 يامانلىق قىلۇر كىم، ئۆزىگە قىلۇر،
يامانلىق جاۋابى يامانلىق بولۇر.

2207 ئۇيات بىرلە ئەر ئابرويلۇق بولۇر،
ئۇيات بىرلە ئادەم كۆزى نۇرلىنۇر.

ھازىر بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئەخلاق - ئېتىكا قارىشىغا زىت كېلىدىغان ئەرسىلەر ئۆز زامانىسىدىكى ئالىمنىڭ قارىشىدىمۇ كىشىلىك ئەخلاققا لايىق كەلمەيدىغان ناچار قىلىق ھېسابلانغان. مەسىلەن، پىتنىخورلۇق، چېقىمچىلىق، نەپسانىيەتچىلىك، تاماخورلۇق، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا، يامانلارغا يان بېسىش، يامانلار بىلەن دوست - ئىناق بولۇپ يۈرۈش — ئالىمنىڭ قارىشىدا ئەڭ يارامسىز قىلىق بولۇپ، ئالىم بۇنداق كىشىلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ مۇنۇ بەيىتلىرى ھېلىمۇ بىز ئۈچۈن ئىبرەتلىك:

4271 قېتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر،
قېتىلساڭ كۆڑ ئەمدى، چاتاق چىقارۇر.

4272 بىرىدۇر چېقىمچى، پىتنە - پاساتچى.
بىرى — ئىككى يۈزلۈك، ئۆز مەنپەئەتچى.

4414 پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل.
پاسات نەدە بولسا خارلىق شۇندا. بىل.

4415 پاسات بىرلە دەۋلەت تۇرالماس، قاچار.
تۇنەپ ئۆتسە مېھمان، سەن تاڭ قالمىغىل.

4411 تۇپىڭ - يىلتىزىڭنى پاساتلىق قىرار.
بۇ ياخشى ئىزىڭنى پاساتلىق بۇزار.

4212 قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن.
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت - چېقىن.

5863 ھەرقانچە غەيۋەتنى ئاڭلىساڭ بۇ ئەر،
چېقىمچى ئاراغا كىرسە ئۆزگىرەر.

4301 كىشىلەرنى چاقما، قۇرۇق سۆزلىمە،
گىنە ساقلىما ھەم ئۇششاق سۆز دېمە.

5869 مۇڭا ئەيىبنۇرمەن، ئەي ساھىبقىران،
چېقىمچى بۇ ئىتلار چاقسا ناگەھان.

4214 تاماخورغا بولما يېقىن سەن تېخى،
ساڭا ئۇ، شۇبھىسىز، بولۇر بىر يېغى.

4215 تاماخور سېنىڭدىن كۆرسە نەپسىنى،
ئاتايدۇ سېنى ئۇ ئاكا يا ئىنى.

4216 ئەگەر كۆرمىسە نەپ ئۇ، ئۆرۈپ يۈزىن،
تۇغۇلۇپ كۆرمىگەندەك تارتار ئۇ ئۆزىن.

ئۆزىنى چاغلىمايۋ ھاراق ئىچىپ، مەست بولۇپ جىددىل - غەۋغا چىقىرىدىغان، ھايانى بىلمەي پەسكەشلىك قىلىدىغان، يوقىلاق ئىشلار ئۈچۈن بالا تېرىيدىغان، ھەتتا قانۇن - ئىنتىزامنى بۇزىدىغان ھاراقكەشلەرگە قارىتا ئالىم قاتتىق تەنبىھ بېرىپ مۇنۇ بېيىتلارنى ئوقۇيدۇ:

2651 ھاراقتۇر بىلىم ۋە ئەقىل دۈشمىنى،
جىددىل - غەۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇر چىنى.

1337 مەي ئىچمە، زىنادىن سەن ئەيلە ھەزەر،
بۇ ئىشلار گادايلىق تونىن كىيدۈرەر.

1338 ھاراق مىڭ گۇناھقا پاتۇرغاي سېنى،
قاچار بەخت زىنادىن، يۈزۈڭ تۆكۈلەر.

2655 مەي ئىچمە، مەي ئىچسە كېتۈر دەۋلىتى،
مەي ئىچسە بولۇر تەۋە، ئەخمەق ئېتى.

ئالىم تىلىنىڭ پەرىلىتى بىلەن قۇسۇرى، پايدىسى بىلەن زىيىنى ئۆستىدە توختىلىپ، ئەقىل

بىلەن بىلىمنىڭ تەرجىمانى، قاپقان ئالدىدا تۇرغان ئارسىلان دەيدۇ. ئەقىللىك ۋە بىلىملىك كىشى قىلغان سۆزىگە — تىلغا دىققەت قىلىشى لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

2203 ئۇياتسىز كىشىدۇر كىشى زەزىلى،
دۇرۇس سۆز سۆزلىمەس ئۇياتسىز تىلى.

175 پاساھەت بىلە قىل شۇنا سەن سۆزۈڭ،
پەسىھ بولسا تىلىڭ، ئۆسەرسەن ئۆزۈڭ.

180 تۇغۇلغان ئۆلەر، كۆر، قالۇر بەلگىسىز،
سۆزۈڭ ياخشى بولسا، ئۇزۇڭ ئۆلگۈسىز.

190 كىشىدىن كىشىگە مىراس سۆز قالۇر،
مىراس سۆزنى تۇتساڭ يۈز پايدا بولۇر.

183 ئۆلمىسىز ھاياتنى تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
قىل ياخشى، ئەي ھېكىم، خۇلقۇڭ ھەم سۆزۈڭ.

5

بىز يۇقىرىدا ئۇلۇغ ئالىم يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى — «قۇتادغۇبىلىك»تە بايان قىلىنغان ئۆتكەن مەنىۋى مەدەنىيەتكە دائىر ناھايىتى ئاز بىر قىسىم بايانلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقتۇق. روشەنكى،

ئالىمنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتكە دائىر بايانلىرى بۇلار بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. پەقەت يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئاشۇ بىر قىسىم بېيىتلاردىنمۇ كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. كى، ئۇلۇغ ئالىم بۇنىڭدىن 900 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرىلا دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ياخشى باشقۇرۇش، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەخلاقىنى تۈزەش، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا مۇناسىپ بىر مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش يولىدا ئۆزىنىڭ ئىلھار پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، مەۋجۇت ئەسكىلىكلەرنى قاتتىق ئەيىبلىگەن. 900 يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئوردىدا كاتتا خىزمەت ئۆتىگەن بۇ ئالىمنىڭ ئادەتتىكى ئوردا شائىرلىرىدىن، قەسىدىخان ساراي شائىرلىرىدىن پەرقلەنگەن ھالدا جەمئىيەت رېئاللىقىدىن ناھايىتى ئۇستۇن تۇرۇپ، يىراقنى كۆزلەپ چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇنىڭ نۇرغۇن پىكرى بىزنىڭ زامانىمىز ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىزگە مەلۇمكى، ئون يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق داۋامىدا، لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» سوتسىيالىزم بىرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، فېئودال فاشىستىك دىكتاتۇرىنى يولغا قويۇپ، ئىلمىي سوتسىيالىزم يولىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ئازاب ـ ئوقۇبەت دېڭىزىغا ئىتتىرىۋەتكەن ئىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي

يغىنىدىن كېيىن، دۆلىتىمىز قايتىدىن ئىلمىي سوتسىيالىزم يولىغا قەدەم قويدى ۋە پارتىيىمىز پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش يولىدا يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشقا چاقىردى. بۇنداق يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيەت بىر تەرەپتىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئوتكەن بارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمىلەرگە خاس مەدەنىي مىراسلار ئىچىدىكى بارلىق ئېسىل مۇۋەپپەقىيەتلەرگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدېئالىستىك دۇنيا قارىشى، مەنپەئەتپەرەسلىك ھەرىكەت ئۆلچىمى ۋە چىرىك، زاۋالغا يۈز تۇتقان ئەخلاق - ئىستىلىنى قەتئىي چۆرۈپ تاشلايدۇ.

يولداش ماۋزېدۇڭ بىزگە: «ئالىيجانابلىق ئادەم، سايە ئادەم، ئەخلاقلىق ئادەم، پەس ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن خالى ئادەم، خەلقىگە پايدىلىق ئادەم» بولۇش توغرىسىدا تەربىيە بەرىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش يولىدا يۈزىنىدەك ناچار ئىللەتلەردىن خالى بولۇپ، ئاكتىلىق سوتسىيالىستىك ئەدەب-ئەخلاقنى يېتىشتۇرسەك، بۇ تەلەپكە يېتىش تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە نۇرغۇن ياخشى ئۆرپ - ئادەت، ئەدەب - ئەخلاق مىزانى، ئۆزئارا مۇناسىۋەت قائىدىلىرى بار. گەرچە ئۇنى ئاكتىلىق كوممۇنىستىك ئىدىيە، كوممۇنىستىك روھ ۋە

كومۇنستىك ئەخلاق - پەزىلەت مىزانى، ئاڭلىق سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتا بەرپا قىلىنغان، ئەسىرلەر داۋامىدا تۈزۈلۈك سىناقلاردىن ئۆتۈپ، ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ، ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېتىۋاتىدۇ. بىزنىڭ بۈندىق ئەنئەنىۋى ياخشى ئەدەب - ئەخلاقىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىز ھازىرقى ئەۋزەل سوتسىيالىزم شارائىتىدا تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرۇلۇشى كېرەك. ئىشىنىمىزكى، سوتسىيالىستىك مادديي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى ئۇلۇغ ئىشتا، ھېكىدىن نەشىر قىلىنغان ئۆلمەس ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» بىزگە ياخشى مەنپەئەت بېرىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن نادىر ئەسەر بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭدىمۇ ئېتىراز قىلىشقا شاكاللىرى بار، مارکسىزملىق نۇقتىسىنەزەر بويىچە قارىغاندا، خاتا تەشەببۇسلارمۇ يوق ئەمەس. بىز تارىخىي ماتېرىيالىستلارمىز. «قۇتادغۇبىلىك»تىكى بۈندىق ئېتىراز قىلىشقا شاكاللارغا مارکسىزمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىستىك نۇقتىسىنەزىرى بىلەن تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، شاكىللىنى ئېلىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك. شۇبھىسىزكى، كەڭ كىتابخانلار چوقۇم ئاشۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تىكى ھايات پەلسەپىسى توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم سابىت

1

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلمەس يادىكارلىقلىرىدىن بىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» يالغۇز ئۇيغۇر مەدەنىيىتىلا ئەمەس، شۇنداقلا دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكىمۇ بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» خەلقىمىزغا مەلۇم بولغان چارەك كەم ئىككى ئەسىردىن بۇيان، بۇ ئەسەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن فرانسىيە، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، روسىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئىتالىيە، ئاۋسترىيە ... قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ژانۇبىرىتى ئامبىدى، تومسۇن، بروككېلمان، ھارتمان، ئوتتۇ ئولبۇرىت، مورتىز، ئارمىن ۋامبىرى، ۋ. رادلوۋ، بارتولد، ساماىلوۋىچ، فادىلوۋ، س.ئى.مالوۋ، قەييۇم كەرىموۋ، فىترەت، رەشىت رەھمەتى ئارات، ئا. دىل ئاچار، سەدىرى مەقسۇدى، نەجىپ ئاسىم، كوپرولۇ پۇئادزادە، زەكى

ۆەلىدى توغان، بومباچى، هاممىر پورگىشتال...غا ئوخشاش ئالىملار بۇ ئەسەرنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى قىممىتىنى ئىزاھلاپ، نۇرغۇن ماقالىلەر يازدى. ئەسەر-دىن پارچىلارنى ئۆز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ، كۆپلىگەن مىللەتلەرگە تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ساھەسىدە ئېلىپ بارغان بۇ خىل ئىزدىنىشلىرى تامامەن ئورۇنلۇق، شۇنداقلا تۇنجى قېتىم يول ئاچقانلىقى بىلەن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق بۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەممىسى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى قىممىتىنى ئىزاھلاش نۇقتىسىدا توختاپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى چۈشەندۈرۈش، تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت بىر بوشلۇققا ئۇسۇپ كىرەلمىدى. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە پەلسەپە ئىدىيىسىنى، شۇنداقلا مۇئەللىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىنى تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت بۇ بوشلۇق پەقەت 1983 - يىلى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدا ئېچىلغان «شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ئۇسۇپ كىرىشى بىلەن ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، ئۇ جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ، جۈملىدىن خەلقئارادىكى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىملارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. بۇيۇك مۇتەپەككۇر، ئالىم، پەيلاسوپ، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭمۇ ئەزەلدىنلا تېگىشلىك بولغان، ئەما

ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىگە بولغان چۈشەنچىنىڭ يۈزە-
لىكى تۈپەيلىدىن، ۋاتتىنچە بوش قالغان دۇنيادىكى
مەشھۇر 11 نەپەر پەيلاسوپ قاتارىدىكى ئورنىمۇ ئەس-
لىگە كەلتۈرۈلدى.

«قۇتادغۇبىلىك» ھەقىقەتەن بىر بەدىئىي ئەسەر،
شۇنداقلا ئۇ يەنە پەلسەپىۋى ئەسەر. «قۇتادغۇبىلىك»
تە ئىلىمنىڭ ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىبابەت، تارىخ،
ئېتنوگرافىيە، قانۇنشۇناسلىق، ھەربىي ئىشلار، مائىيە -
ئىقتىساد، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، تىل قاتار-
لىق ھەرقايسى تارماقلىرىغا ئائىت نۇرغۇن مەزمۇنلار
بايان قىلىنغاندىن باشقا، پەلسەپىنىڭ تەبىئەت ۋە
بىلىش نەزەرىيىسىگە ئائىت بىر مۇنچە قاراشلىرىنىمۇ
ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

ئاپتور يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ بۈيۈك
ھۆكۈمرانى بولغان تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن
بىننى سۇلايمان ئارسلانخانغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە
ئۆز كۆزقارىشىنى سىڭدۈرۈش يۈزىسىدىن ئەينى دەۋر-
لىك ئىجتىمائىي زىددىيەتنى تەھلىل قىلغاندىنمۇ،
ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ بۇزۇلۇش سەۋەبىنى
چۈشەندۈرگەندىنمۇ، جەمئىيەتنى تۈزەش ئارزۇسىنى با-
يان قىلغاندىنمۇ، بەخت - سائادەتلىك جەمئىيەت قۇ-
رۇش توغرىسىدىكى غايىسىنى ئىپادىلىگەندىنمۇ، ئۇنىڭغا
مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەر بىر مەسىلىنى، مەسىلەن،
يارلىقىش بىلەن ئۆلۈم، ماددا بىلەن ھەرىكەت، يېڭى
لىق بىلەن كونىلىق، ئادالەت بىلەن قانۇن، بەخت

بىلەن سائادەت، بىلىم بىلەن ئەمەل. قانائەت بىلەن
ئاقنۇەت... قاتارلىقلارنى بىر- بىرىگە باغلاپ، مۇستەھ-
كەم پەلسەپىۋى باغلىنىشقا ئىگە قىلىپ، پەلسەپىۋى
نۇقتىدىن تۇرۇپ ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەن. شۇنداق
قىلىپ بۇ ئەسەرگە تەبىئىي يۇسۇندا زور بىر پەلسە-
پىۋى ئىدىيە سىستېمىسى ئاپتور يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
بۇ ئەسەرگە سىڭدۈرگەن پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى مۇنداق
ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. دۇنيانى تەڭرى ياراتقان بولسىمۇ، بىراق
بۇ دۇنيا تۈپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن تەشكىل تاپقان
ماددىي دۇنيادۇر.

2. دۇنيا ئۇزلۇكسىز ھەرىكەت ئۇستىدىكى دۇنيا،
ئۇنىڭدىكى مەۋجۇتلۇق نىسپىي، يېڭىلىنىش (ئۆزگىرىش)
مۇتلەقتۇر.

3. دۇنيادىكى كونا نەرسىلەر ئۇزلۇكسىز يوقى-
لىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭى نەرسىلەر ئىگىلەيدۇ.

ئەمدى مەن تۆۋەندە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
ئەسىرىدە پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىس-
مى بولغان ھايات پەلسەپىسى ئۈستىدە توختىلىپ
ئۆتىمەن.

2

ھايات يالغۇز ئىنسانىيەتكىلا ئەمەس، بەلكى
پەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسىگە

شۇنچه قەدىرلىك ۋە قىممەتلىكتۇر. ھاياتنىڭ قەدىر - قىممىتى ھەققىدە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ياشاپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئالىملار، پەيلاسوپلار، شائىرلار، يازغۇچىلار چوڭقۇر مەنىگە ئىگە، مەنتىقىلىق ئوي - پىكىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان. مەسىلەن، يۇنۇپ خاس ھاجىپنىڭ زامانىدىشى، پارسىلارنىڭ مەشھۇر شائىرى، مۇتەپەككۇر ئالىمى ئۆمەر ھەييام (1048—1122) بىر رۇبائىيسىدا:

خۇشال ئۆت، ئۆمۇرنىڭ ھاسىلى بىر دەم،
بۇ تۇپراق — تۇپرىقى كەيقۇباد① ۋە جەم
قىل قىياس بىر خىيال، ئالدىنىش يا چۈش،
ھاياتنىڭ تەھتى ھەم ئەھۋالى ئادەم.

دەپ يېزىپ، ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى (تەھتە خىيال ياكى چۈشكە ئوخشاش ئادەمنىڭ ئالدايدىغانلىقى، بولمايدىغان سىرلىق نەرسە قىلىپ كۆرسەتكەنلىكى، XIII ئەسىردە ياشىغان ئىرانلىق مۇتەپەككۇر شائىر شەيخ سەئدى شىرازى (1184—1292) «ھاياتنىڭ مېۋىسى (مەنىسى) ھىممەت» دەيدۇ، فىرانسىيىنىڭ يېقىنقى زامان يازغۇچىلىرىدىن ئېمىل زولا (1840—1902) «ياشاشنىڭ پۈتكۈل ئەھمىيىتى

① كەيقۇباد — مىلادى 487 — 531 - يىللاردا ئۆتكەن ئىران پادىشاھى.
② جەم — ئىران تارىخىدىكى ئەپسانىۋى شاھ جەمشىتنى كۆزدە تۇتىدۇ.

بىلمىگەن نەرسىلەر ئۈستىدە ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ، تېخىمۇ كۆپ بىلىم توپلاشتا» دېسە، ئامېرىكىلىق مەشھۇر يازغۇچى جېك لوندۇن (1876—1916) «ھاياتقا مۇھەببەت» ئەسىرىدە، ھاياتنى «مەنسىز، بىۋاپا ۋە كۆز ئېچىپ - يۇمغىچىلىك ئۆتۈپ كېتىدىغان نەرسە، لېكىن ھايات ئەلەم چەكتۈرىدۇ» دەيدۇ.

يۇقىرىقى كۆز قاراشلاردا ھايات ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى، قەدىر - قىممىتى، ئىنسان بۇ ھاياتتىن قانداق پايدىلىنىش كېرەكلىكى توغرىسىدا ئوخشاشمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ھەر تەرەپلىمە شەرھىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ توغرىدا ھەممىدىن بۇرۇن ئەتراپلىق، مەنىلىك ۋە قايىل قىلارلىق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى يەنىلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە «ھايات» سۆزىنى تەبىر بېرىپ، ئۇنى «تىرىكلىكنىڭ دەسمايىسى» دەيدۇ ھەمدە بۇ تەبىرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ مۇنداق دەيدۇ:

232 ھايات — دەسمىيە، پايدا — ئەزگۈلۈك ①.
بولۇر سانا تانىنا يېمەك - كىيگۈلۈك.

3313 تىرىك بولسا ئىنسان تىلەگىن تاپۇر،
تىلەككە تىرىكلىك سەرمايە ئېرۇر.

① ئەزگۈلۈك — باخشىلىق

3315 تىرىكلىك تىلەسەن، تىلسىمە تىلەك.
تىرىكلىك تىلەككە يېتىشكە يۆلەك.

هاياتنى تىرىكلىكنىڭ دەسمايىسى سۈپىتىدە تەرىپ
لىمەش ۋە تىرىكلىكنى ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ئاساسى
قىلىش، باشقا پەيلاسوپلارنىڭ قارىشىدىن ئالاھىدە
پەرقلىنىدىغان يېڭىچە بىر خىل قاراش بولۇپ، ئۇنىڭ
دا ئوبيېكتىپ رېئاللىق ئاساس قىلىنغان. ئەمەلىيەتتىن
قارىغاندىمۇ، تىرىكلىكتىن ئىبارەت بۇ دەسمايە مەۋجۇت
بولىدىكەن. ھەرقانداق ئىنسان ئۆزى شۇغۇللانماقچى
بولغان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەت بىلەن
شۇغۇللىنىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن بايلىق يارىتالايدۇ.
ئەكسىچە بولغاندا ھېچقانداق پائالىيەت بىلەن شۇغۇل
لىنمىشى، ھەتتا هايات تۇرۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس
يۇسۇپ خاس هاجىپ تىرىكلىكنىڭ دەسمايىسى
بولغان هاياتنى يەنە ئۆلۈم بىلەن باغلىنىشلىق، دەپ
قارايدۇ. ئۇ، هايات بىلەن ئۆلۈم گەرچە بىر-بىرىگە
قارىمۇ قارشى بولغان زىت نەرسىلەر بولسىمۇ، ئەمما
ئۇلار ماھىيەتتە بىر-بىرىدىن ئاجرالمايدىغان، بىر-
بىرىگە زىچ باغلانغان بىر پۈتۈن چۈشەنچىدۇر، هايات
بار يەردە ئۆلۈم بولىدۇ؛ تۇغۇلماق، ئۆلمەك، تەبىئەتـ
نىڭ قانۇنىيىتى؛ هاياتلىق يەر يۈزىگە پەيدا بولۇشى
بىلەن تەڭلا ئۆلۈم بېخىنى ئۆزى. بىلەن بىللە ئەگەشتۇرۇپ
كېلىدۇ، ئىنسانىنىڭ ئۆمرى مەلۇم ياشقا يەتكەندىن
كېيىن هاياتلىق ئۆلۈمگە ئۆزگىرىدۇ، دېگەن خۇلاسە

گه کهلمدۇ. بىز ئاپتورنىڭ بۇ خىلدىكى پەلسەپىۋى
قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن ئىنىق ھېس
قىلالايمىز:

1385 ئەجەپ ياخشى ئېيتقان ئالىم ئوخشۇتۇپ،
ۋاقىت، كۈن، تىرمكلىكنى ماسلاشتۇرۇپ.

1386 كارۋانغا ئوخشار بۇ ئادەم ئوغلانى،
تۇرالمايدۇ مەنزىلده، مەنزىل قەنى؟

1387 تۆرەلگەنده ئوغۇل ئاتا پۇشتىدىن،
نەچە ئاي تاپار تېپىچ جاي ئانا قارنىدىن.

1388 ئانادىن تۇغۇلغاندا قويسا ئېتىن،
يولۇچى بولۇپ ئۇ مەنزىل ۋاقىت ئېتىن.

1389 كۈنى بىر مېڭىم ئۇ، تۇنى بىر مېڭىم،
ئۆلۈمگه ئاپىرار، قورىتىسپ ئوڭىم.

692 تۆرەلگەن ئىمەلەر بارى يوقلۇر،
تۆرەلتكەن بىر ئاللا، نه قىلسا قىلۇر.

1210 ئۆلمەككه تۇغۇلدى تۇغۇلغان بارى،
كى قانچه قىلسىمۇ، كېتەر ئاخىرى.

1213. جەمئكى نەرسىنىڭ كۈنى بەلگىلىنىڭ،
نەپەس - تىن ئېلىشنىڭ سانى بەلگىلىنىڭ.

1214. يىل، ئاي، كۈن ئۆتەردەك تىرىكلىك كېچەر،
ئۆتەر كۈن تۇغقانلىرىڭ سېنى، بەلگىلىنىڭ.

مانا بۇ مىسرالاردا يالغۇز ھايات بىلەن ئۆلۈمنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى شەرھلىنىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى شەيئىلەر تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، ئۇنىڭدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ. كونا شەيئىلەر يوقىلىپ، ئورنىغا يېڭى شەيئىلەر بارلىققا كېلىدۇ. دېگەن شەيئىلەر تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ گەۋدىلەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھايات بىلەن ئۆلۈمنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىدە يەنە ھايات — شامالدەك تېز چاپىدىغان توختاۋسىز ئۆتكۈنچى جەريان، كارۋانىنىڭ يول ئۈستىدىكى قونالغۇسىدەك ۋاقىتلىق، ئۆلۈمگە ھەر قاچان باش ئەگكۈچى ئاجىز - چەكلىك نەرسە؛ ئۆلۈم بولسا ھەرقانداق ھاياتلىق ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غالىب كەلگۈچى مۇتلەق، يېڭىلمەس كۈچتۇر، دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز قارىشىنى شەيئىلەر مۇناسىۋىتىدىكى مۇتلەقلىق ۋە نىسپىيلىك چۈنچىسى بىلەن باغلايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بەرده ھايات بىلەن ئۆلۈمنى نىسپىيلىك (ۋاقىتلىق) ۋە مۇتلەقلىق نۇقتىسىدا تۇرۇپ، بىر - بىرىگە باغ-

لاپ چۇشەندۇرۇشى ھەرگىز تاسادىپىي بولماسلىقىدىن، بەلكى ئۇنىڭدا تىرىك ياشاۋاتقان ھەر بىر ئىنسانغا ھاياتلىك قەدىر - قىممىتىنى تونۇتۇش ۋە بۇ چەكلىك ھاياتنىڭ قانداق پايدىلىنىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۈچۈن قانداق ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىشكە دەۋەت قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئارقىدىنلا خۇدانىڭ بەندىلەر ئارىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنى؛ خۇدا بىلەن تۇر تاغدا سۆزلەشكەن، خۇدا ئۇنىڭغا بولغان يېقىنلىقىنى ئىپادىلەپ «تەۋرات» كىتابىنى چۈشۈرۈپ بەرگەن مۇسا ئەلەيھىسسالامنى (مۇسا كەلىمۇللانى)؛ بەنى ئىسرائىلنىڭ بۇزۇلغان ئەخلاقىنى تۈزەشكە خۇدا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ھەمدە «ئىنجىل» كىتابىنى چۈشۈرۈپ بەرگەن، كۆپ خىل مۆجىزە كۆرسىتىپ پەيغەمبەر ئىيسا ئەلەيھىسسالامنى؛ خۇدا 18 مىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھلىقىنى تارتۇق قىلغان، يەر يۈزىدىكى ئادەم، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، دەل - دەرەخ، ئۇچار قۇش، جان - جانىۋار، تاغ-ئو تاش، جىن - شايتانلارنىڭ پادىشاھى پەيغەمبەر سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنى؛ كىشىلەر تەرىپىدىن 1000 ياش ئۆمۈر كۆرگەن دەپ رىۋايەت قىلىنغان، تىبابەت ئىلمىنىڭ پىر - ئۇستازى لوقمان ھېكىمنى؛ دۇنيانىڭ ئوچتىن ئىككى قىسمىنى زەپتە قىلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغۇچى ماكىدونىيە پادىشاھى ئالىكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين)نى؛ ئۆز بايلىقىنىڭ كۆپلۈكى ۋە قۇدرەتلىكلىكى

بىلەن ماختىنىپ، جاھانغا پاتماي، ئاخىرقى ھىسابتا
خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ، بېشىنى يېگەن پادىشاھلار —
شەددات، فىرئەون، نەمرۇتلارنى؛ ئۆز بېخىللىقى بىلەنە
خۇدانىڭ قەھرى - غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، يەر يۈتقان.
پادىشاھ — قارۇن... لارنىمۇ ئۆلۈمنىڭ ھايات قويماي
بۇ دۇنيادىن ئېلىپ كەتكەنلىكىنى مىسال قىلىش ئار-
قىلىق، ئۆلۈمنىڭ مەڭگۈلۈكىنى، ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىي
ئەمەسلىكىنى، ھەرقانداق ئىنساننىڭ بۇ دۇنيادا مەڭ-
گۈ قالالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا،
كىشىلەرنى ھاياتنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يېتىشكە، ئۇنى
بەھۇدە، بوشقا ئۆتكۈزۈۋەتمەي، بەلكى بۇ چەكلىك
ھاياتتىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىپ، ئۆز ھاياتىدىن ئىز
قالدۇرۇشقا ۋە ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلىشقا چاقى-
رىدۇ. مەسىلەن:

693 تىرىكلىك دېگەن ئۇ شامالدەك كېتەر،
قاچار، تۇتسا تۇرماس، ئاڭا كىم يېتەر؟

1274 ئىشەنمە تىرىكلىككە، يەلدەك كېچەر،
جاھاندىن كۆچۈرسەن، غاپىل بولما ئەر.

1139 نېمە بار جاھاندا ئۆلۈمدىن قاتتىق؟
ئۆلۈمنى ياد ئەتسە كېتەر مىڭ تاتىق.

1140 ئۆلۈم بىر دېگىزدۇر، ئۇچى يوق تۇۋى،
قاراپ كۆرسە ياخشى، تۇۋى يوق پېتىق.

1177 نېمە دەيدۇ ئاڭلا ئويغانغان كىشى،
ئۆلۈمنى تونۇپ ياخشى بىلگەن كىشى؛

1178 ھېكىم ئىلمى كەتتى ئۆلۈمنى كۆرۈپ،
ئاقىل ئەقلى يۇتتى، ئەقىلسىز بولۇپ.

1179 نېمانچە ياشان بۇ ئۆلۈم تىرىلمەي،
نېمانچە ياشاندۇر ئادەم ئۆرمىگى؟

1180 زىننەتلىك سارايلارنى بۇزغان ئۆلۈم،
پۇتۇن جەم بولغانلىنى چاچقان ئۆلۈم.

1182 نېمە بار جاھاندا ئاڭا ھېيلە يوق،
نېمە ھېيلە باردۇر، ئاڭا چارە يوق.

1183 پۇتۇن ئىشقا ھېيلە، ئۇسۇل - چارە بار،
مەگەر بۇ ئۆلۈمكىم، ئاڭا چارە يوق.

1196 ئۆلۈمگە پايدا قىلماس ئالتۇن - كۈمۈش،
ئۆلۈمنى توسالماس بىلىم ھەم ئوقۇش.

1197 ئۆلۈمنى توسا ئالىسا دۇنيا - مېلى،
ئىدى ئۆلمەس ھېچ چاغدا بەگلەر بېگى.

1198 ھېكمەتلەرگە ھېكمەت پايدا قىلمىدى،
ئالىملارغا ئىلىم يارىدەم بەرمىدى.

1199 ئۆلۈمگه پايدا قىلسا ئەردى ئوت - ئەم①،
قالاتتى تېۋىپلار تىرىك مەڭگۈ ھەم.

1200 ئۆلۈم يوق - خاتىر قىلسا ئىدى كۆرۈپ،
مۇبارەك رەسۇللار قالاتتى تۇرۇپ.

4837 ئۆلۈغلۇق ئۆلۈمگه ھېچ كار قىلمىدى،
ئۆلۈمدىن قاچارغا كېچىك بولمىدى.

4838 ئەپكەتتى ئۆلۈم ئەزىز پەيغەمبەرلىنى،
توسار كىم ئەم - داۋا، قوراللىه ئۆنى.

4710 قېنى ئۇ بۇ دۇنيا تىلەپ تاپقۇچى،
ئۆزىگه تۆمۈر تۇر، شەھەر قۇرغۇچى②؟

4711 قېنى ئۇ گۈستاخ ئىت ③ دۇنيا دەپ يۈرۈپ،
يېشىل كۆككه ئۇچقان قارا قۇش مىنىپ.

4712 قېنى ئۇ خۇدامەن دېگۈچى جاھىل؟④
خۇدا قىلدى دەرياغا غەرق ئۇنى، بىل.

---

① ئوت - ئەم — دورا ۋە داۋا.
② شەددادنى دېمەكچى.
③ لەمرۇتنى دېمەكچى.
④ فىرئەۇننى دېمەكچى.

4713 بۇ دۇنيا مېلىنى يىغقۇچى قېنى①؟
مېلى يېرلە كەتتى يۇتۇپ يەر ئۇنى.

4714 قېنى شەرقتىن غەربكە قەدەر بارغۇچى،
بۇ دۇنيانى كېزىپ جاھان تۇتقۇچى②؟

4715 قېنى ئۇ تاپاقى يىلان بولغۇچى،
دېگىز يېرىلىپ ئوڭا يول بەرگۈچى③؟

4716 قېنى ئۇ پەرى، قۇش ۋە ئىنسان ئۇزە،
ئۇلۇغ بولغۇچى ئۇ خۇلقى پاكىزە④؟

4717 قېنى ئۇ، ئۆلۈكنى تىرگۈزگەن كىشى؟
ئۆلۈمگە تۇتۇق بولدى ئاخىر ئىشى⑤.

4718 قېنى ئۇ، كىشىلەر ئارا خىل، ئۇلۇق⑥؟
بوشاپ قالدى دۇنيا، كېمىپ تولۇقلۇق.

4719 ئېلىپ كەتتى ئۆلۈم شۇ ھەممىسىنى،
ئەي پاكىزە قەلب، ئۇ قويامدۇ سېنى؟

---

① قارۇننى دېمەكچى.
② ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى دېمەكچى.
③ مۇسا پەيغەمبەرنى دېمەكچى.
④ سۇلايمان پەيغەمبەرنى دېمەكچى.
⑤ ئەيسا پەيغەمبەرنى دېمەكچى.
⑥ مۇھەممەت پەيغەمبەرنى دېمەكچى.

4833 بۇيرۇك مەن دېگەننى تۇگەتتى ئۆلۈم،
ئۇلۇغ مەن دېگەننى ھەم ئۇتتى ئۆلۈم.

4834 ئۆلۈم بۇزدى شەھەر-كەنتلەرنى تالاي،
ئۆلۈم بۇزدى نۇرغۇن قەسىر ۋە ساراي.

4835 نىچە مىڭ تىرىك ئۆلدى يەرگە تولۇپ-
ياتۇر كەلمەكسىزنى ئاندا كۆتۈپ.

4836 قاراپ كۆر ئۇلارغا، ئېچىپ سەن كۆزۈڭ،
قىلالامسەن پەرق قۇل ۋە بەگنى ئۆزۈڭ؟

1201 تۇغۇلغان تىرىكلەر ئۆلۈر، بىل مۇنى،
ئۆلۈشكە تۇغۇلغان، تىرىك كىم قېنى؟

1202 بۇ دۇنيا قونالغۇ، كېلۈچى بارار،
يوغان ئەجدىھادەك يېپىسە، ئېچىقار.

4839 ئىشەنچسىز ئېرۇر بۇ جاپاچى جاھان،
ۋاپاسىز ۋە گۈستاخ ۋە پەيلى يامان.

5161 ئەزىز تۇت ھاياتنى، كېرەك ئىشقا سال،
قىلىپ ئەلگە ئېھسان، ساۋابىنى ئال.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەشەببۇسى بويىچە، ئىنى

ـان ئۆزىنىڭ چەكلىك ھاياتىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىشى كېرەك؟ ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى ۋە بۇرچى نېمە؟ بۇ مەسىلىگىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ناھايىتى ئەتراپلىق، ئېنىق جاۋاب بەرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تارىخچە، ئىنسانىنىڭ دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى قىلىدىغان بىرىنچى ئىشى ئوقۇش، ئۆگىنىش، بىلىم ئېلىشتۇر. چۈنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنى «كۈچ» دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە «دۇنيادىكى ھەرقانداق قىيىن ـ مۇشكۈلەر، يېشىلمىگەن تۈگۈنلەر بىلىم بىلەن يېشىلىدۇ، ئېچىلىدىغان سىر ـ ھېكمەتلەرمۇ بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ» دەپ ئارايدۇ. شۇنداقلا ئۇ يەنە: «بىلىم كىشىنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان مەنبۇي تورال، كىشىلەر بىلىم ئارقىلىق كۆزلىگەن مەقسەت، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا يېتەلەيدۇ»، «بىلىم ـ ئىنسان ئەتلىنىڭ مېۋىسى، ئىنسانلار بىلىم ئارقىلىق ئەقىل ـ ئىدراكقا ئېرىشەلەيدۇ»، «بىلىم ـ مەنبۇي ھاياتنىڭ ئوزۇقى، كىشىلەر بىلىم ئارقىلىق ئۆزىگە سىرداش دوست، ھەمراھ، تۈرغۇا يېرىل تاپالايدۇ»، «بىلىم ـ ئىنسان قەدىر ـ قىممىتىنىڭ ئاساسى. ئەگەر تۆۋەن ئورۇندىكى كىشىلەرمۇ بىلىم ئارقىلىق ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى تاپالايدۇ ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئېرىشەلەيدۇ»، «بىلىم ـ ئادەمنى ھايۋاندىن پەرقلەندۈرىدىغان تۈپكى بەلگە. ئۇستىگە كىيىم ـ كېچەك كېيىۋالغانلارنىڭ ھەممىسى ئادەم ئەمەس، ئۆنىڭ ئىچىدىكى بىلىملىكلەر ـ ئۆگەتكۈچى، ئۆگەنگۈچى

له‌رلا ئىنسانلىق لاياقىتىگە توشىدىغانلار بولۇپ، قالـ
غانلار تۆت پۇتلاپ مېڭىشتىن ئىككى پۇتلاپ مېڭىشقا
ئۆزگەرگەن مەدەنىي هايۋانلاردۇر» دەيدۇ. ئاخىرىدا ئۇ:
3165 بىلىملىك، ئەقىللىك كىشىدۇر كىشى،
ئۇنىڭدىن بۆلەكلەر يىلقا تەكتۇشى.

3217 بۇ ئىككى خىل ئىنسان كىشى ئاتىلۇر:
بىرى ئۆرگىتۇچى، بىرى ئۆرگىنۇر.
3218 ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقى سانا،
يا ئۇ بول، يا بۇ بول، تاللاپ ئال مانا.
دەپ يېزىش ئارقىلىق كىشىلەرنى يا ئۆگىنىپ، بىلىم
ئىگىلەپ ئىنسانلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش؛ ياكى
ئىلىمنى تەرك قىلىپ، بىلىمسىز، جاهىل، نادان بولۇپ،
هايۋانلار قاتارىغا قوشۇلۇشتىن ئىبارەت ئىككى يولنىڭ
بىرىنى تاللىۋېلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ.
ئىنسانىنىڭ ماهىيىتى نېمە؟ ئىنسانىنىڭ ماهىيىتى
ئىنسانغا ئىنسانىيەتچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىش، يۈـ
سۈپ خاس هاجىتىنىڭ ئۆز تىلى بويىچە ئېيتقاندا،
«كىشىگە كىشىلىك بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش» تىن ئىبا
رەت. يۇسۇپ خاس هاجىپ «كىشى كىشىگە كىشىلىك
بىلەن جاۋاب قايتۇرغانلىقتىن «كىشى» دەپ ئاتالغان»،
«كىشىگە كىشىلىك قىلىش چىن (هەقىقىي) ئىنسانىنىڭ

به‌لگىسى» دەيدۇ ھەمدە ئۇ ئىنسانلارغا:
5892 كىشى ياخشىدۇر كىشىلەر بەشى،
كىشىلىك قىلغۇچى كىشىگە تۇشى.

5893 كىشىگە جاۋاب قىل كىشىلىككە تەڭ،
شۇنىڭچۇن ئاتالدى كىشى دەپ ئىشى.

5787 نېمە دەر ئىشتىكىن، كىشى ياخشىسى،
كىشىلىك ئېرۇر چىن كىشى بەلگىسى.

1596 كىشىلىكنى قويما، ئەي ئېسىل كىشى،
كىشىگە كىشىلىك قىلغىن تەڭتۇشى.

5788 كىشىلىك قىل، ئى ئەر، ئۇلۇغ كىشى بول،
كىشىلىككە شۇنداق كىشى تۇتتى يول.

5789 كىشى بول، كىشىگە كىشىلىكنى قىل،
كىشى ئاتىن ئۆزگە سۈپەت ئەيلەگىل،

دەپ خىتاپ قىلىش ئارقىلىق، ئۆز ماھىيىتىنى ھەقىقىي تونۇپ، ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ.

كىشىلىك مەزمۇنى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسەتىشچە، «كىشىلىك» دېگەن بۇ ئۇقۇم مۇنداق بەش مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) ياخشىلىق

ياخشىلىق — ياخشى كىشىلىك (ئىنسانىيەتچىلىك) مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغۇچى بەش مۇھىم ئامىلنىڭ بىرى بولۇپ قالماستىن، شۇنداقلا ئىنسان ئەدەب-ئەخلاقىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياخشىلىقنى ئىنسان ماھىيىتى نۇقتىسىدىن چىقىپ «ئىنسان بۇ دۇنياغا ياخشىلىق قىلىش ئۈچۈنلا يارالغان. ياخشىلىق — ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى، شۇنداقلا كىشىلىك جەمئىيىتى ئالدىدا ئۈتەشكە تېگىشلىك مۇقەددەس بۇرچى» دەپ قارىسا، ئەدەب - ئەخلاق نۇقتىسىدىن يەنە ياخشىلىقنى «ئىنسانىنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم» دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە «ياخشىلىق — ھاياتلىقنىڭ دەسمايىسى، ياخشىلىق — ئىنسانىنىڭ ئەبەدىي يېمەك - ئىچمەكى، بەخت - سائادەت ئىنسانغا ياخشىلىق ئارقىلىق كېلىدۇ، ياخشىلىق ئىنساننى شان-شۆھرەت، ئىززەت - ھۆرمەتكە، مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرىدۇ؛ ياخشىلىق دۇنيادا ئەبەدىي قېرىمايدىغان، مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان مۇتلەق نەرسە، ئىنسانىنىڭ مەڭگۈلۈكى ياخشىلىق بىلەندۇر؛ ئىنسان گەرچە ئۆلگىنى بىلەن ياخشىلىق ئۇنىڭ نامىنى مەڭگۈ ئۇنتۇلدۇرماي، ئەبەدىي ساقلايدۇ» دەپ ياخشىلىقنىڭ خاسىيىتىنى سۆزلەپ، كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەلەپ قىلىۋاتقان ياخشىلىقنىڭ مەزمۇنى ئابستراكت بولماستىن، بەلكى كونكرېت،

كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئۇ ئاپتۇرنىڭ جەمئىيەتنى چوڭقۇر
كۆزىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە
تۇرمۇش شارائىتىنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى
ھېس قىلالىغانلىقى ھەمدە ئاشۇ ئوخشاشمىغان قاتلامغا مەن-
سۇپ بولغان، ئوخشاشمىغان تۇرمۇش شارائىتىدىكى كىشى-
لەرگە قويغان ئوخشاش بولمىغان تەلەپلىرىدىن كېلىپ
چىققان. مەسىلەن:

5192 سېنى خەلق ئۆزۈڭ ئۇ قىلدى ھۆكۈمران،
بېرىپ ئارزۇ، سۆزۈڭ ئۇ قىلدى راۋان.

5193 سېنىڭدەك ۋۇجۇدلۇق تەڭرى قۇللىرىن،
ساڭا قىلدى موھتاج، كۆرۈرسەن بارىن.

5237 تىلەسەڭ ئەزگۈلۈك، راھەت، ئەزگۈ بول،
تولا نېمەت ئىچرە يۈرى، مەڭگۈ بول.

5241 ئېلىڭ سەن تېۋىپقا ئوخشارسەن بۇ كۈن،
ساڭا موھتاج ئېرۇر ئاغرىق — خەلق پۈتۈن.

5242 بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىنەۋادۇر.

5244 سېنىڭدە تۇرۇر، كۆر، بۇنىڭ دورىسى،
داۋالات بولۇپ سەن ھېكىم - ئۇستىسى.

5249 يۈرى، ياخشىلىق قىل، تېرى ئەزگۈلۈك،
ساڭا ياخشى بولغاي هامان مەڭگۈلۈك.

5220 سەخىي بول، خەلقە بېرىپ مال، يېدۈر،
بەخىل بولسا بەگلەر ئېتىنى بۈزۈر.

5262 جەمىكى كىشىگە سەن بول مېهرىبان،
ئازدۇرما يولىدىن، سەن ئۇرما زىيان.

5272 ئىتتىك بولسۇن ئەلدە كۆزۈ - قۇلاقىڭ،
پۇتۇن خەلقە يەتسۇن كۆيۈمچانلىقىڭ.

5170 دۇرۇس بول، دۇرۇسلۇق بىلەن هۆكۈم قىل،
تۇرالايدۇ بەگلىك ئۆزاق ئۆرە، بىل.

5172 چەكمىتماق تىلەسەڭ بۇ بەگلىك ئۈلىن،
هۆكۈمدە چىڭ تۇتقىن ئادالەت يولىن.

5197 پۇتۇن خەلق ئۈچۈن سەن بولۇپ مېهرىبان،
كىچىك - چوڭغا ئادىل هۆكۈم قىل هەرئان.

5285 هۆكۈم قىل دۇرۇسلۇق بىلەن سەن دۇرۇس،
تۇرار بەگلىك ئۆرە قانۇن بىلەن رۇس.

5287 نېمە دەر ئاڭلا، خەلقە باش بولغۇچى،
قانۇن بىرلە ئەلدە شۆهرەت تاپقۇچى.

5302 پېقىر، تۇل، يېتىمنى قۇرۇغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايان.

5353 دېمە ئۆز نەپسىڭ سەن، ئەل نەپسىنى دە،
ئۆزۈڭ نەپسى ئەلنىڭ نەپسى ئىچىدە.

5359 قۇپاشتەك مۇنەۋۋەر بول، ئى ھېكىم بەگ،
سايەڭدە ئەل تاپسۇن كىيىم ھەم يېمەك.

مانا بۇلاردىن قارىغاندا ئاپتور بەگ (ئېلىگ)،
ۋەزىر قاتارلىق ھۆكۈمدارلارغا نىسبەتەن خەلقنىڭ
ئامانلىقىنى قوغداش، زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسلىك،
ۋۇجۇم قىلماسلىق، تۆۋەنلىك ئەھۋالىنى ئاڭلاپ تۇرۇش،
يەر ـ ساخاۋەتنى كۆپ قىلىپ، كەمبەغەل، ئاچ ـ
يالىڭاچ، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش،
يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەش،
ئادالەت بىلەن دۆلەت باشقۇرۇش، قانۇن ئالدىدا ھەم
ھە ئادەمنىڭ باراۋەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، قۇل ـ
بەگ، چوڭ ـ كىچىك، يۇقىرى ـ تۆۋەن دەپ ئايرى ـ
ماسلىق... قاتارلىقلار ياخشىلىقنىڭ ئىپادىسى دەپ
قارىسا، باشقىلارغا نىسبەتەن شەخسىي مەنپەئەتتىن ۋاز
كېچىپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، ئۆز مەنپە ـ
ئىتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا باشقىلارغا نەپ يەت ـ
كۈزۈش، قىلغان ئىشىغا مىننەت قىلماسلىق، ياكى ھە ـ
دەل تەلەپ قىلماسلىق، خالىس ـ لىللا ئىش قىلىش،

ئەگە ۋە خەقىقە كۆيۈمچان بولۇش... ياخشىلىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. مەسىلەن:

3271 خەقىقە بەرىش نەپئى ــ ياخشىلىق ئېرۇر،
بۇ نەپئى بىلەن خەلقى تاپقاي ھۇزۇر.

3269 كىشى دەپ ئاتاشۇر، كىمدۇر ئول كىشى،
كىشىگە بەرىپ نەپ، بېجىرسە ئىشى.

5731 نەپئىسىز كىشىدىن كىشىدۇر بىزار،
نەپئىلىك كىشى نەپئى ئەلگە كېلور.

3931 ئۆز نەپئىن دېگەنلەر ئادەم بولۇرمۇ؟
ئەل نەپئىن دېسە كىم چىن كىشىدۇر ئۇ.

3245 كىشى ياخشىسى ئۇ ئۆز نەپئىن قويۇر،
بۆلەكلەر نەپئىچۈن مۇشەققەت يۈدۈر.

857 قىلۇر ياخشىلىق ئۇ پۈتۈن ئېلىگە،
يەنە مىننەت ئۇرماس كىشى يۈزىگە.

3369 ئېتىم مەڭگۈ تىرىك بولسۇن دېسە ئەر،
تىرىك چاغدا كىشىگە نەپ يەتكۈزەر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا يەنە: «خەلق

پايدىسى ئۇچۈن قىلىنغان بىر ئىغىز سۆز، ھەتتا ھەر سەت قىلماسلىق، كەك قورساق بولۇش، باشقىلارنىڭ زىتىغا تەگمەسلىك، ئادەم چاتماسلىق، باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى يېپىش، پىتنە - پاساتتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمەسلىك، ئۇنىڭ سىدە سىلىق، خۇشچىراي، ئوچۇق - يورۇق بولۇشنىڭ ئۆزى ھۆ ياخشىلىق» دەپ يېزىپ، ياخشىلىق قىلىشنىڭ يولىنى يالغۇز ماددىي مەنپەئەت دائىرىسىدىلا چەكلەپ قويماستىن، بەلكى ئۇنى مەنىۋى مەنپەئەت دائىرىسىگە قەدەر كېڭەيتىپ، ئۇنى ھەممە ئادەم، جۇملىدىن جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئاچ، خار - زار- لىقتا ياشاۋاتقان كىشىلەرمۇ تىلالايدىغان دەرىجىدە ئاسانلاشتۇرۇپ، ياخشىلىققا يولنى كەڭ ئاچىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ياخشىلىق ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقان بايلىق بىلەن نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەت ۋە قارىمۇ قارشىلىقنى پەسەيتىش ھەمدە ياخشىلىق ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى شەرھىلەش ئاساسىدا بەخت - سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش غايىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. گەرچە ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە خۇسۇسى ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئەينى ئىبتىدائىلىق تۈزۈم شارائىتىدا ئەمەلگە ئېشىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان، بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئورۇنلىشىدا قىلچە

ئىشەنچ بولمىغان ئەقەللىي تەلەپ ۋە ئارزۇلار بولىدۇ. ئەمما ئۇ، ئاپتورنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىش، كىشىلەرگە ئۆز بۇرچىنى تونۇتۇش ۋە ئۇلارنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن تەربىيىلەشتە تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2) كۆيۈمچانلىق

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئىنسانىيەتكە ماھىيەتتى دەپ قارىلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى كۆيۈمچانلىقتۇر. كۆيۈمچانلىق ئۇقۇم جەھەتتە ياخشىلىق بىلەن ئوخشاش ماھىيەتلىك نەرسە دەپ قارىلىدىغان، ئورۇن جەھەتتە ئەدەب ـ ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان، شەخسنىڭ جەمئىيەت ئالدىدا، جۈملىدىن باشقىلار ئالدىدا ئادا قىلىشقا تېگىشلىك ئىنسانىي بۇرچىنىڭ بىرسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا كۆيۈمچانلىقنى مۇشۇ نۇقتىدىن ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ:

1945 نېمە دەر، ئىشتىكىن، كۆيۈمچان كىشى،
كۆيۈمچانلىق ئېرۇر كىشىلىك بېشى.

دېمەك، كۆيۈمچانلىق ئىنسانىيەتچىلىكنىڭ تۇنجى قەدىمى ياكى مۇقەددىمىسى ئىكەن، ئۇنداقتا كۆيۈمچانلىق نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىدىن قارىغاندا، ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، باشقىلارغا

مېھمر - مۇھەببەت بىلەن قاراش، مېھمر شەپقەت يەتـ
كۈزۈش — كۆيۈمچانلىقىنىڭ بىرىنچى ئالامىتىدۇر.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ توغرىلىق مۇنداق دەپ
يازىدۇ:
3933 كۆيۈمچان ئەمەس ئول ئۆزىنى دېگەن،
كۆيۈمچان شۈكى، ئەل نەپسىن ئىزلىگەن.

3935 كىشى ياخشىسى دەر، كىمدۇر ئۇ ياخشى،
كىشى دەردىگە داۋا بولسا، شۇ ياخشى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېيتىۋاتقان نەپ (مەنپەـ
ئەت) يالغۇز ئىقتىسادىي مەنپەئەتكىلا قارىتىلغان بولـ
ماستىن، بەلكى مەنىۋى جەھەتتىن بولىدىغان تۇرلۈك
خەيرىخاھلىق، ھېسداشلىق، غەمخورلۇقلارنىمۇ ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ.
مەسىلەن، ئەل (ۋەتەن، مىللەت، خەلق) چەتنىڭ
تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغاندا، باشقىلار تەرىپىدىن ھاقارەتلـ
نىپ ياكى كەمسىتىلسە، ئىززەت - ھۆرمىتى ئايىغا -
ئاستى قىلىنغاندا، ياكى بولمىسا شۇ ئەلدە ئوت ئاپىتى،
سۇ ئاپىتى، بەر تەۋرەش ئاپىتى، ئاچارچىلىق، قىرغىنـ
چىلىق ... قا ئوخشاش ھادىسىلەر بۇز بېرىپ، ئەل
(مىللەت، خەلق، ۋەتەن) ئېغىر بەختسىزلىككە يولۇقـ
قاندا، ئالدى بىلەن ئەلنىڭ غېمىنى يەپ، ئەلگە جان
پىدا بولۇش، ئەلنى قوتۇلدۇرۇش؛ باشقىلارغا نىسبەتەن
ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ بىرەر قېرىندىشى، خىزمەتدىشى،

مەھەللە - ھەقەمسايىسى ياكى ۋەتەندىشى، قانداقلا بولمىسۇن بىر ئىنسان بېشىغا كۈن چۈشۈپ، ئېغىر دەرد - ئەلەمگە مۇپتىلا بولغاندا ياكى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا كارى بولماسلىق پوزىتسىيىدە بولماستىن، بەلكى ھېسداشلىق قىلىش، قايغۇسىغا تەسەللى بېرىش، ئوڭۇشسىزلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارە - تەدبىرىنى كۆرۈستىش، قىينىچىلىققا يولۇققاندا ياردەم بېرىش، ئەقىل-ھەسلىھەت كۆرسىتىش، خۇشاللانغاندا خۇشاللىقىغا ئورتاقلىشىش، مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندا ھەسەتخورلۇق، ئىچ تارلىق قىلماستىن، بەلكى قوللاپ مەدەت بېرىش قاتارلىقلار مەنىۋى جەھەتتىكى نەپ يەتكۈزۈشنىڭ، جۈملىدىن كۆيۈمچانلىقنىڭ ئەملىي ئىپادىسىدۇر.

شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا كۆيۈمچان كىشىلەرنى: «كىشىلەرنىڭ خىلى، خەلقنىڭ ئوغلۇغى، پەقەت ياخشى كىشىلا خەلققە كۆيۈمچان بولىدۇ، كۆيۈمچان كىشىلا «ياخشى» دېگەن ئاتاققا ئېرىشەلەيدۇ. كۆيۈمچان كىشىلەر ئىنسانلار ئارىسىدىكى چىن (ھەقىقىي) كىشىدۇر» دەپ ماختاپ، كۆيۈمچانلىقنى تەربىيىلىگەندىن باشقا، كۆيۈمچانلىقنى ياخشىلىق بىلەن چەمبەرچاس باغلاپ، ئۇنى (كۆيۈمچانلىقنى) ياخشىلىقتىن بىر دەرىجە ئۈستۈن قويىدۇ ھەمدە كىشىلەرنى كۆيۈمچانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىنسانىي خىسلەتنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشقا چاقىرىپ مۇنداق دەپ يازمدۇ:

6102 كىشىلەر خىلىدۇر پايدىلىق كىشى،
خەلقنىڭ ئوغلۇغى كۆيۈملۈك كىشى.

3272 كۆيۈمچان بولۇر خەلقە ياخشى كىشى،
كۆيۈمچان بول، بولۇرسەن ياخشى كىشى.

1359 كۆيۈمچان كىشىدۇر كىشىلەر چىنى،
كۆيۈمچان سۆزىن تۈت، زورايتۇر سېنى.

1946 ئاقىللار كۆيۈمچانىنى كۆپ ماختىدى،
كىشىگە ئەزىزدۇر كۆيۈمچان زاتى.

1947 كۆيۈمچان ئۇچۇن بەر يۈرەكتە ئورۇن،
ئەقىل ھەم بىلىم ماڭا شۇنداق دېدى.

1358 كۆيۈمچان كىشىنىڭ ئۆگۈت① سۆزىن تۈت،
ئۆگۈت سۆز بېرۇر ئوۋ قىلىپ ساڭا قۇت②.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مانا بۇ مىسرالار ئارقىلىق كۆيۈمچانلىقنى ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلىشى يالغۇز ئىنسانىي پەزىلەتنى كىشىلەرگە ئاددىي يوسۇندا بىر قېتىم تەكرارلاپ ئەسلىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈنلا قىلىنغان بولماستىن، بەلكى بايلىق، مەنپەئەت تۈپەيلىدىن كىشىلەر خاراكتېرىگە سىڭىپ كەتكەن ياۋۇزلۇق، تاش يۈرەك

① ئۆگۈت — تەلىم، نەسىھەت.
② قۇت — بەخت - ساۋاب، دەۋلەت، مۇبارەك.

لىكنى سەپ چىقىرىپ، مېھىر شەپقەت تۇيغۇسىنى ئورنىتىش، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بىچارە يوقسۇل، نامراتلارغا بولغان ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەش، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى بايان قىلىش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆيۈمچانلىق ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرى ياشلارغا ئىنسانىي پەزىلەت تەربىيىسىنى ئۆگىتىشتە مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

3) سېخىيلىق

ياخشىلىق ۋە كۆيۈمچانلىققا ئوخشاش ئىنسان ماھىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى چىن ئىنسانىي خىسلەت سېخىيلىقتۇر. سېخىيلىق شۇنداق بىر چۈشەنچىكى، ئۇ مال - دۇنيانى دوست تۇتماسلىق، ئۆز ئىلكىدە بار بولغان بارچە نەرسىلەرنى باشقىلارغا ھەدىيە قىلىپ بېرىش ئارقىلىق موھتاجلىقتا ياشاۋاتقانلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىش، ئىنسانىيەتچىلىكنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش، ئۆزىنى ئويلىماسلىق، باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش... قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلىپ ئاندۇر. كىشىلەر دائىم تەرىپلەيدىغان مەردلىك، قولى ئوچۇقلۇق ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر ئەنە شۇ سېخىيلىقنىڭ ئالامىتىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا سېخىيلىقنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:

6103 كىشىلىك دېگەن ئات ئىككى نەرسىدۇر،
كۆيۈمچان بولۇش ھەم سېخىيلىق ئېزۇر.

6105 سەخىي دەپ ئاتارلەر، كىمدۇر ئول سەخىي؟
سەخىي جان پىدالاپ، ئۆتەر ئەر ھەققى.

6106 سەخىيلىق ئەمەستۇر تاراتماق كۈمۈش،
سەخىيلىق ــ خەلقە جان پىدا بولۇش.

مانا بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىپتىۋاتقان سەخىيلىق چۈشەنچىسىنىڭ مەزمۇنى بىزنىڭ تونۇشىمىزدىكى سەخىيلىق چۈشەنچىسىدىن تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا يالغۇز خەير ساخاۋەت قىلىشىپ پۇل ــ مال تارقىتىش سەخىيلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى خەلق مەنپەئىتى يولىدا قىلىنغان ھەر قانداق ئىشنىڭ سەخىيلىق بولىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. سەخىيلىقنىڭ ئەكسى بولغان بەخىللىقنى راسا قامچىلاپ، ئۇنىڭ ئىنسانىي خىسلەتكە يات ئادەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

1731 كىشىنىڭ نېچۈكى ئەلدە ماختىلۇر،
سەخىيلەر ماختىلار، بەخىل سۆكۈلۈر.

1672 بەخىللىقتىن ئۆزگە يامان نېمە بار؟
يېمەستىن يىغار مال، كېيىن مال قالار.

1673 بەخىل ئۇزرە بىلىم نە دەر بۇنى ئۇق،
ئەي بەختسىز، بىچارە، ئەي قولى يۇمۇق.

1674 يىغىش بىلدىك ئالتۇن، يېيىش بىلمىدىك.
يىغىپ ئالتۇن ئەلگە نېچۈن بەرمىدىك؟

4279 ئۇزاق بولسۇن دېسەك ئۆمرۈڭ هامان.
سېخىي بول هەمىشە، يېدۇر تۇز ۋە نان.

1327 قېرىنداش، تۇغقانغا يېقىنلىقىڭ قىل،
ئۇلۇغ ۋە ئۇششاقتا سۆيۈنچ بىلە كۈل.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ پىكرىدىن قارىغاندا، سېخىيلىق — ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ ئاساسى، بېخىللىق — بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى، سېخىيلىق — ئىنساننى ئىشەنچ ۋە هىمايىگە ئېرىشتۈرىدىغان مەنىۋى كۈچ، بېخىللىق بولسا ئىنسانىنىڭ ئىززىدت - هۆرمىتىنى يەرگە ئۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەهرۇم قالدۇرىدىغان رەزىل قىلىق.

يۈسۇپ خاس هاجىپ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئاساسەن، قاراخانىلار جەمئىيىتىدە ياشاۋاتقان هەر بىر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئالدىغا بۇ ئىككى يولنىڭ قايسى بىرسىنى تاللىۋېلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ مەسىلە هازىرقى جەمئىيىتىمىز ئۈچۈن تولىمۇ رېئال. ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزنىڭ ئەزاسى بولغان هەر بىر شەخس ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئەلۋەتتە.

4) دۇرۇسلۇق :

ئېيتىلماقتا ئاددىي بىر چۈشەنچىدەك بىلىنگىنى بىلەن ماھىيىتىدىن نارىغاندا، ئىنسان ماھىيىتىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەڭ قىممەتلىك پەزىلەت دۇرۇسلۇق (توغرىلىق، راستچىللىق) دۇر. دۇرۇسلۇق بولغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ياخشىلىق، ھەقىقىي كۆيۈمچانلىق، ھەقىقىي سېخىيلىق ئىشقا ئاشىدۇ. دۇرۇسلۇق بولمىغان ھەرقانداق خىلدىكى ياخشىلىق، كۆيۈمچانلىق، سېخىيلىق غەرەز ئارىلاشقان ساختا ياخشىلىق، يالغان كۆيۈمچانلىق، غەيرىي خىلدىكى سېخىيلىقتۇر. دۇرۇسلۇق — پۈتۈن ئىنسان ماھىيىتىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت بولۇپ، ئۇ ماھىيەتنىڭ باشقا ئامىللىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1724 نېمە دەر ئىشتىكىن يېتىلگەن يېشى،
ھاياتتا كەم ئۇچرار ھەقىقىي كىشى.

866 كىشى قىس ئەمەستۇر، كىشىلىك قىس ئول،
ئەمەس ئاز بۇ ئىنسان، دۇرۇسلۇق ئاز ئول.

867 بۇ ھەقتە شائىرنىڭ دېگەن بىر سۆزى - ئوخشايدۇ مەن ئېيتقان سۆزلىمگە ئۆزى:

868 مېڭىپ يۈرگەن ئىنسان بەكمۇ كۆپ ئىبرۇر،
دۇرۇس، چىن، پۈتۈن ئەر ماڭا خوپ ئىبرۇر.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بىكرىدىن قارىغاندا،
دۇرۇسلۇق ھەممە ئىشاندا بولۇۋېرىدىغان ئاددىي ھال
دىكى بىر ئىنسانىي خىسلەت بولماستىن، بەلكى ئىنسان
نىڭ ماھىيىتىنى ھەقىقىي چۈشەنگەن ئىنتايىن ئاز سان
دىكى ئاگاھلىق كىشىلەردىلا بولىدىغان ناھايىتى قىمى
مەتلىك، ئېسىل خىسلەت ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا بۇنى
داق خىسلەتكە ئىگە كىشىلەرنى قانچە قەدىرلەپ،
ھۆرمەتلىسە بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.
ئۇنداقتا قانداق كىشى دۇرۇسلۇق خىسلىتىگە
ئىگە بولغان بولىدۇ؟ بۇنىڭ ئۈلچىمى نېمە؟ بۇنىڭغا
يۇسۇپ خاس هاجىپ كۆنتۈغدى ئېلىگ بىلەن ئايتول
دىنىڭ سۆھبەت دىئالوگى ئارقىلىق مۇنداق جاۋاب
بېرىدۇ:

860 ماگا ئېيىت، دۇرۇسلۇق نىچۈك نەرسىدۇر،
ئۇنىڭدىن كىشى كۆڭلى قانداق يورۇر؟

861 قايۇ نەرسىنى دەر دۇرۇسلۇق يولى،
نېمەدەك بولۇر بۇ دۇرۇسلۇق ئۈلى؟

862 ئېلىگ ئېيىتتى: شۇدۇر دۇرۇس ئەر ئۆزى،
تىلى، كۆڭلى بىرلە بىرىكەر سۆزى.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياڭلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

864 چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇيتماي يۆرەلمىسە ئەلنى كۆرۈپ.

865 بەختلىك ياشاشقا دۇرۇسلۇق كېرەك،
كىشىلىك ئىتىدۇر دۇرۇسلۇق دېمەك.

بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، تىلى بىلەن دىلى، ئىچى بىلەن تېشى ئوخشاش بولغان كىشىلەرلا دۇرۇسلۇق خىسلىتىگە ئىگە كىشىلەر بولۇپ، بۇلار كىشىلىك جەمئىيىتىدىكى بىردىنبىر ھەقىقىي ئادەملەر، ئۇلۇغ ئادەملەر، خۇشال - خۇرام، بەختلىك، باياشات ئادەملەردۇر. كىمدە كىم بايلىقنى، بەخت - سائادەتنى، ئۇلۇغلۇقنى ئىستىسە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك تۆۋەندىكى پەند - نەسىھىتىگە ئوبدان قولاق سېلىپ، دۇرۇسلۇقنى دوست تۇتۇشى كېرەك:

1291 كىشىكىم ھۆزۈردا كۆن ئۆتسۇن دېسە،
بولۇر توغرىلىقتىن داۋا ئىستىسە.

1293 تىلەسەڭ بۇيۇك بولماق — ئەلگە ئۇلۇق،
دۇرۇس يولنى تۇتقىن ئۆزۈڭگە ئوچۇق.

1289 دۇرۇس بول، قىلىقنى پۈتۈن توغرا تۇت،
خۇشاللىق — دۇرۇسلۇقتا، سەن بۇنى پۈت.

1750 دۇرۇسلۇق ۋە پاكلىقنى سەن ئەيلە ئەش①،
كىشىلىك بىلەن قىل پۈتۈن تۇرلۈك ئىش.

5) ئۇيات ۋە ۋاپا

بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيات بىلەن ۋاپانىمۇ ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم خىسلەت، ئىنسان ماھىيىتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان رۇكۇر تەركىبىي قىسمى، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتىمۇ ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ.

ئۇ، ئۇيات توغرىسىدا: «ئۇيات جاھالەت ئىشىكىنى ئېتىدىغان قۇدرەتلىك كۈچ، ئىنسان ئۇياتىنىڭ كۈچىدىن يامان ئىشتىن توسۇلۇپ، ياخشى ئىشقا ئۇلىشالايدۇ. ئۇيات بىرلە ئىنسانىنىڭ تابرويى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، مەرتىۋىگە ئېرىشەلەيدۇ؛ ئۇيات ئىنسانىنىڭ كۆزىنى نۇرلاندۇرۇپ، ئەقىل - پاراسىتىنى روشەنلەشتۈرىدىغان نۇرلۇق چىراغ، ئۇياتلىق كىشىلەر — كىشىلەرنىڭ سەرخىلى، كىشىلەر بېشى؛ ئۇياتسىزلار بولسا كىشىلەرنىڭ رەزىلى، ئۇياتسىزلارنىڭ يۈزىدە كۆش، رەڭگىدە قان بولمايدۇ، كۆزى خۇنۇك، دائىم تۆشۈك تەك ئوچۇق تۇرىدۇ؛ يالغانچىلىق — ئۇياتسىزلارنىڭ بىردىنبىر ئادىتى، شۇڭا ئۇياتسىزلاردىن قېچىش كېرەك» دېگەن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيات جىلەن ئۇياتسىزلىقنى ئۆزئارا سېلىشتۇرما قىلىش

① ئەش — يولداش، ھەمرا.

ئارقىلىق، ئۇيۇاتلىق بولۇشنىڭ ئېسىل خىسلەت ئىكەنلىكىنى كەۋدىلەندۈرسە، ۋاپا ھەققىدىمۇ ئوخشاشلا: «ۋاپا — مەردلىكنىڭ ئالامىتى، ۋاپالىق ئەر ئەڭ ئېسىل كىشىدۇ، ئۇنىڭ ئېسىللىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ۋاپاسىل كىشىلەرنى قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى جاپا قىلىشىغۇ قىلىپلا قالماستىن، راست كىشىلەرلا ۋاپالىق كىشىدۇ، يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىزلاردۇر. ۋاپاسىزلاردىن خەلقىمىز ياخشىلىق كەلمەيدۇ، بەلكى يامانلىق كىشىدۇ. يالغانچىلاردىن ۋاپا تەلەپ قىلىش — ھايۋانلاتلاردىن پانالاشقىلا ئوخشاش» دېگەن پىكىرلەرنى ئالغا سۈرگەنلىكى ئوخشاش. ۋاپاسىزلاردىن ھەرۇپ، كىشىلەرنى ۋاپالىق بولۇشقا، ۋاپاسىزلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە چاقىرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدا ئۇنىڭ ئېسىل ئىنسان ئىكەنلىكى ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرىمۇ ئۇنىڭ ئىنسانىي ھەققىدىكى باشقا قاراشلىرىغا ئوخشاشلا ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۈلۈك بولۇپ، ئۇ ھېلىمۇ چوڭقۇر رېئاللىقىنى ئەمىيەتكە ئىگە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسان ماھىيىتى ھەققىدىكى يۇقىرىقى بەش ئۇچۇملۇق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى دەپ ھېسابلايدىغان ھەر بىر شەخس ھازىرلاشقا تېگىشلىك بىردىنبىر مۇھىم شەرتلەر بولۇپ، بۇ شەرتنى ھازىرلىغانلار ئەلۋەتتە ئىنسان كاتېگورىيىسىدىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىكتۇر.

كىشىلەرنىڭ بۇ شەرتنى ھازىرلىغان - ھازىرلا-

ممنانلىقىنى نېمە بىلەن ئۆلچەيمىز؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا بۇ ئۆلچەمنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

كىشى ئەسلىگە ئىش ـ ھەرىكىتى گۈۋاھ،
ئىش ـ ھەرىكەت نە ئولسا، ئەسلى شۇ بولا.

دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، كىشىنىڭ ئەھمىيىتى (ئىش ـ ھەرىكىتى، تىلى، قىلىقى) ئۇنىڭ ماھىيىتىگە باھا بېرىشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى بولۇپ، كىمدە كىم يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەش ماھىيەتلىك مەسىلىنىڭ دائىرىسىدە ھەرىكەت قىلىدىكەن، ئۇ ھەقىقىي ئىنساندۇر. كىمدە كىم بەش مەسىلىدىن چەتنەپ، ئۇنىڭغا زىت ھەرىكەتتە بولىدىكەن ياكى تىلى بىلەن دىلى ئوخشاش بولمايدىكەن، ئۇ ئەسلىدىلا ئىنسانلىق ماھىيەتىنى يوقاتقان، ئەمما ئىنسان شەكلىگە كىرىۋالغاندۇر. مەسىلىنى مۇنداق تۇيۇش مارکسزمنىڭ «ئەمەلىيەت ــ ھەقىقەتنى سىنايدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم» دېگەن پىرىنسىپىغىمۇ تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

3

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تالانتلىق شائىر، بۈيۈك پەيلاسوپ، ئالىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىشكەن بىر پىسخولوگىيە تەتقىقاتچىسى دۇر. ئۇنىڭ ھايات ھەققىدىكى بىر قاتار قاراشلىرى

قاراخانىلار جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرىنىڭ پىسخىك ھالەتلىرىنى ئەتراپلىق كۆزىتىش، روھىي دۇنياسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ ھېسسىيات ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىنى تەپسىلىي ئېگىلىمەش، ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىپ ئىلمىي يەكۈنلەش ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى خېلى تەپسىلىي شەرھلەنگەن، ھاياتقا بولغان چۈشەنچىلەر ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرىنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشى بۇ قاراشلارنىڭ تەدرىجىي تونۇيالمىغان، بارچە ئەسكى قىلىقلىرى ئۈچۈن ئىچى سىقىلىپ، ئۆزىنى ئەيىبلەپ ئۆتكەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا ئۆزگىرىش ياسىغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا كىرىپ، ھېلىغىچە ئۆزىنىڭ ئىنسانىي تونۇيالمىغان، بارچە ئەسكى قىلىقلىرى ئۈچۈن ئىچى سىقىلىپ، ئۆزىنى ئەيىبلەپ ئۆتكەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا كىرىپ، ھېلىغىچە ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ئۆزىنى ئەيىبلەپ ئۆتكەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا كىرىپ، ھېلىغىچە ئۆزىنىڭ ئىنسانىي

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پىسخىك ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ئىلمىي تەنقىداتى ئۈنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى

يار مۇھەممەت تاھىر

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىجتىمائىيەتنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىغا بۆسۈپ كىرىپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ھايات قانۇنىيەتلىرىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق ھالدا يەكۈنلەپ چىققتى. «قۇتادغۇ بىلىك» — ئالىمنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەنە شۇ ئاجايىپ يەكۈنلىرى بىلەن بېزەلگەن بۈيۈك قامۇس بولۇپ، ئۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا قارىشىنىڭ پارلاق ئەينەكى. بىز بۇ بۈيۈك قامۇسقا ئاساسلىنىپ، ئالىمىمىزنىڭ فاراۋى ۋەكىللىك قىلغان گۈمانىستىك قانىتىزملىق ئىدىيىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە سىستېمىسىنى راۋاجلاندۇرغانلىقىنى ۋە ئۇنى بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

ئۇلۇغ پەيلاسوپ يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى ئىچىدە ئىنسانلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدە

لىكلىرى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى ئەترابى-
لىق ئىلمىي قاراشلىرى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن-
لا ئادەملەردە بولىدىغان تۇرلۇك پىسخىك ھادىسىلەرگە
قىزىققان ھەم كۆپلىگەن ئىزدىنىشلەردە بولۇپ، بۇ
سىرلىق مۇھىتنىڭ ئىچىگە كىرىش ئۈچۈن خېلى تىرىش-
چانلىقلارنى كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قەلب»
سۆزى خېلى بالدۇرلا بىر قەدەر يۇقىرى ئىلمىي چۈ-
شەنچە بولۇپ كەلگەن. ئۇلار كىشىلەر قەلبىنى ياخشى-
لىق، يامانلىق، قابىلىيەتلىك، قابىلىيەتسىز، ئەقىللىك،
ئەقىلسىز قاتارلىق تۇرلۇك خاراكتېرلەشكەن، ئىندۇكتىو-
ئاللاشقان پىسخىك ھادىسىلەرگە قاراپ چۈشەندۈرمەكچى
بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەر ئۇخلىغاندىن كېيىن
كۆرىدىغان چۈشتىن ئىبارەت پىسخىك ھادىسە توغرى-
دا خىيالا بۇرۇن ئىزدەنگەن ھەم بۇ سىرنى ئېچىش
ئۈچۈن، بەلگىلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ئىشلىگەن.

مىلادى VIII — XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇر يېزىقى
ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىپ قالدۇرۇلغان «ئىرقى پۈتۈك»
(پال كىتابى ياكى تەبىرنامە) ئەينى ئىجتىمائىي شا-
رائىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلەردە يۈز بېرىدىغان پى-
خىك ھادىسىلەردىن «چۈش» نىڭ رېئاللىق بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ۋە ئۇلار-
نىڭ «چۈش» كە بولغان سىددا چۈشەنچىسىنى تەبىر
بېرىش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن مۇھىم
مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ بىرىدۇر.

شائىرنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق ئەسىرى گەرچە بەدىئىي ئەسەر بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئادەملەردە يۇز بېرىدىغان ۋە دۇچ كېلىدىغان تۇرلۇك پىسخىك ھادىسىلەر بىلەن كىشىلەردىكى ئوخشاشمىغان پىسخىك پەرقلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر بەدىئىي تەپەككۇر ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىلمىي ئاساستا تەتقىق قىلىنغان ۋە يېڭى بىر ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن بىر تالانتلىق شائىر بولسىمۇ، ئۇ، «قۇتادغۇ بىلىك»تە تەجرىبىلىك بىر پىسخولوگ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى پىسخولوگىيە تەتقىقات ئۇسۇللىرى ئىچىدىكى كۆزىتىش ئۇسۇلى① ۋە قىسمەن تەجرىبە قىلىش ئۇسۇلى② ئارقىلىق ئېلىپ بارىدۇ. شۇ ئارقىلىق پەيلاسوپ بىلىش بىلەن ئىجتىمائىي ئەھلىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى، پىسخىكا

① كۆزىتىش ئۇسۇلى تەبىئىي شارائىت ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. كۆزىتىلىۋاتقان ئوبيېكتنىڭ كۆزىتىلىۋاتقانلىقىنى سەزمەيدۇ. شۇنداق شارائىتتا، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ۋە پائالىيەت ئەتىجىلىرى ئارقىلىق بەلگىلىك مۆكۈم چىقىرىلىدۇ.

② تەجرىبە قىلىش ئۇسۇلى كۆپ خىل بولۇپ، مۇھىمى تەجرىبە خانىدا تەجرىبە قىلىش، تەبىئىي تەجرىبە قىلىش، ئىجتىمائىي ئۆلچەم ئاساسىدا تەجرىبە قىلىش قاتارلىقلار. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى كىيىنكى ئىككىسى، تەبىئىي تەجرىبە قىلىش بەزى ئاددىي پىسخىك ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىشتىمۇ، ئادەمنىڭ ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ قوللىنىلىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئۆلچەم ئاساسىدا تەجرىبە قىلىشقىدا، ئادەمنىڭ كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق تەرەپلەر تەجرىبە قىلىنىدۇ.

نىڭ فىزىئولوگىيەلىك ئاساسى، چۈش بىلەن ئادەم تەبىئىتى ۋە رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ئايرىملىق. پىسخىك جەھەتتىكى خاراكتېرلىك ۋە ئىندىۋىدۇئال پەرقلەر، پىسخىك ئالاھىدىلىكنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدىكى ۋە تۈرلۈك ئەقلىي، جىسمانىي ئەمگەكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئىلمىي رولى قاتارلىق كۆپلىگەن قىممەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە خېلى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىلمىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىز تۆۋەندە كونكرېت مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ باقايلى.

ئادەم پىسخىكىسىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئورنى — مېڭە

ھايات بىر خىل جانلىق ئىجتىمائىي پائالىيەت. كىشىلەر ياشاش ئۈچۈن تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە بولىدۇ. تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە بولىدۇ، بۇ جەريان ناھايىتى مۇرەككەپ ھەم سىرلىق تۇس ئالغان. چۈنكى، كىشىلەر ھايات پائالىيىتى جەريانىدا، ھەر خىل ھايات ھادىسىلىرى ھەم تەبىئەت ھادىسىلىرىنى كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، ئاۋازلارنى ئاڭلايدۇ، بۇرۇن ئارقىلىق پۇراقلىق نەرسىلەرنى پۇراپ سېزىدۇ، تىلىدىن ئىبارەت ئالاھىدە ئىنكاس ئارقىلىق ئالاقىلىشىدۇ، بۇ تەرەپلەر تېخى ئادەم پىسخىكىسىدىكى ئۈزەرەك ھادىسىلەر. بۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەر ھەر خىل ھېسسىياتلاردا بولىدۇ، خىيال قۇشلىرى تەن

مۇلكىدىن ئايرىلىپ ، ئاجايىپ ـ غارايىپ جايلاردا پەر-
ۋاز قىلىدۇ؛ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق نەچچە مىڭ يىل بۇ-
رۇن ۋە نەچچە ئەسىرلەر كېيىنكى ئىشلارنى پەرەز
قىلىدۇ، تەپەككۇر ئارقىلىق ھەر خىل پىكىرلەردە بو-
لىدۇ؛ يەنە كىشىلەر ئىرادە، ھېسسىيات، قىزىقىش قاتارلىق
ھەر خىل پسىخىك پائالىيەتلەردە بولىدۇ. بۇلار زادى
قانداق ھادىسە، كىشىلەردىكى بىلىش قانداق ئىش، مۇنـ
داق مۇرەككەپ پسىخىك ھەرىكەت ئادەمنىڭ قايسى
قىزىئولوگىيىلىك ئورنى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلىدۇ، مېڭە بى-
لەن پسىخىكىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟

بۇ مۇرەككەپ سوئال ئىنسانىيەتنىڭ پەلسەپە
تارىخىدا، پەلسەپىدىن پسىخولوگىيە بۆلۈنۈپ چىققانـ
دىن كېيىن بولسا، پسىخولوگىيە تەتقىقاتىدا ئۇزاققىچە
توختىماي تالاش ـ تارتىش قىلىنىپ كەلگەن مۇھىم
مەسىلە. چۈنكى، ئادەمنىڭ پسىخىك پائالىيىتى دۇنيادى-
كى ئەڭ مۇرەككەپ ھادىسىلەرنىڭ بىرى. بۇ خىل ھادى-
سىنى قول بىلەن تۇتقىلى، كۆز بىلەن كۆرگىلى بول-
مايدۇ. شۇڭا، كىشىلەر بۇ مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى ئۆز-
لىرىنىڭ ساددا سۇبيېكتىپ تونۇشىغا تايىنىپلا «ئىلاھىي
روھنىڭ كارامىتى» دەپ چۈشىنىپ ۋە چۈشەندۈرۈپ
كېلىشتى. پەلسەپە تارىخىدا كۆپلىگەن پەيلاسوپلار
ئادەمنىڭ پسىخىك پائالىيەت مەركىزى يۈرەك دەپ
تونۇشتى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋردىكى پەيلاسوپلىرى-
دىن مېڭىزى تەپەككۇر قىلىدىغان ئورگان «يۈرەك»
دەپ قارىغان، ئۇ: «يۈرەكتىن ئىبارەت بۇ ئورگان

چىكىر قىلىدۇ. بىكىر قىلغاندىلا بىلىشكە ئېرىشكىلى بو-
لىدۇ. بىكىر تىلمىغاندا ھېچنېمىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ»①
دېگەن. قەدىمكى گرېتسىيە پەيلاسوپى ئارىستو-
تېلمۇ بىكىر تىلىش ۋە ھەزىش ئورگىنى يۈرەك، مېڭىنىڭ
خىزمىتى بولسا يۈرەكتىن چىقىقان قان ھەرىكىتىنى
ئازراق سوۋۇتۇشتىنلا ئىبارەت دەپ ھېسابلىغان. چۈن-
كى ئۇ، كىشىلەر جانىنى ئايلىنىپ مېڭىپ يۈرىدۇ،
ئىسىق قاننىڭ راۋان ئېقىپ پۈتۈن بەدەنگە تارىلىپ
تۇرۇشى ھەرىكەتنى تەمىن ئېتىشتە ئەڭ ئېھتىياجلىق،
بىرەر ئادەمنىڭ قېنى قالمىسا ئۇنىڭ ھاياتىمۇ تامام
لىنىدۇ، دەپ چۈشىنەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مېڭىنىڭ
ئەمەلىي رولى توغرىسىدا ئىدېئالىزمچىلار بىلەن ماتېرى-
يالىزمچىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تالاش -
تارتىشلار يۈز بېرىپ تۇردى. دۇنيا پەلسەپە تارىخىنىڭ
لېنىن دەۋرىدىمۇ بۇ جەھەتتە ماخىزمچىلار بىلەن
ماركسىزمچىلار ئوتتۇرىسىدا ئادەمنىڭ تەپەككۇرى روھنىڭ
مەھسۇلى، دېگەن ئىدېئالىستىك دۇنيا قاراش بىلەن
«تەپەككۇر ۋە ئاڭ ئادەم مېڭىسىنىڭ مەھسۇلى»② دېگەن
ماتېرىيالىستىك دۇنيا قاراش ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈ-
رەش بولۇپ ئۆتتى. ئاۋېنارىئۇس③ باشچىلىقىدىكى ئىدې-

---

① «پسىخولوگىيە ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

② لېنىن: «ماتېرىيالىزم ۋە ئەجرىبە ئەلىمچىلىكى» دە ئېنگېلىسنىڭ «دىۋرىنگا قارشى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان سىتاتا.

③ ئاۋېنارىئۇس — (1843 — 1896) ئەكسىيەتچى ئېمپىرىك پەيلاسوپى، سۇبېيكتىپ ئىدېئالىست، ئەجرىبە ئەلىمچىلىكىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى.

ئالىستىلار «بىزنىڭ مەسىمىز تەپەككۇرنىڭ ماكانى، ئورنى، يارانقۇچىسى ئەمەس، تەپەككۇرنىڭ تۇرالغۇ يېكى ئەزاسى، ھۆددىگە ئالغۇچىسى يېكى ئۇلى ۋەھاكازالارمۇ ئەمەس» ① دەپ قارىشىدۇ. لېنىن «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىدچىلىكى» دېگەن كىتابىدا ئاۋېنارىئۇسنىڭ پەلسەپىسىنى ئەجەللىك يېرىكە تەككۈزۈپ تەنقىد قىلىپ، ئۇنى جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى ئەكسىيەتچىل ئىدىيىلەرنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ كۆرسەتتى. ئېنىقكى، مېنىڭ — تەپەككۇر ئورنىمۇ، ئەمەسمۇ دېگەن مۇھىم پەلسەپىۋى مەسىلە تارىختىن بۇيان نۇقتىلىق مەسىلە بولۇپ قالغان.

بىز يۇقۇرقى خاس ھاجىتىمىزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك ئەسىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، پىخىكىنىڭ ئىزئىولوگىيىلە ئالاقىسىنى توغرا سىدىكى پەلسەپىۋى مەسىلە ئالىمىمىزنىڭ ئېچكى دۇنياسىدىمۇ خېلى ئىزدىنىشلەرنى قوزغاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

XI ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە ئادەمنىڭ پىخىك پائالىيىتى مەركىزى «مېڭە» ئىكەنلىكىنى خېلى ئىلمىي ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇپ، 1000 يىللار بۇرۇنقى ئىدىيە ۋى ئېڭىملار ئىچىدە خېلى ئۆزاقتىن بېرى يېشىلمەي

---

① لېنىن ئاۋېنارىئۇسنىڭ «ئادەمنىڭ دۇنيا ئۆقۇمى» دېگەن ئەسىرىدىن ئالغان ستاتا. لېنىن، «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەنقىدچىلىكى» ئۇيغۇرچە نەشرى 136 - بەت.

كەلگەن بۇ مۇرەككەپ تۇگۈننى يەشتى.

ئالىمنىڭ ئادەم پسىخىك پائالىيەت مەركىزى — مېڭە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆز قارىشى تاسادىپىي قويۇلۇپ قالغان ياكى شۇنداق توغرا كېلىپ قالغانلىقتىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ قالغان پىكىر بولماستىن، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆزىتىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا يەكۈنلىگەن خۇلاسىسى بولۇپ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئەينى جەمئىيەتتىكى ئەكسىيەتچى ۋە قالاق ئىدىيىۋى ئېقىملارغا ۋە ئۇلارنىڭ كۈزقاراشلىرىغا بەرگەن ئىلمىي جاۋابى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتور ئەسەردە بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئالاھىدە سەھىپە ئاجراتقان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى قاراشلارنى ئېلىمىز بىلەن ئۆگىنىۋېلىش ئوتتۇرىسىدا بولغان تالاش - تارتىش ۋە سوئال - جاۋاب ئۈستىگە يۈكلەيدۇ، ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى ئۆگىنىۋېلىش، ئادالەت سىمۋولى كۈنتۈغدى ئېلىگىنىڭ مۇنداق سوئالىغا دۇچ كېلىدۇ:

1833 ئەقىلدىن بىلىمنى بۆلەك ئايرىدىك،
دۇرۇس ئېيىت، نېمەدۇر بۇندىن مەقسىتىڭ؟

1834 نېچۈكتۇر ئەقىل ئۇ، ئورنى قايدادۇر؟
قەيەردىن چىقار ئۇ، قەيەرگە بارۇر؟

ئېلىگىنىڭ بۇ ئېغىر سوئالى، شائىرنىڭ پسىخىك پائالىيەت قانداق ھادىسە ئىكەنلىكى ۋە بۇ ھادىسىنىڭ كىشىنىڭ قايسى ئورگىنى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلىدىغانلىقى

توغرىسىدا كۆپ ئىزدىنىشلەردە بولغانلىقىنى. شۇنداقلا ئۆز ئالدىغا «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن قوزغاتقۇچى سوئالىنى قويۇپ تۇرۇپ، كىشىلەردىكى پىسخىك ھادىسىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ تۈگۈننى يېشىش ئۈچۈن خېلى كۆپ تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئالىمنىڭ پسىخىك پائالىيەتى مەركىزى توغرىسىدىكى بۇ سوئالغا بەرگەن تۆۋەندىكى جاۋابىي ئۇنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق شەك يوق.

1835 جاۋاب بەردى ئۆگدۈلمىش، دېدى: ئەقىل — كىشىگە ئەزىز ھەم قەدىرلىكتۇر، بىل①.

1836 ئەقىل ئورنى ئۈستۈن مېڭىدە تۇرۇر، قىممەتلىكىدىن ئورنى باشتا بولۇر.

يۇقىرىقى بېيىتلاردىن روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئالىم مېڭىنى ئالاھىدە قىزىقىش ۋە سۆيۈنۈش بىلەن مەدھىيىلەيدۇ، مېڭىنى يۇقىرى سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەيدۇ، چۈنكى، ئالىم بارلىق پسىخىك پائالىيەتلەرنىڭ مېڭىدىن ئىبارەت ئالاھىدە پسىخىك ئورگان ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا مېڭە دۇنيادىكى بارلىق مۆجىزاتلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى يېتەرلىك چۈشـ

① بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئائىرىنىڭ «ئەقىلنى سۆزى دەل پسىخىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپ يەتكەن، ئۇلۇغ ئۇستاز ئېنگېلسنىڭ «يەر شارىدىكى ئەڭ چىرايلىق گۈل» دەپ مەدھىيىلىگەن ئىدى. ۋاقىت ئېتىبارىدىن قارىغاندا، ئارىلىقتا توقۇز ئەسىرلىك ئۇزاق مۇساپە بولغان بۇ ئىككى ئۇلۇمنىڭ سۆيەتلەشلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى بايقىۋېلىش ئانچە تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەڭگۈلۈك ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلغان ئۇلۇغ توھپىلىرىنى نەزەرگە ئېلىپ مۇنداق يازىدۇ:

كىشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغدەك ئۇنى يورۇتۇر.

ئەقىلدىن كېلۈر، كۆر، پۈتۈن ئەزگۈلۈك.
بىلىمدىن چوڭلار ئەر، بولۇر بەلگىلىك.

ئۇيغۇر خەلقىدە: «ئەقىل كۆرمىسە، كۆز دېگەن كاما نېمە» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. دېگەندەك، ئادەمنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى مېڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئالىمىمىز ئېيتقاندەك، دۇنيادىكى بارلىق ياخشىلىق، يامانلىق، جاھالەت ياكى ئادالەت، قاباھەت ياكى پاساھەت، سائادەت ياكى زالالەت دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مېڭە پائالىيىتى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ، شۇڭا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەقىلنىڭ:

ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۇلۇغ تەڭگە جان ئول، گاچا تىلغا سۆز.

جولىدىغانلىقى تۇرۇن، ئۇنى بىلىم ئارقىلىقلا ئۇرلاندۇرغىلى ۋە كامالەت چوققىسىغا ئېلىپ چىقىقىلى بولىدىغانلىقىنى ئىشەنچ بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى تۇرلۇك ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ بەرگەن.

شائىر مېكىنى ئۆلۈك، قېتىپ قالغان نەرسە دەپ قارىمايدۇ، ئەكسىچە ئۇنى پائالىيەتچان، ئاكتىپ قورال سۈپىتىدە تەرىپلەيدۇ.

ئادەم پىسخىكىسىنىڭ تەرەققىيات ئاچقۇچى — بىلىش

ماركس ئېيتقاندەك، ئادەم — ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى. ئۇ، ھايات پائالىيىتىنى جەريانىدا ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە بولىدۇ، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىگە بولغان تونۇش — بىلىش دېگەن شۇ. بىلىش توغرا بولسۇن ياكى خاتا بولسۇن، ئىجابىي بولسۇن ياكى سەلبىي بولسۇن، بەربىر بۇ ھالقا كىشىلەرنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي شارائىت ۋە مۇھىت قاتارلىق تەرەپلەرگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ تەرەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئادەم پىسخىكىسىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى بىر قاتار كۆزقاراشلىرىدا خېلى ياخشى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ ياخشى — يامان بولۇشى، قابىلىيەتلىك — قابىلىيەتسىز

سز بولۇشى، بىلىملىك ياكى بىلىمسىز بولۇشىدىكى ماھىيەتلىك ئىجتىمائىي سەۋەبلەرگە ۋە تۇغما سەۋەبلەرگىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن ۋە چوڭقۇر باش قاتۇرۇپ ئىزدەنگەن. ئۇ، كىشىلەردىكى ياخشى ياكى يامان خاراكتېرلەر تۇغما شۇنداق بولامدۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت پىسخولوگىيىدە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان، سەل قاراشقا بولمايدىغان بۇ مۇھىم مەسىلىگە ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى ھۆكۈمران ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتكەن ھالدا مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

873 بىرىدۇر ئانادىن ياخشى تۇغۇلۇپ،
يۈرەر ئۇ دۇرۇس ۋە ياخشى بولۇپ.

874 بىرى دورىماق بىرلە ياخشى بولۇر،
يامانغا قوشۇلسا، يامانلىق قىلۇر.

877 يەنە بىرىسى دوراپ يامانلىق قىلۇر،
ئەشى ياخشى بولسا، ئۇ ياخشى بولۇر.

881 يامانمۇ قوشۇلسا ياخشىغا بىراق،
پۈتۈن ياخشىلىققا تاپار ئۇ چىراق.

ئالىم بۇ يەردە ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ ھەمدە كىشىلەردىكى مەنىۋى دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە، ئۇنىڭ ياشىغان

ۋېتال شارائىتىغا مۇناسىۋەتلىك ئىككىلىكىنى دادىلىق
بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

بىز شائىرنىڭ بۇ پىكرىنى تېخىمۇ مۇقىملىقلا
ئىگە قىلىش ئۈچۈن، شائىرنىڭ پەرزەنتلەرنىڭ ئۆسۈپ
يېتىلىشى ۋە پەرزەنتلەرگە بولغان ئىجتىمائىي تەربىيە
نىڭ مۇھىم ئاچقۇچلۇق رولى توغرىسىدىكى دانا پىكىر
گە مۇراجىئەت قىلايلى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەرزەنتلەرنى كىچىكىدىن
باشلاپ تەربىيىلەشنى نۇقتىلىق تەكىتلەيدۇ. ئۇ، پەر-
زەنتلەرنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ساغلاملىقى، خۇي -
پېئىل جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئۆز-
گىرىشى، ئۇنىڭ بىلىملىك ياكى بىلىمسىز بولۇشى،
تالانتلىق ياكى دۆت بولۇشى قاتارلىق زىددىيەتلىك
مەسىلىنىڭ تۈگۈنىنى ئاتا - ئانىلار تەربىيىسىدىكى
ئىبارەت مۇھىم ئاچقۇچلۇق مەسىلىگە تاقايدۇ:

ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيى - پەيلى خوپ.

ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۈزگىن كۆڭۈل.

ئوغۇل - قىز خۇيى - پەيلى بولسا ياماق،
ياماق قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

5768 ئانا ئالسا يوشۇرۇنچه ئوغرى سۇ،
ئوغۇل تۇغسا ئەلگه برلار ئاپەت ئۇ.

دېمەك، شائىر پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى، ئىللىق-
چەزىلەتلىك بولۇشى ياكى يامان خۇيلۇق، پەزىلەتسىز
بولۇشى تەربىيىگه باغلىق دەپ قارايدۇ. شۇنداقلا،
پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى - يامان، كېرەكلىك - كېرەكسىز
بولۇشىدا ئىجتىمائىي تەربىيىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى ئوتتۇرىغا
قويۇپ، ئاتا - ئانىلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەينى ئىجتىمائىي شارائىتتىكى تەق-
دىرچىلىكتىن ئىبارەت ئۆلۈك، ئىدىئالىستىك قاراشلارغا
ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىلمىي يوسۇندا رەددىيە
بېرىدۇ.

ئاپتورنىڭ بۇ تېمىدىكى پىكرى ئۇنىڭ تالانت
تۇغرىسىدىكى قىممەتلىك پىكرى ئارقىلىق تېخىمۇ روشەن-
لەشىدۇ، شائىر تالانت توغرىسىدىكى مۇرەككەپ
پىسخىك ھادىسىگه قاتتىق دىققەت قىلغان ۋە كالىلا قا-
تۇرغان.

يولداش ماۋزېدۇڭ «ئەمەلىيەت توغرىسىدا»
دېگەن ئەسىرىدە: «ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن
كېلىدۇ، ئاسماندىن چۈشەمدۇ؟ ياق، ئادەمنىڭ مېڭىسىدە
ئەزەلدىن بارمۇ؟ ياق.» ① دەپ كېلىپ: «ئادەمنىڭ
توغرا ئىدىيىسى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ» دېگەن

---

① ماۋزېدۇڭ: «ئەمەلىيەت توغرىسىدا»دىن.

خۇلاسىنى چىقىرىدۇ، زادى كىشىلەر ئەسلى تۇغۇلۇشتىنلا بىلىملىك ۋە تالانتلىق بولۇپ تۇغۇلامدۇ ياكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا تىرىشىپ ئۆگىنىش بىلەن تالانتنى قولغا كەلتۈرەلەمدۇ؟ دېگەن بۇ سوئالغا ئىنسانلار پەقەت XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېنىق جاۋابقا ئىگە بولغان بولسا، ئالىمىمىز مۇندىن 1000 يىللار بۇرۇنلا ئۆز جاۋابىنى تەييارلاپ بولغان ئىدى.

1678 بىلىملىك تۇغۇلۇرمۇ ئانادىن كىشى،
ۋە يا ئۆگىنەمدۇ يېتىلسە يېشى؟

1680 بىلىمسىز تۇغۇلار، يۇرۇپ ئۆگىنۈر،
بىلىم بىلسە ئىشلار ئۇتۇقلۇق بولۇر.

1681 ئانادىن تۇغۇلغان بىلىمسىز تۇغار،
بىلىمنى ئۆگىنىپ، ئۇ تۆرگە چىقار.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا تالانت بىلەن تىرىشچانلىقنىڭ، ئەمەلىيەت بىلەن ئىجتىمائىي بىلىمنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا، ھايات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ھالدا يەكۈنلىگەن.

گېرمانىيىلىك مەشھۇر بىئولوگ، دارۋىنىزمچى،

تەبىئىي پەن ماتېرىيالىزمىنىڭ ۋەكىلى ھېگېل ①، «مېنىڭ پىكرىمچە، بارلىق ئورگانلاردا تەبىئىي ئىقتىدار بولىدۇ.» نەسىلگە تارتىشىش جەريانىدا «تۇغما تەبىئىي رەۋىشتە كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس بولۇپ قالدۇرۇلىدۇ»② دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ماركسىزم تۇغما تالانتنى ھۆ ئېتىراپ قىلىدۇ، بىراق، ھېگېل رەددىيە بېرىپ تىلغا ئالغان كىشىلەر دۇنيانىڭ يارىتىلىش تارىخى توغرىسىدا ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسەن، ھەر بىر خىل ھايۋان يارىتىلغان چاغدىلا يارىتىلغان دەپ قارايدۇ، ئۇلارنىڭ مۇئەييەن ئاڭسىز جان پەزىلىتى ئاتا قىلىنىدۇ، ھەر بىر تۇرنىڭ مۇنداق «تەبىئىي ئىقتىدارى»مۇ ئۇنىڭ تەن تۈزۈلۈشىگە ئوخشاش ئۆزگەرمەس بولىدۇ دېگەندەك، ھەممىنى تەبىئىي ئىقتىدارغا باغلاپ قويۇش خاھىشىمۇ قارشى تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ گەرچە بىر قىسىم جايلاردا ئىقتىدار تۇغما بولىدۇ، دېگەن تەرەپكە مايىل بولسىمۇ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان «كىچىكىدىن تارتىپ تەربىيىلەش»، «ئۆگىنىپ كامالەتكە ئېرىشىدۇ»، «ئانىدىن تۇغۇلۇشى بىلەن بىلىملىك تۇغۇلمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت بىر پۈتۈن سىستېمىنى تەشكىل قىلغان كۆزقاراشلار ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ پسىخىك تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي

---

① ھېگېل — (1843 — 1919) گېرمانىيىلىك مەشھۇر پىلسوپلوگ. دارۋىنىزمچى، تەبىئىي پەن ماتېرىيالىزمىنىڭ ۋەكىلى.

② ھېگېل، ئالەمنىڭ ... دېگەن.

بىلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى توغرىسىدىكى دۇنيا قارىشىنىڭ ئەينىكى ئەھمىيىتى

ئالىمنىڭ بىلىش بىلەن ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدىكى پىكىرلىرى دۇنيا پەلسەپە تارىخىدىكى جەرياندىن پىسخولوگىيە پېنى تارىخىدىكى ھەر خىل كۆزقاراشتىكى ئېقىملارنىڭ، يەنى ئىككى مەنبەچىلىك كۆزقارىشىدىكى كىشىلەرنىڭ ئاتالمىش مەدرىس پەلسەپىسى بولغان ساپ ئىككى مەنبەچىلىك تېن ئىبارەت قارىغۇلارچە قاراشلارغا سېلىشتۇرغاندا يۈكسەك ئىلغارلىقى بىلەن بىزنى قايىل قىلمامدۇ؟

شائىر دۇنيا قارىشىدىكى بۇ ئىلغارلىق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى پىسخىك ھادىسىلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەتقىقاتلارنىڭ قانۇنلۇق يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر يەنىلا ئۆزىنىڭ رېئال ئىلمىي قىممىتى بىلەن بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

يۇمۇر خاس ھاجىپ بىلىش بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا پىكىر بايان قىلغاندا، ئۇ، ئەينى شارائىتىنىڭ سىنىپىي چەكلىمە ئىسكەنجىسى دائىرىسىدە قايمۇقۇپ قالمايدۇ (ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە قىلغان چەكلىمىلىككە ئۇچرىغان بەزى تەرەپلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز، ئەلۋەتتە). ئۇ، تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر بىلەن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىدە تۇغما ماھىيەت مەۋجۇت ئەمەس، دەپ قارايدۇ ۋە بۇ ھەقتىكى تەدىرچىلىك كۆزقارىشىغا مۇنداق رەددىيە

دەپە بەرمدۇ:

152 بىلىمنى بۇيۇك بىل، ئۇقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۈكسەلتۈر قۇلنىمۇ تولۇق.

154 ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۇيۇكلۇك تاپۇر.

«بىلىم قۇلنىمۇ تولۇق يۈكسەلدۇرىدۇ» دېگەن پەكىر ھەقىقەتەن تولۇق ۋە دانا پىكىر ئەمەسمۇ؟ خۇرا-پاتلىق ۋە ئىدىئالىستىك پىكىر ئىقتىسادى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان XI ئەسىر فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈ-مىنىڭ قارا ئىغۇ ئاسىسىدا ياڭرىغان بۇ سادا نېمە دې-گەن قۇدرەتلىك ـ ھە؟! ناھايىتى روشەنكى، بىزنىڭ پەيلاسوپىمىز «ئەقىل بىلەن بىلىم كىمدە بولسا ئۇلۇغ-لۇق ۋە بۇيۇكلۇك تاپىدۇ». ئادەم قۇل بولسۇن، پادە-شاھ بولسۇن، ئۇ مىللەت ياكى بۇ مىللەت بولسۇن، قانداق ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقى، بۇيۇكلۇكى بىلىم بىلەن بولىدۇ، قارا قۇلمۇ ئۆگىنىپ بىلىم ئېلىش ئارقىلىق بۇيۈكلۈككە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ دانا پىكىرلەر ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ «قۇلنىڭ قۇل بولۇشى، بايلارنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى، نامراتلارنىڭ جاپا تارتىشى، مۇشتۇمزورلارنىڭ باشقىلار-نى بوزەك قىلىشى ئۇلارنىڭ تەقدىرىگە شۇنداق پۈتۈل-گەن، ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس» دېگەنىگە ئوخشاش

جاهالەتلىك تەقدىرچىلىك روھىي تورلىرىغا ئورۇلغان قىلىچتۇر.

ئاپتور، كىشىلەرنىڭ پىسخىك تەرەققىياتى ئالاھىدە تەرەپ بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ھايات پائالىيىتى جەرياندىكى شەرت - شارائىت، مۇھىت ھەم تەربىيىلىنىشچانلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرلىكتە، كىشىلەر پىسخىكىسىنىڭ تەرەققىيات كامالىتى تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ، ئۇ كۆپلىگەن ئەھمىيەتكە ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ:

3460 نېمە دەر ئىشتىكىن، بۇ ئەل - كەنت بېگى،
جاھان تۇتۇپ كەلگەن يېتىلمىش ئۆگى.

3323 نېمە دەر كۆپ ئىشنى كۆرگەن بىر ئەرەن،
ئەي كۆڭلى كەك، ئۇنىڭ مەنەسىن چۈشەن.

شائىر ئەسەردە ھەر قانداق بىر ئۇلۇغ ھېكمەتنى ياكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئىبرەتلىك قانۇنىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، ھەر قايسى ساھەلەردىن بولغان تەجرىبىلىك، بېشىدىن ئىسسىق - سوغۇق ئۆتكەن، ھاياتنى ئۆگىنىپ بىلگەن كىشىلەرنى گۇۋاھلىققا تارتىدۇ. ئالىمنىڭ كىشىلەردىكى ئۇقۇم، چۈشەنچە، ئىدراك، چېۋەرلىك، پاراسەت قاتارلىق پسىخىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئەھمىيىتى تەجرىبە ۋە كۆپلىگەن ئىجتىمائىي بىلىم ئار-

قىلىقلا شەكىللىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكچى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

روھنى تەتقىق قىلىشنىڭ ھەممە ئۈستۈللىرى ئىچىدە روھنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش تارىخىغا نەزەر سېلىش بۇگۈنگىچە بىر ئاز سەل قارىلىپ كەلگەن بىر ئىش. ۋەھالەنكى، بۇ دەل ئاز ئۇچرايدىغان، چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان يول بولۇپ، ئۇ، بىزنى پىسخولوگىيىنىڭ خۇراپاتلار، ئەقىدىلەر ۋە ئازغىنلىقلار بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئىپتىدائىي جاھىللىقىدىن ئېلىپ چاپسان، ئېڭ ئىشەنچىلىك تۇردە باشلاپ چىقىپ، بىزگە كۆپلىگەن مۇھىم روھىي مەسىلىلەرنى ئېنىق يوسۇندا تونۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

كىشىلەر مىڭلاپ يىللار مابەينىدە، ئىنسانلارنىڭ روھىي تۈرمۇشىنىڭ مۇھىم بابى ئۈستىدە نۇرغۇن ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى، چۈنكى، ئەقىلگە مۇۋاپىق ماتېرىيالىستىك بالدۇرلا مۇنداق ۋەزىپىنى، يەنى بالىلار پىسخىكىسىنىڭ باسقۇچلۇق تەرەققىياتى ۋە تەربىيە ئېلىش قابىلىيىتىنى لەزەرىيىۋى جەھەتتىن ئېنىق بىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ھەم ئوقۇغۇچىلارنى ئەمەلىيەت جەھەتتىن ماسلاشتۇرۇپ تەربىيە بېرىشى زۆرۈر بولغان ئىدى، لېكىن، ئەينى تارىخىي شارائىت تىكى ماتېرىيالىستىك ۋەكىللىرىنىڭ كۆپىنچىسى بىر تەرەپلىمە غايىبچىلار ۋە ئىككى مەنبەچىلىك ئاساسىدىكى پەيلاسوپلار بولغاچقا، ئۇلار ئۆز ۋەزىپىلىرىگە ھەدىگەندىلا ئىدىئالىستىك پىسخىكىنىڭ ئەنسىنى

خۇراپاتلىرى بىلەن كىرىشكەن.

ئالىمىمىزنىڭ پىسخىكىسى كىچىكىدىن باشلاپلا مۇ-
شۇنداق بىر يۈرۈش ئەقىدىچىلىك پەلسەپىسى بىلەن
يۇغۇرۇلغان بولسىمۇ. ماددىي دۇنيا ۋە بىلىشنىڭ با-
قۇچلۇقلۇقى ئۇنىڭغا يېڭى ۋە ئىلغار چۈشەنچىلەرنى
ئاتا قىلغان. شۇنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈركى،
يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىمنىڭ ئۆسۈپ چىق-
قان، تەرىبىيىلەنگەن ئىجتىمائىي مۇھىتى دىنىي مۇھىت،
ئۇنىڭ ئىلىم ئالغان مەدرىسىلىرىمۇ ئىسلام مەدرە-
سىسى، جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى — فېئودالىق ئىجتىمائىي
تۈزۈم. شۇنداق بولغانلىقتىن ئۇچۇن، ئۇنىڭ بۇيۇك،
ئىلغار كۆزقاراشلىرىغا قىممەن شاكاللارمۇ ئارىلاشقان،
مۇنداق تەرەپلەرنى ماركسىزمنىڭ قەدىمكى مىراسلارغا
قانداق ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېر
يالىزمى بىلەن ھەل قىلىمىز، ئەلۋەتتە.

دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇشتا خادىملارنىڭ
پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىش
كېرەكلىكى توغرىسىدىكى تۇنجى ۋە
يىگانە تەلىمات

ئىنسانىيەت تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنگىچە بولغان
كۇرىاق تارىخىي جەريانلار مابەينىدە يارىتىلغان بارلىق
بىلىملەر ياكى ھەر قانداق پەن بىۋاستە ۋە ۋاستە-
لىك ھالدا كۈنسېرۋىلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئېھ-

تياجى ئۇچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. چۈنكى، ئۇستەقۇرۇلمىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى، ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەرەققىياتى — شۇ دۆلەتتىكى ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىراق، ھەر قانداق بىر پەننى ئۇستەقۇرۇلمىنىڭ زۆرۈر ئېھتىياجى ئۈچۈن بىۋاستە باغلاش ۋە ئۇنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ھايات قانۇنىيەتلىرى ئىچىدە جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلە. بۈگۈن دۇنيا تەرەققىي قىلىپ كاپىتالىزم دەۋرىگە قەدەم قويغانلىغا قەدەر دېگەندەك ھەل بولماي كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ پىسخىك ئالاھىدىلىكنى بىۋاسىتە دۆلەت ئۇستەقۇرۇلمىسىغا باغلاش، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان XI ئەسىردىن بۇرۇن دېگەندەك ئېتىبارغا ئېلىنىپ كەتمىگەن ئىدى. فېئودال قانداشلىق ۋە ئەقىدىچىلىك تارازا ئەۋجىگە چىققان ئەينى تارىخىي شارائىتتا كۆپلىگەن ئالىملار پسىخىك ئالاھىدىلىكنى مەسىلىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مەزمۇنىگە، تەبىئىي پەركەزلەشتۈرۈپ تەقدىرگە باغلاش بىلەن نەتىجىلەندى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئاپپاراتلىرىدىكى ھوقۇق دائىرىسى نەسىل قوغلىشىش، مەزمۇن تەبىئىي قوغلىشىش ئارقىلىقلا يۈرگۈزۈلۈپ، نەچچە مىڭ يىللار داۋاملاشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىقتىدارسىز ئادەملەرمۇ دۆلەتكە خوجايىن بولۇۋالغاچقا، خەلىق، دۆلەت، ئادالەت، ھەققانىيەت دېگەن ئۇلۇغ ئىستەكلەر بىر چەتكە قايرىلىپ قالاتتى. شۇڭا، خەلىق ئۇزاق

مەزگىل ئاشۇنداق ئىقتىدارسىز كىشىلەرنىڭ قارىغۇلار-
چە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەردىنى تارتىش بىلەن دەھشەتلىك
زۇلۇم ئاستىدا يەنجىلىپ كەلدى.

ئۇلۇغ ئالىم، يۇكسەك پاراسەت ئىگىسى، ئىقتىدار-
لىق پەيلاسوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئالاھىدە ئىج-
تىمائىي مەسىلىگە يۇقىرى ئېتىبار بىلەن قارىدى ۋە
كۆپلىگەن ئىنچىكە تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ئاجايىپ ئۇ-
لۇغ تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، كىشىلەردىكى
پىسخىك ئالاھىدىلىكتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، دۆلەت
ئاپپاراتلىرىغا پىسخىك ئالاھىدىلىككە قاراپ ئادەم
تاللاش توغرىسىدىكى ئۇلۇغ ئىلمىي پىكرى ئارقىلىق ئەي-
نى دەۋر ئېتىبارى بىلەن دۇنيا پىسخولوگىيە تارىخ-
ىدا يېڭى بىر سەھىپە ئاچتى.

مەلۇمكى، قاراخانىلار سۇلالىسى (870 — 1213)
ئۆز چېگرىسىنى غەربكە سۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
بىر قىسمى مەۋارە ئۇننەھىر (ئامۇ ۋە سىر دەريا ئەتە-
راپى) غىچە يېتىپ كېلىپ، ئۇ چاغلاردا ئۇزاقتىن بېرى
ھۆكۈم سۇرۇپ كەلگەن سامانىلار سۇلالىسىنى ئۇزۇل-
كېسىل خاتىمە بەردى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى تېخىمۇ
كېڭەيدى. قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى
بولغان سودىگەرلەر غەرب ۋە شەرقنىڭ سودا ئالاقىسى-
نى ئاساسەن ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسى-
يانىڭ تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتلىك مۇسۇلمان دۆلەت-
لىرى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگو، ھىندىستان، تىبەت
ھەمدە ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئىقتىسادىي،

سودا، مەدەنىي ئالاقىلىرىنى كۆپەيتىش. ئۇلارنىڭ بۇ ئالاقىلىرى قاراخانىلار ئىجتىمائىي جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ساھەلىرىگىمۇ تەسىر قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ زور بىر قەدەم بىلەن يۇكسىلىشىنى تېزلەتكۈچى رولىنى ئويناندى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئىككى خىل مەدەنىيەتمۇ راسا گۈللەنمەكتە ئىدى. مۇنداق غايەت زور ئۆزگىرىشكە ئۇستىقۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي بىر قىسمى بولغان قاراخانىلار دۆلەت تۈزۈمى يېتىشەلمەي قالدى. ئۇ، ئەمدىلىكتە قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان كىشەنگە ئايلانغان ئىدى.

قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدە، سودا كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتى فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ ناتۇرالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلىتىپ، دېھقانلار بىلەن چارۋىچىلارنىڭ يۇكىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويدى. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرى ئۆز دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئاساسلىرىنى تۈزۈشتە ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئاساسلىرىغا تايىناتتى. دۆلەت تۈزۈمىدە سىياسىي بىلەن دىن بىرلىشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھال جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇنلىشىپ، ئۇلارنى قوغداپ، تۆۋەن تەبىقىلەرنىڭ ھاياتىغا بالا ـ قازا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا بىلىمسىز، ئىقتىدارسىز، ئاچكۆز، پىخسىق، يالغان

چى. ھەسەتخور، تاپان سۆيەر مەكارلار ئورۇن تۇتۇ-
ۋېلىپ، دۆلەتنى ھالاكەت گىردابىغا ئېلىپ كەلگەن ئە-
دى. بۇ خىل ئىجتىمائىي رېئاللىق يۈسۈپ خاس ھاجىپ-
نىڭ دۇنيا قارىشىدا قانۇنلۇق ھەقتەي، دېموكراتىيە
ۋە مۇۋاپىق ئىش تەقسىماتى بولغان ھەقتەي بىلىملىك،
قابىلىيەت ئىگىلىرى دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا ئىش ئېلىپ
بېرىپ، خەلقنى بەختىيار قىلىدىغان «ئىدېئال
دۆلەت» قۇرۇشتەك گۈزەل ئىستەكنى قوزغاتتى. ستالىن:
«يېڭى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر ۋە نەزەريىلەر جەمئى-
يەت ماددىي ھاياتنىڭ راۋاجلىنىشى جەمئىيەت ئالدىغا
يېڭى ۋەزىپىلەرنى قويغاندىن كېيىنلا پەيدا بولىدۇ
لېكىن ئۇلار پەيدا بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەت ماددىي
ھاياتى راۋاجلىنىشىنىڭ قويغان يېڭى ۋەزىپىلىرىنى
ھەل قىلىشنى ئوڭايلاشتۇرىدىغان، جەمئىيەتنىڭ ئالدىغا
قاراپ راۋاجلىنىشنى ئوڭايلاشتۇرىدىغان ناھايىتى جىد-
دىي كۈچكە ئايلىنىدۇ.» دېگەن ئىدى. يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ ئالدىدا تۇرغان بۇ يۈكسەك ۋەزىپە ئۇنىڭ
دۇنيا قارىشىدا دۆلەتتە زور بىر قېتىملىق ئىسلاھات
ئېلىپ بېرىشنىڭ ئېھتىياجى تۇغۇلغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
ئالىمنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدىكى كىشىلەرنى بېكىتىشتە،
شۇ كىشىنىڭ پىسخىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى-
گە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قىممەتلىك
پىكرى. ئۇنىڭ «ئىدېئال دۆلەت» قۇرۇلمىسى ۋە ئىسلاھات
توغرىسىدىكى تەدبىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالدم بۇ تېمىدا بەگدىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە بولغان پۈتكۈل قاتلاملارنىڭ پىكرىنى ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەتكە بولىدىغان تەسىرىنى مۇكەممەل يەكۈنلەپ چىققان.

ئاپتور ئاۋۋال خەلق بېگىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا توختىلىپ، خەلق بېگى بولغان كىشى ئەقىللىك، بىلىملىك، كۆڭلى - تىلى تۈز، خەلق سۆيەر بولۇشى كېرەكلىكىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدى.

ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

1963 خەلق بېگى تولىمۇ خىل بولماق كېرەك،
كۆڭۈل - تىل تۈز، خۇلقى ئۈز بولماق كېرەك.

1964 ئاقىل ھەم بىلىملىك، ئەل سۆيەر تېخى،
كۆزى توق، دىلى كەڭ ھەم بولسۇن سېخىي.

1965 قىلىشقا ياخشىلىق قول ئولسۇن ئۇزۇن،
ئۇياتچان، سىلىق ھەم قىلىقى تۈزۈن.

بۇ يەردە شائىر ئارزۇ قىلىۋاتقان خەلق بېگى، ئۇ، ئۆزىنى خەلقىنىڭ ھەقىقىي ھىمايىچىسى دەپ تونۇيدىغان، ئۆز خەلقىغە ياخشىلىق قىلىشتا كۆزى كېچىك بولماستىن، قارنى - كۆكسى كەڭ، ئېغىر - بېسىق بولۇشتەك پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشى كېرەك-

لمكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.
ئاپتور يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، بەگنىڭ پسىخىكىسىدىكى،
ئۆلچەمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىدۇ.

2011 ئەگەر بولسا بەگلەر يامان دىللىق ئۇ،
ئېرۇر پايدىسىز خەلقە، قۇلۇڭنى يۇ.

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتەرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

2039 يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلقە ئوساللىق قىلۇر.

2118 يوغانلىق قىلىپ بەگ، چوڭ تۇتسا كۆڭۈل،
مۇقەررەر كۆرۈر ئۇ خارلىق، ئەي ئوغۇل.

دېمەك، شائىر، بەگ بولغۇچى كىشىنىڭ خەلقىنىڭ خىزمەتكارى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن. شۇڭا ئۇ، بەگ بولغۇچى كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل ئىچكى دۇنياسىنى زالىملىق بىلەن ئەمەس، ھەققانىيەت بىلەن؛ نەپسانىيەتچىلىك بىلەن ئەمەس، خالىسلىق بىلەن؛ كىبىر بىلەن ئەمەس. كىچىك پىشىللىق بىلەن سۈغىرىلغان پىسخىكا ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە جىكىلەيدۇ.

بۇ يەردە دىققەتكە سازاۋەر مۇھىم تەرەپلەردىن بىرى شۇكى، شائىر بەگ بولغۇچى كىشىنىڭ پىسخىكىسىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدە تەرەپلەرنى، ساقلىنىشقا تېگىشلىك پىسخىك خۇسۇسىيەتلەرنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇ يەنە كىشىلەرنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن پىسخىكىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىلمىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئاپتورنىڭ نەزىرىچە بەگ بولغان كىشى كېلىشكەن، چىرايلىق، پاراسەتلىك، ساقاللىق، يېقىملىق بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق فىزىئولوگىيىلىك كىشىلەرنىڭ ئىچكى خۇسۇسىيىتى تەسەۋۋۇردىكى بەگگە مۇناسىپ بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئۆز بېگىنى كۆرۈپ زوقلىنىدۇ ھەم كىشىلەر مۇنداق يېقىملىق چىرايدىن ھۇزۇر ھېس قىلىدۇ.

مۇئەللىپ يەنە بەگ بولغۇچى كىشىنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىڭ بوي ئۆلچىمى تەرەپتىنمۇ تەتقىق قىلىپ كۆرگەن. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

2086 بويى بەك ئۇزۇننى خوپ كۆرمەس بىلىم،
تولا قىسقا بولسا، بولماس خۇشپېچىم.

2089 پاكار، ئۆزى ئاجىز، ئاچچىقى يامان،
بۇ ئاچچىق نەدە، شۇندا جاڭجال ھامان.

2090 بويى ئورتا بولسۇن لايىق ئۆزنگه،
ئەي ئالىم ھەر ئىشنى ئورتا تۇت ھەر ئان.

بۇ خۇلاسه، خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تۇرمۇش تەجـ-
ربىسه - ساۋاقلىرىدىن چىقىرىلغان پىكىر ئۆلچىمى
ئاساسىدا، ئالىمىمىزنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى نەتىجىسىده
يەكۈنلەنگەن ئىلمىي چۈشەنچىدۇر. ئۇ، يۇقىرىقى چۈ-
شەنچىسىنى تېخىمۇ مۇقىملىقلا ۋە ئەمەلىيلىككە ئىگە قىلىش
ئۈچۈن بىر تەرەپتىن دەلىل كۆرسەتسه، يەنه بىر
تەرەپتىن ئۇنى دۆلەت ئاپپاراتلىرىغا بىۋاسىته باغلى-
غان. گەرچه شائىر قىسمەن يەرلەردە ئىقتىدار مەنبە-
سىنى يۇقىرى تەبىقىلەرگه باغلاپ قويۇش خاھىشىدىن
ئۆزۈل - كېسىل قۇتۇلالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ،
كىشىلەردىكى فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك بىلەن پىكىر
خۇسۇسىيەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقاندا
پۈتۈنلەي باشقا قۇتۇپتا تۇرۇپ سۆزلەيدۇ. يەنى، شائىر
بۇ يەردە تەبىقىلەرنى ئۇنىتۇپ، مەيلى قانداق تەبى-
قىدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ كىشىنىڭ پىكىر
ئۆلچىمى توشمىغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى
تەسىرى ۋە كىشىلەرگه بەرگەن مەنپىئى تەسىرى ياخشى
بولمايدۇ، شۇڭا فىزىئولوگىيىسى بىلەن پىكىكىسى تولۇق
ماسلاشقان كىشىلەرنى دۆلەت ئاپپاراتلىرىغا قويۇش
كېرەك، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادەملەر بىلەن ئادەملەر
ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى، دۆلەت ئاپپا-
راتلىرىدىكى ھەر قايسى قاتلام ئەمەلدارلىرى
بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى، كىشـ

لەرنىڭ پىسخىنىڭ ئالاھىدىلىكى، بىلەن خىزمىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە باشقا بىر قاتار كىرەلەشمە مۇناسىۋەتلەرنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنىڭ دۆلىتى، ۋە خەلق مەنپەئىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ماتېرىيالىستىك ئاساستا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن شەرھىلەپ بەرگەن. ئۇ، بەگ ئۇستىدىلا توختىلىپ قالماستىن، يەنە خاس ھاجىپلىققا قانداق كىشىنىڭ يارايدىغانلىقى، ۋەزىرلىككە قانداق خۇسۇسىيەتلىك كىشىنىڭ مۇۋاپىق لىقى، ئەسكەر باشلىقى بولۇشىنىڭ قانداق پىسخىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەكلىكى قاتارلىق يۇقىرى ئورۇندىن تارتىپ، ھەتتا تۆۋەن ئورۇندىكى خىزمەتچىلەرنىڭ پىسخىكىسىغىچە ئېچىپ بېرىلگەن.

ئاپتورئەسكەر باشلىقى توغرىسىدا مەخسۇس بىر باب ھېيىت ئاجراتقان بولۇپ، بۇ بابتا كۆپىنچە ئەسكەر باشلىقىدا بولۇشقا تېگىشلىك پىسخىك خۇسۇسىيەت ناھايىتى ئۇستۈن ماھارەت بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2271 بۇ ئىشقا جەسۇر، بەك قاتتىق ئەر كىرەك،
بېشىدىن ئىش ئۆتكەن ئەر يۈرەك كىرەك.

2293 يۈرەكلىك ئاتالغان ئۇياتلىق بولۇر،
ئۇياتلىق ئەر ئۆلسە ئۇرۇشۇپ ئۆلۈر.

2299 ياماننا ھەيۋەت كىرەك، قورقۇتقىلى،
ياۋاشلارغا ياخشىلىق، سۆيدۈرگىلى.

ئۇ بولسۇن ھېيلىگەر قىزىل تۆلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك.

بۇ بېيىتلارغا، بولۇپمۇ ئاخىرىدىكى ئىككى مىسرا-
غا ئەسكەر باشلىقىدا بولۇشقا تېگىشلىك پىسخىك ئالاھىدە-
لىك نېمىدېگەن ئوبرازلىق مۇجەسسەملەشكەن - ھە؟
بۇ بايىتكى 2291-، 2292 -، 2296-، 2297-،
2298-، 2310-، 2313-، 2314 - قاتارلىق بېيىتلار-
دىمۇ دەل يۇقىرىقىدەك مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەن. ئەس-
كەر باشلىقىغا خاس باتۇرلۇق، جەسۇرلۇق، ئۇياتلىق،
سەگەكلىك قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەر ئالاھىدە تەكتە-
لەنگەن.
خاس ھاجىپلىق توغرىسىدىمۇ مەخسۇس بىر باب —
90 بېيىت ئاجرىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا خاس ھاجىپ
بولۇشقا تېگىشلىك پىسخىك ئالاھىدىلىك يۇقىرى ئېتىبا
بىلەن مۇنداق قەيت قىلىنغان:
2458 ھاجىپنىڭ ساقال - چاچى ئۇز بولسۇن يۈزى،
ئاۋازى ئەرەنچە ۋە ئوچۇق سۆزى.

2470 كۆڭۈللۈك كىشى سۆزنى ئۇنتۇماس بولۇر،
كۆڭۈلسىز كىشى سۆزدە تۇرماس بولۇر.

بىز يەنە ئالىمنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا ئىشلە-
گۈچى ھەر خىل ۋەزىپىلەردىكى كىشىلەرنىڭ مۇناسىپ
پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى بايانلىرىغا نە-

زەر سالايلى.
ئەلچى بولغۇچى توغرىسىدا:
2611 كۆزى ئاچ كىشىلەر ئۆزىن تۇتالماس،
ئۇ ئەلچى بولۇشقا تېخى يارىماس.

2619 ئىچە بولسىمۇ قۇل، كۆزى توق — ئۇ، خان،
ھىرىس بەگلىكىدىن قۇل ياخشى ھامان.

2639 گەر ئەلچى بولسا بوش، تۇراقسىز، يامان،
تۆكەر بەگ ئابرويىن ئاندا بىگۇمان.

پۇتۇكچى توغرىسىدا:
2677 ئەگەر سىر تۇتماس پۇتۇكچى سۆزىن،
ئېچىپ بەگ سىرىنى يوقىتۇر ئۆزىن.

خەزىنىدار توغرىسىدا:
2799 قولى چوڭ، ساق ئولسۇن، ئۇ بولماي سېخىي،
خەزىنە مېلىنى چاچمىسۇن تېخى.

ئاشپەز توغرىسىدا:
2843 باش ئاشپەز كۆزى توق، بولسۇن كۆڭلى باي،
ئۆزى پاكىزە ھەم يۇزى كۆركى ئاي.

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەربىر
خىزمەتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، شۇ خىزمەت ئەھـ

لى بولغۇچى كىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك پىسخىك خۇسۇسىيەتلەرنى كونكرېت ئىش تەجرىبىسى بويىچە كونكرېت يورۇتۇپ بەرگەن. ئالىم بۇ ئىلمىي نەزەرىيە ئارقىلىق كىشىلەردىكى پىسخىك خۇسۇسىيەت بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

ئىنسانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن دۆلەتنىڭ تەرەققىي ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەت ئۇستىدە رېئال پاكىتلار ۋاستىسى بىلەن ئەمەلىي يەكۈن چىقارغان. تارىختا ئۆتكەن كۆپلىگەن جۇغراپىيە ۋە چەت ئەل پەيلاسوپلىرى، جۈملىدىن XVIII ئەسىرگىچە بولغان پىسخولوگلار پىسخولوگىيە كاتېگورىيىلىرىنىڭ پەقەت پىسخىكىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب، پىسخىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان دىئالېكتىك بىرلىكى قاتارلىق تەرەپلەردە سېستېمىلىق ئىزدىنىپ كۆپلىگەن توغرا ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقارغان بولۇپمۇ، بىراق، ئۇلار بۇ ئۇلۇغ نەتىجىلەرنى ئۇستقۇرۇلۇ ۋە ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا بىۋاستە ۋە سىستېمىلىق تەتبىقلىيالمىدى. بۇ ۋەزىپىنى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ۋە يەكۈنىگە ئاساسەن «دۆلەت» ئۇستقۇرۇلمىسىغا بىۋاستە تەتبىقلىغان كىشى XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىممىز يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر.

«داروۋىن پىسخولوگىيىسىنى شەرھىلەش ۋە ئۇنى تۇرمۇشنىڭ بارلىق ساھەسىگە ئالاھىدە تەتبىقلاشقا سىڭدۈرۈلگەن ئەمگەك ئەنگلىيىلىك ئالىم جۇرچى رومانىسقا

مەنسۇپ» بولسا، ئۇلۇغ تۇرك ئالىمى فارابىدىن باشـ
لانغان ئۇيغۇر پەلسەپە سىتېمىسىنىڭ مۇھىم ئاساسىنى
تەشكىل قىلىدىغان پىسخولوگىيە (ئۇ ۋاقىتتا پسخولـو-
گىيە تېخى مۇستەقىل پەن بولۇپ پەلسەپىدىن ئايرىـ
لىپ چىقمىغان ئىدى) گە مۇناسىۋەتلىك پسىخىك ھا-
دىسىلەر توغرىسىدىكى تۇرلۇك ئىلمىي، ئەمەلىي بىلىملەر-
نى تېخىمۇ بېيىتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، فاراخانىلار ئۈيـ
غۇر دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئورگانلىرىغا بىۋاستە ۋەكۇن-
كرېت باغلىغان تۇنجى ئەمگەك رومانىستىن سەكسەز
ئەسىر بۇرۇن بۇ ئىشقا يەڭ تۇرۇپ كىرىشكەن پەيلاـ
سوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا مەنسۇپ.

XI ئەسىردىكى «چۈش» تەتقىقاتى

چۈش ھەر قانداق كىشىدە بولىدىغان بىر خىل
پسىخىك ھادىسە. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمـ
ىغان ھالدا، ئۇخلىغاندىن كېيىن يۇز بېرىدىغان بىر خىل
مۇرەككەپ پسىخىك پائالىيەت شەكلى. ئادەم پسىخىكىدا
يۈز بېرىدىغان بۇ خىل پائالىيەت ئالاھىدە خۇسۇسـ
يەتلىك بولغاچقا، بىر تەرەپتىن، كۆپىنچە چۈش ئۇنـ
تۇلۇپمۇ كېتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، چۈشلەر ئۆز
ئىجتىمائىيىتىنىڭ قايسى تەرىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىكـ
ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشمۇ تەس. چۈش مەقسەتـ
سىز روھىي ھالەتتە بولغاچقا، ئۇنىڭ كونترول قىلىشـ
ۋە نېمە ئۈچۈن چۈشىگە نلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىشمۇ مۇشـ

كۆل. شۇنداق بولغاچقا، تارىختىن بۇيان بۇ سەرلىق پا-
ئالىيەت توغرىسىدا كۆپلىگەن ئوخشاشمىغان چۈشەنچىلەر
بارلىققا كەلدى. ئىدىئالىستلار بولسا چۈشنى «تەقدىر-
نىڭ بىشارىتى»، ئۇنى بىلگىلى بولمايدۇ دېگەنگە ئوخ-
شاش يەكۈنلەرنى چىقاردى. يەنە بەزى چۈشەنچىلەر
كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى بىلەن باغلىنىپ كەتتى.

VIII ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يېزىلىپ
قالدۇرۇلغان «ئىرقى پۈتۈك» (تەبىرنامە)دە چۈشنى
ئەزگۈلۈك (ياخشىلىق)، يامانلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈپ
چۈشەندۈرگەن. قارىغاندا، «ئىرقى پۈتۈك» تېكىسى بەزى
چۈشەنچىلەر ياكى تەبىرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىي
ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا،
چۈشتىكى ئاسماندا (كۆكتە) ئۇچۇشنى ئەزگۈلۈكتىن بە-
شارەتتۇر دەپ قارىغان.

دۇنيا پەيلاسوپلىرى ۋە ھازىرقى زامان پسىخو-
لوگلىرىمۇ چۈشنىڭ زادى قانداق پسىخىك ھادىسە ئې-
كەنلىكى، نېمە ئۈچۈن ئادەم چۈش چۈشەيدىغانلىقى،
چۈش بىلەن رېئال پائالىيەتنىڭ قانداق مۇناسىۋە-
تى بارلىقى توغرىسىدا تېخىچە ئېھتىماللىق چۈشەنچىسى
دىن مۇتلەق چۈشەنچىگە ئېرىشكىنى يوق. چۈشتىن ئې
يارەت بۇ پسىخىك ھەرىكەت شەكلى توغرىسىدا XX ئې
سىرلەردىمۇ پسىخولوگلار تەرىپىدىن يەنىلا تولۇق ئىلمىي
خۇلاسە چىقىرىلمىغانلىقتىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر
ئىلمىي مۇنازىرە پەيتىدە تۇرۇپ، XI ئەسىردە ياشىغان
ئۇلۇغ ئالىمىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ چۈش توغرى-

سىدىكى ئەتراپلىق ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىگە دىققەت قىتمىسزنى مۇجەسسەملەشتۈرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىلمىي يەكۈنى ھازىرقى زامان پسىخولوگىلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش، بەلكى بەزى تەرەپلەردە تېخىمۇ كەڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۈش توغرىسىدا چۈشىنىشلىك، چوڭقۇر ۋە كەڭ دائىرىلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئىكەنكى، ئۇ، ئۆزىنىڭ بىر دىنىي ئالىم بولۇشىغا قارىماي، شۇ ئىجتىمائىي مۇھىتتىن خېلى دەرىجىدە ئىلگىرىلەپ كەتكەن، ئۇ، «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق ئەسىرىدە چۈش توغرىسىدا مەخسۇس تۆت باب ئاجراتقان، ئالىم باشلا ئودغۇرمىشنىڭ چۈشكە بولغان خاتا چۈشەنچىسىنى ئۆزگەرتىش تىلى ئارقىلىق رەددىيە بېرىدۇ.

5987 چۈشىدىم، چۈشۈمدە بىلىندى ماڭا،
ئۆلۈرۈم ئۇقۇلدى ماڭا، ئى توڭا.

5988 يامان ـ ياخشى قازانى بىلدۈرسە خۇدا،
ئايان ئەيلەر ئۇنى ياتسا ئۇيقۇدا.

دەيدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە چۈش توغرىسىدىكى ئىدىئالىستىك ئەقىدە ئىدى.

5989 جاۋاب بېرىپ ئۆگدۈلمىش، ئېيتتى: بۇ سۆز-
ھەم ياخشى ئەمەستۇر، ئايا كۆڭلى تۇز.

5990 كشى هەر ئاغرىقتىن گەر ئۆلسە ئىدى،
تىرىك كشى قالمايتتى يەردە زادى.
دەپ، ئودغۇرمۇشنىڭ خاتا چۈشەنچىسىنى ئىنكار قىلىپ، ئارقىدىنلا چۈشنىڭ سەۋەبىنى تۈرلەرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرىدۇ.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس هاجىپ ئالدى بىلەن چۈشنىڭ ئۇخلىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىزاھ بېرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، كىچىدىكى چۈش بىلەن كۈندۈزدىكى چۈشنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقى هەم ئۇنىڭ تەبىرىنىڭمۇ باشقا بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

ئىككىنچى، چۈشنىڭ چۈشىگۈچىگە بولغان ئەكىس تەسىرى چۈش تەبىرلىگۈچىنىڭ بەرگەن تەبىرىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. ئەگەر چۈشنى يامان ئۆرۈپ قالسا، چۈش چۈشىگۈچىگە قاتتىق روهىي زەربە بولىدۇ - دە، چۈش زىيانلىق تەرەپكە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگەن. مەسىلەن:

6004 يامان ئۆرمە چۈشنى، زىيانى تېگۈر،
نېچۈك ئۆرسە چۈشنى ئۇ شۇنداق بولۇر.

ئۈچىنچى، ئالىم يەنە بىر قىسىم چۈشلەرنى غىزاغا مۇناسىۋەتلىك دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەگەر يېگەن غىزا كۆڭلىگە ياقمىغان بولسا، كۆرگەن چۈشمۇ خۇنۇكرەك بولىدۇ.

6005 تالاي چۈشلەر بارىكى، غىزاغا قارار،
ئۇ بولسا يارامسىز، چۈش خۇنۇك بولار.

يۇزۇپ خاس هاجىپنىڭ چۈش توغرىسىدىكى خۇ-
لاسىلىرى پرويىدنىڭ تەتقىقاتى بىلەن كۆپ
مەزمۇنلاردا ئوخشاشلىقلىقا ئىگە. پرويىد مۇشۇ ئەسىرىنىڭ
بېشىدا نەشر قىلدۇرغان «پسىخولوگىيە تارىخىدا ناما-
يەندە» دەپ ئاتالغان «چۈش تەبىرى» دېگەن ئەسىرى
بىلەن چۈش توغرىسىدا بەزى ئىلمىي يەكۈنلەرنى چې-
قىرىپ، دۇنيا پسىخولوگىيە سورۇنىدا خېلىلا قوللاشقا
ئېرىشكەن. ئۇ، ئالدىنقى كىشىلەرنىڭ «چۈش ماھىيەتىتە
ئەھمىيەتسىز» دېگەن كۆزقارىشىغا قارىتا باشقىچە كۆز
قاراشتا بولغان ھەمدە چۈش كىشىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىغا
مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان. ئۇ، چۈشكە تەبىر بېرىش
ئۇسۇلى بىلەن بىر قىسىم كېسەللەرنى داۋالاش ئۇنۇ-
مىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىغان (بۇ قاراش
تېخى ئەملىيەتتە ئىسپاتلانمىغان دەپ قارالماقتا).
پرويىد روھىي جەھەتتە كېسەل بىر كىشىنىڭ چۈشىنى
تەجرىبە قىلىپ كۆرگەن (ئادەتتىكى چۈشلەرگە قارا-
ماندا بۇ چۈشنىڭ تەبىرى ئۆزىگىراق بولاتتى).

تەجرىبە قىلىنغان چۈش:

چۈش كۆرگۈچىنىڭ ئۆيى، ئۇ تەرەپتە ئوت ئۆچ-
ۈرۈلىرى ئىچىدە بىر نەچچە گەۋدە جەسەت كۆيمەكتە.
ئۇ: «مەن كېتىشىم كېرەك، بۇ خىل ئەھۋالغا قاراپ ئا-
دەتلىنەلمەيدىكەنمەن» دەيدۇ... ئۇ قاساپنىڭ ئىككى
يالىسىغا ئۆچرايدۇ، «ھەي دەپ سورايدۇ ئۇ، — تەمى
بارمۇ؟»، «ياق!»، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر ئوغۇل بالا
جاۋاب بېرىپ: «زادىلا تەمى يوق» دەيدۇ، «بۇ گەرچە

ئادەم گۆشى بولسمۇ».

پىرويدنىڭ كۆزىتىشچە، بۇ چۈشنىڭ ئالدىدىكى ئەھۋال مۇنداق بولغان: چۈش كۆرگۈچى ۋە ئۇنىڭ ئايالى كەچلىك تاماقتىن كېيىن، قوشنىسىنى يوقلىغىلى بارىدۇ، خوجايىن ياخشىچاق ئادەم ئىكەن، بىراق، ئۇ ئادەمنى تازا ياخشى كۆرمەيدىكەن. مېھماندوست موماي كەچلىك تاماق يەۋاتقان بولۇپ، ئۇنى تاماقنى تېتىپ بېقىشقا زورلىغان. ئۇ زادىلا يېگۈم يوق، دەپ تېتىپ بېقىشنى رەت قىلغان، موماي «يەڭ، قانچىلىك يېيىلىسىمۇ شۇنچىلىك يەڭ» دەپ دەۋەت قىلغان، ئۇ ئىلاجسىز تېتىپ باققان ھەمدە تۇزۇت قىلغان ھالدا «ناھايىتى ئوبدان ئىكەن» دەپ قويغان. كېيىن ئۇ خۇپيانە ھالدا خوتۇنىنىڭ ئالدىدا قوشنىسى ئايال خوجايىننىڭ ئۇنى تاماققا زورلىغانلىقىدىن ۋە تاماقنىڭ سۇپىتىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىدىن زارلاپ بەرگەن. «ئۇنىڭ بۇ تۇرقى كۆزۈمگە سىغمىدى ... نېمە ئەنسى ئايال خوجايىننىڭ تەقسى - تۇرقىنى يوشۇرۇن ھالدا كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، ئۇنىڭ مومايىنىڭ سەت چىرايىغا قارىشىنى خالىمىغانلىقى، دەپ قاراش كېرەك».

دېمەك، چۈش بىلەن ئەمەلىي جەريانىنىڭ قوشۇلۇسىدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بىر تەرەپتىن چۈش كۆرگۈچىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى ئاشكارىلانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، تاماققا بولغان ئۇنىڭ زورلىنىشى ئەكس ئەتكەن، پىرويد خۇلاسىلەپ مۇنداق دېگەن:

«ئادەتتە بىز باشقا بىر كىشىنىڭ چۈشىنى يېشىپ

جبره‌لمه‌يمز... گه‌رچه ئۇ، چۈشنىك كه‌ينىكه يوشۇرۇن خان ئاڭسىز ئىدىنى بىزكه تاپشۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، شۇڭا، چۈشكه ته‌بىر بېرىش ئۇسۇلىنىڭ ھه‌مه‌لىي ئىشلىتىشچانلىقى ئېغىر چه‌كلىمىگه ئۇچرايدۇ. بىز كۆردۇڭكى، بۇ بىر ئومۇمىي پرىنسىپ، هه‌ر بىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ئاساسه‌ن، ئه‌ركىن هالدا ئۆز چۈشىنى شه‌كىللەندۈرىدۇ. شۇڭا، باشقىلار ئۇنى چۈشىنه‌لمه‌يدۇ» ① ده‌يدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ چۈش توغرىسىدىكى قاراشلىرى بىلەن پرويىدىنىڭ ته‌جرىبه خۇلاسىسىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزده، كۆپلىگه‌ن ته‌ره‌پلەرده ئورتاقلىقنىڭ بارلىقىنى ئوچۇق هېس قىلىمىز.

ئالىمنىڭ چۈش توغرىسىدىكى ئىلىم - بىلىم كاتېگورىيىسىگه كىرىدىغان مۇهىم كۆزقاراشلىرى ئىچىده، كىشىنى تېخىمۇ جه‌لپ قىلىدىغان بىر نۇقتا بارکى، ئۇ بولسىمۇ چۈش ياشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ته‌نىنىڭ سالامه‌ت ياكى سالامه‌ت ئه‌مه‌سلىكى بىلەن مۇناسىۋه‌تلىك، دېگه‌ن يه‌كۈنىدىن ئىباره‌ت.

ئالىم شۇنداق يازىدۇ:

6006 يه‌نه بىر چۈشكى، ئۇ په‌سىلگه قارار،
كۈچه‌يسه تادۇسى ئاڭا ئۇ باقار.

---

① لى ژىيون قاتارلىقلار «پىسخولوگىيه تولالمىسى» ده‌لىزۇچه‌لەشتۈرۈلگه‌ن.

6007 باهار پەسلی بولۇپ، كىچىك بولسا ئەر،
كۆرۈنسە قىزىل ھەممە ھەم قوڭۇر يەر.

6008 ئۇنىڭ قانى كۆچەيگەن بولۇر بەلگىلىك،
دېگىن سەن ئۇنىڭكى قېنىن ئالغۇلۇق.

6009 گەر ئولسا پەسلى ياز، چۈش كۆرسە يىگىت،
چۈشىسە سەرىق، ھال يا كۆركىم ئۆگىت①.

6010 ئېشىپتۇ ئۇنىڭ، ئى ھېكىم سەپراسى،
سۇرگە ھەم تەرەنجىۋىل ئۇنىڭ دورىسى.

6011 – 6012 – 6013 – 6014 – بەيىتلاردا يۇقىرقى قىسقان مەزمۇنلار تېخىمۇ كەڭ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇلغان، يەنى ئوتتۇرا ياشلىق كىشىلەر كۆز پەسلىدە چوڭقۇر، تاغ، قۇدۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى چۈشىسە، ئۇنىڭ سەۋدا سېي كۆچەيگەن بولىدۇ، مەگە ساپلاشقا دورا يېيىش كېرەك؛ قېرىلار قىش بەسلىدە ئاقار سۇ، مۇز قاتارلىقلارنى چۈشىسە ئۇ كىشىنىڭ بەدىنىدىكى كۆچەيگەن بولىدۇ، ئىسسىقلىق ئىچىرۇپ يېدۇرسە بولىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش قاراشلاردىن قانچىلىك چوڭقۇر تەتقىقات نەتىجىلىرى چاقناپ تۇرىدۇ – ھە؟ بۇ ئىلمىي يەكۈنلەر دىن شۇنداق قاراشقا كېلىشكە ھەقلىقمىزكى، چۈشكە تەبىر بېرىش ئۇسۇلى سىلەن كېسەللەرنى داۋالاش توغرىسىدىكى پىكىر XI ئەسىردىلا ئالىمىمىز تەرىپى

① كۆركىم ئۆگىت ــ ئۆگۈنۈلگان (كۆكۈم قالقان قىلىنغان) نەرسىلەر

دىن ئەمەلىي دەللل بىلەن تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شائىر چۈش توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، چۈشنى كىشىلەرنىڭ ئىنىدىۋىدۇئاللىقى بىلەنمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

نەمە ئويلاپ يېتىپ. چۈشىسە شۇنداق بولۇر ئۆرىمىسە بۇ خىل چۈشلىرى. 6016

ئاۋامنىڭ چۈشىگە تەبىر بۆلەكتۇر، بۆلەكتۇر بەگ چۈشىنىڭ تەبىرى، كۆر. 6024

كىشىگە قاراپ چۈش تەبىرى بولۇر، ئاڭا بولسا لايىق، ئەقىل چۈش ئۆرۈر. 6028

ئۇيغۇرلاردا «توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال» دېگەن ھېكمەتلىك تەمسىل بار. بۇ تەمسىل ئەلۋەتتە، بىر تەرەپتىن خەلقىمىزنىڭ سىمۋوللۇق ئوخشىتىشى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەجرىبىسىنىڭ مۇجەسسىمى بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دەل كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، ئوي - خىيالى، خاھىشى، قىلغان خىزمىتى، مەقسىتى، ئورنى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىللارغا ھەم شۇ كىشىنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. بۇ قاراشلار پىرويىدىنىڭ تەتقىقات خۇلاسىلىرى بىلەن نىسبەتەن

گەن ئوخشاشلىقىغا ئىگە - ھە؟ كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، ئالىم چۈش توغرىسىدىكى بۇ ئىلمىي مۇنازىرە دېگەنلىكتۇر. خەلق چۈشلەرنى سۈزگەن، بۇ دانا ئىلمىي خۇلاسىلەر دۇنيا پەلسەپە تارىخىدىكى، جۈملىدىن پسىخولوگىيە تەتقىقات تارىخىنىڭ شائىر يالىشقان XI ئەسىر شارائىتىدىكى ئىلغار بىر ئىلمىي بايراق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن تەرەققىياتىدىكى ئېلېكترون دەۋرىدىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراشقا ۋە پايدىلىنىشقا مۇناسىپ بولغان ئىلمىي يەكۈندۇر. ئەمدى گەپ بۇنى قانداق قىلىپ زامانىمىز تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۇرۇشتە.

بىز پسىخولوگىيە تارىخىغا ئائىت قولىمىزدا بار بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، يۈزەپ خاس ھاجىتىنىڭ چۈشىتىن ئىبارەت پسىخىك ھادىسە تۇغرىسىدىكى ئىنچىكە كۆرىتىش، تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە تولىمۇ كاتتا ئەھمىيەتلىك پاكىتلىق، كەڭ دائىرىلىك بۇ ئۇلۇغ نەتىجىسى ئەينى تارىخىي مۇھىتتىكى دىنىي خۇراپاتلىق چېگرىسىغا نىسبەتەن چوڭ ئىلمىي بۆسۈش بولغان.

ئادەم پسىخىكىسى سىرلىق ئەرسىمۇ ئەمەس

كىشىلەردىكى پسىخىكا مۇرەككەپ، يوشۇرۇن ۋە ئىنچىكە بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەردىكى پسىخىك ئالاھىدىلىكنى سېزىۋېلىش ئانچە ئوڭاي

ئىش ئەمەس. بىراق، بۇ خىل «سىرلىق» ئالاھىدىلىكنى بىلگىلى بولامدۇ؟ بۇ نۇقتا ئۈستىدىمۇ ئىدىئالىزملىق لار بىلەن ماتېرىيالىزملىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ كەلدى. ئىدىئالىستلار «بىلگىلى بولمايدۇ» دەپ ھەددىدىن ئارتۇق سىرلىقلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇلۇغ پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشىلەردىكى پىسخىك ئالاھىدىلىكنى تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن پەرق ئېتىشنىڭ ئۇسۇلىنى كۆپىنچە پسىخىكىنىڭ ئىزئېولوگىك جەھەتتىكى بىۋاستە تەسىرىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ چۈشەندۈرىدۇ.

شائىر كىشىلەر ئارىسىدىكى ھەر تۈرلۈك پسىخىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئالاھىدە تەرەپلەرنى سوئال - جاۋاب تەرىقىسىدە خېلى ياخشى سۈرەتلىگەن.

شائىر كىشىلەر ئالدىغا ئايتۇلدى تىلىدىن:

860 ماڭا ئېيت، دۇرۇسلۇق نېچۈك نەرسىدۇر،
ئۇنىڭدىن كىشى كۈنى قانداق يورۇر؟

861 قايۇ نەرسىنى دەر دۇرۇسلۇق يولى،
نېمىدەك بولۇر بۇ دۇرۇسلۇق ئۇلى؟

دېگەنىگە ئوخشاش سوئاللارنى قويىدۇ. ئاپتور كىشىلەر ئارىسىدىكى توغرا، ئادىل، پاك نىيەتلىك كىشىلەرنى پەرق ئېتىشنىڭ قانداق مۇمكىن بولىدىغانلىقىنى، بۇ سىرلىق ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى سىرىنى ئۇنىڭ پسىخىك دۇنياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىزئېولوگىيىلىك ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنىڭ قانـ

داق تەرەپلىرىدىن پەرتلەندۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدا
خەلق ئەمەلىي تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن،
يۇقىرىقى مۇرەككەپ سوئالغا ئېلىگ تېلىدىن چۈشىنىش
لىك جاۋاب بېرىدۇ؛

862 ئېلىگ ئېيتتى: شۇدۇر دۇرۇس ئەر ئۆزى،
تەلى. كۆڭلى بىرلە بىرلىككەي سۆزى.

864 چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇياتماي يۈرەلىسە ئەلنى كۆرۈپ.

خەلقىمىزدە «ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك» دەپ
گەن گەپ بار. شائىر دەۋاتقان بۇ ھېكمەتلەر دەل
ئۇنىڭ ئەمەلىي تەجرىبە ئاساسىدا يەكۈنلەنگەن يەكۈنى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ توغرا نىيەتلىك، دۇ
رۇس كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىيىتى بىلەن لەۋزى قارىمۇ
قارشىلىقتىن تامامەن خالى بولغان بولىدۇ، ئۇ
نىڭ كۆڭلىدە ھېچقانداق سەگىلىش ۋە ئۆزىنى ئەلدىن
قاچۇرۇش بولماستىن، كىشىلەر ئارىسىدا دادىل، ئەركىن -
ئازادە، ئوچۇق - يورۇق يۈرەلەيدۇ. بۇ يەرلەردە شائىر
ئېيتقان «يۈرەكنى ئالقانغا ئېلىپ، ئۇياتسىز ئوچۇق -
يورۇق يۈرۈش» مەسىلىسى كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسى بە
لەن ئىجتىمائىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تە
رەپ قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تارازىسى دەپ قارالغان بو
لۇپ، ئادەم پىسخىكىسىنىڭ رېئاللىققا چەمبەرسىمان باغ
لىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ چىن سۆيگۈ بىلەن ساقتە
لىقنى پەرق ئېتىشنىڭ ئۆلچىمى ئۈستىدە توختالغاندا:
1895 سۆيەرمەن دېدىكى ھەممە دەۋا بىلۈر.
بۇ دەۋاغا مەنە نېچۈكرەك بولۇر؟
دېگەن ئېلىگنىڭ سوئالىغا ئۆگدۈمىش تىلىدىن
مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:
1896 دېدى خوپ ئۆگدۈمىش: بەرەي مەن جاۋاب،
بىلەر سۆيگىنىن يار يۈرىگە قاراپ.

1899 سۆيۈملۈك يۈزىدە بولۇر بىر نىشان،
كۆزى - كۆزگە چۈشسە بىلىنۈر شۇڭا.
1902 سۆيۈپ - سۆيمىگەنىنى بىلمەيمەن دېسەك،
ساڭا توغرا باقسا كۆزى بەلگىلىك.

ئاپتور بۇ يەردە ئىزئۇلوگىيىدە مۇھىم ئورۇن دەپ
قارالغان كۆزنى ئادەم پىسخىكىسىنى بىلىشنىڭ مۇھىم
ئۆلچىمى دەپ قارىغان. شائىر يەنە بىر بېيىتتا ئوچۇق
قىلىپ «كۆز ــ قەلبنىڭ ئەينىكى» دەپ تولۇقلايدۇ. ئالىم
نىڭ نەزىرىدە كۆز قەلبنىڭ دېرىزىسى بولغان. ئاپ
تور يەنە:
2205 ئۈياتسىز كىشىدىن يىراق تۇر يىراق،
ئۈياتسىز كۆزىدە خۇنۇك بىر قاراق.

2206 بىر كۆشسىز سۆگەكتۈر ئۇياتسىز يۈزى،
ئېتىلمەس تۆشۈكتۈر ئۇياتسىز كۆزى.

دەپ، ئۇياتسىز كىشىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى كۆز ئارقىلىق بىلگىلى بولىدىغانلىقىنى يازغان. ھازىرقى زامان پسىخولوگىيىسىمۇ كۆزنى ئادەم پسىخىكىسىنى ئۆلچەيدىغان موھىم فىزىئولوگىيىلىك ئۆلچەم ئورنىغا قويماقتا.

ئالىم بۇنىڭدىن باشقا، تاماخور، يالغانچى، كۆزى ئاچ قاتارلىق ھەر خىل خاراكتېردىكى كىشىلەرنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە باغلاپ، خېلى يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

2039 يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلقتە ئوساللىق قىلۇر.

2003 پۈتۈن ئاچ يېسە، ئىچسە ئاخىر تويار،
كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.

يەنە 2077-، 2078-، 2206-، 2613-، 2064- قاتارلىق بېيىتلاردىمۇ شۇ خىل مەزمۇنلار روشەن ئەكس ئەتكەن.

دېمەك، پەيلاسوپ ۋە پسىخولوگ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى ئالاھىدە تەرەپلىرىنىمۇ پسىخىكىنى بىلىشنىڭ ئاچقۇچى سۈپىتىدە چۈشەندۈرگەن، بىز باشتا پاكار ئادەمنىڭ ئالدىراڭغۇ، تەنتەك، ئاچچىقى يامان مىجەزلىك بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى پىكرىنى كۆردۇق، بۇ پاكىتلارغا يۈقىرىدا

توختىلىپ ئۆتكەن چۈش توغرىسىدىكى پىكىرلەرنى قوشۇقاندا، شائىر پىسخىكىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تەسىرىدىن، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىيىتىدىن، ئۇنىڭ تەبىئىتى ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئىبارەت بۇ كونكرېت جەريانىنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسى ئۆچە سىرلىق نەرسە ئەمەس، ئۇنى بىلگىلى بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئىجتىمائىي پائالىيەت جەريانىدا ماھىيەت دەپتىرىگە سايە چۈشۈرمەي مۇمكىن ئەمەس، دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ، بۇ قاراش ئالىمنىڭ ئادەم پىسخىكىسىنى بىلگىلى بولامدۇ - يوق؟ دېگەن ئاچقۇچلۇق مەسىلە ئۇستىدە خېلى كالىلا قاتۇرغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

× × ×

«ئادەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» — دەيدۇ مەھمۇت قەشقەرى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىي سەھىپىسىگە نەقىشلەنگەن ئۆچمەس ئىزلارغا كۆز سالىدىغان بولساق، دۇنيادا ئەڭ ئۇلۇغ مەدەنىيەت يولى دەپ قارالغان قەدىمكى يوللاردا ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ جاپالىق كېچىكلىرىنىمۇ خېلى ئۇچرىتىمىز. XI ئەسىردە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان تالانتلىق ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچىقى ھېسابلانغان بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇنى ئۆز زامانىسىدىكى ئەدەبىيات ئەھلىلىرىگە تەقدىم قىلغان. ئۇلار ئۇنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ئېتىراپ قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەن. ئۇلار ئىچىدە ئەرەب ئالىملىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئۇنىڭ ئەسىرىنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئالىي ئەسىرى دەپ ئېتىراپ قىلغان. ئۇلار يۈسۈپ خاس ھاجىپقا «ئۇلۇغ ئالىم» دېگەن ئىلمىي نام بەرگەن. ئۇنىڭ ئەسىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئالىي ئەسىرى دەپ قارالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ئۆز زامانىسىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇ زامانىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ شەكىللىرى

سابلانغان ئۇيغۇر زېمىنىدا مەدەنىيەت چوققىسىغا قاراپ
يول ئالغان بۇيۈك پەيلاسوپلاردىن بولۇشقا مۇناسىپ،
ئالىم ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەتلىك مۇھىتتا ياشاپ
غانلىقىغا قارىماي، ھايات قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدا خې-
لىلا چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تەتقى-
قات ساھەسىدە نادىر نامايەندىلەرنى قالدۇردى، ئۇ-
نىڭ پىسخولوگىيە سېپىگە توشقان تۆھپىلىرى ئەينى
دەۋر ئېتىبارى بىلەن تەڭداشسىز ئۇلۇغ ئەمگەك. گەر-
چە، ئالىم ئۆز كۆزقارىشىنى بەدىئىي يول بىلەن ئەكس
ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، بۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر ئىنچىدە
يۈكسەك مەنتىقىي ئۇقۇم ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئوبرازلىق
ئەكس ئەتكەن. شۇنداقلا، ئۇنىڭدىكى دەلىل - ئىسپات-
لار كونكرېت، جانلىق، تەسىرچانلىقى بىلەن ئا-
لىمنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەشكە تولۇق ئىمكانى-
يەت بەرگەن. ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەمگىكى دۇنيا پەلسە-
پە تارىخىدا ۋە پسىخولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ تەرەققى-
يات تارىخىي سەھىپىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتۇشقا مۇنا-
سىپ ئىدى. ۋەھالەنكى، تارىخنىڭ تۇرلۇك دەھشەتلىك
بوران - چاپقۇنلىرى ئالىمىمىز قالدۇرغان بۇ ئىزلارنى
ۋاقتىنچە كۆمۈپ تاشلىغان، بۇ پارلاق ئىز تا 1823 -
يىلىغىچە كۆمۈلۈپ ياتقان، شۇ ۋەجدىن، بۇ ئۇلۇغ ئا-
لىمىمىزنىڭ مۇسۇلمان ئەللىرى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىـ
يادىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى
(پسىخولوگىيە) كۆزقاراشلىرى، قانۇنشۇناسلىق توغرى-
سىدىكى قىممەتلىك دۇنيا قارىشى، ۋەھاكازالار XI ئە-

سىر مۇھىتىدا دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، تا
ھازىرغىچە دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى مۇتلەق
ئاشمىغان ئىدى. جۇملىدىن، ئالىمنىڭ پەلسەپىۋى كۆز
قارىشىنىڭ مۇھىم ئاساسىنى تەشكىل قىلغان پىسخىك
ھادىسىلەر ۋە پسىخىكىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي
تېمىلىق ئىلمىي تەتقىقاتى دۇنيا پسىخولوگىيە تارىخىدا
ئالاھىدە قەدىرلىك ئورۇنغا مۇناسىپ بولۇشقا تېگىشلىك بولىدۇ، بۇ تەرەپتىكى ئەمگىكى دۇنيا جاما-
ئەتچىلىكى ئۇچۇن تولۇق يورۇتۇلۇپ، ئۇنىڭ پسىخولو-
گىيە تەرەققىيات تارىخى ئۇچۇن قوشقان ئۆچمەس تۆھ-
پىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمىدى. بۇ تەرەپلەر بىزنىڭ تې-
خىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزنى تاقەتسىز-
لىك بىلەن كۈتمەكتە.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇكى، ئالىمنىڭ دۇنيا قارىشى ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي خۇرا-
پاتلىق مۇھىتىدىكى ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈ-
پەيلىدىن ئومۇملۇق جەھەتتە گەرچە ئوبيېكتىپ ئىدىئا-
لىزم كىشىلىرىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئازاد بولۇشقا
قادىر بولالمىغان بولسىمۇ، بىراق بىر قاتار كونكرېت
پەلسەپىۋى ئىلمىي مەسىلىلەردە ماتېرىيالىستىك خاھىش-
قا، جانلىق دىنامىكىغا ئۇيغۇن بولغان ئىلغار كۆز
قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەت قىلالىغان، ئۇ-
نىڭ دۇنياۋى ئورنى ئالىمنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تۆھپە-
لىرى، جۇملىدىن پسىخولوگىيە توغرىسىدىكى ئۆچمەس
تۆھپىلىرى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىدا مەڭگۈ خاتىرە-
لەنگۈسى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىيلىكى

مەھمۇت زەيىدى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ، رەڭگارەڭ ئەدەبىيات گۈلزارىدا مەڭگۈ ئۆچمەستىن جۇلالىنىپ تۇرغان گۈللەرنىڭ شاھىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى — ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر مۇھىتىدىن مول ئوزۇق ئالغانلىقى، تارىخىي يوسۇندا ئۆسۈپ يېتىلگەن ئالاھىدە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈندۇر.

ئەدەبىيات تارىخىدىن مەلۇمكى، ھەقىقىي ئوردە مىللىيلەشكەن ئەسەرلەر مۇقەررەر ھالدا روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، كۈچلۈك مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، بىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشتە، ئۇنى يەككە ھالدا يېگانە ھادىسە دەپ قارىماسلىقىمىز لازىم. ئەكسىچە، ئەدەبىياتىمىزنى مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن، ھەتتا دۇنيا ئەدەبىياتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

شۇنداق قىلغاندىلا، ئەسلىدە بار بولغان مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئۇسلۇبنى نەزەرىيە جەھەتتىن جايىدا ئىزاھلىغىلى بولىدۇ.

بىر خىل ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاسلىقىنى تەكشۈرگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئوبراز تۇزۇلۇشى، تىپ يارىتىش جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكىگە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، چۈنكى، يازغۇچى بۇ يەردە ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىجاد قىلغان ھالدا مەيلى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز بولسۇن، ئۆزى ياراتقان پېرسوناژلار خاراكتېرىگە ئۆزىنىڭ مىللىي روھىنى سىڭدۈرىدۇ. تاللاپ ئالغان ئوبرازلارغا مىللىي تۇس بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ يۇقىرىدىكى ئۇسۇلنى قوللىنىپ، پۈتۈن داستانغا ئۆزى تەۋە بولغان خەلقنىڭ تىندىيە ھېسسىياتىنى سىڭدۈرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ پىسخىك ھالىتى ۋە زوقلىنىش ئادىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ ھال ئاپتور تەۋە بولغان جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت دەرىجىسىنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىياتقا يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، X — XI ئەسىردىكى قاراخانىلار دەۋرى — قارلۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۈلمەنگەن ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، ئىسلام — پەن ساھەسىدە كۆپلىگەن ئالىم، شائىر، يازغۇچىلار يېتىشىپ چىققان. مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيىتىنى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرى بىرلىكتە ياراتقانلىقىنى ئەسلىسەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈللەنگەن

بو ئاسۇن دەورىنى تەسىمەسلىكىمىز مۇمكىن ئەمەس.
بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىز شۇ دەۋرلەردىلا ئەتراپتىكىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققەت نەزىرىنى جەلپ قىلغان ئىدى. يۇھان ۋولفىگاڭ گىيوتى: «جۇڭگولۇقلار ئىدىيە، خۇلاق ـ مىجەز ۋە ھېس ـ تۇيغۇ جەھەتتە ياۋروپالىقلارغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ پاك كېلىدۇ. شۇنداقلا ئەخلاق تەلەپلىرىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەسەرلىرىدە، باش قەھرىمانلارنىڭ ئەخلاقى ۋە قائىدە ـ يوسۇن جەھەتتىكى تەربىيىلىرىگە، يەنى ئۆزىنى قاتتىق ئىدارە قىلىش دىسانىتەتلىك ۋە پاكلىققا ئۆزىنى تۇتۇش، قا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. پۈتۈن جۇڭگو سەنئىتىدە بىر خىل سەرەمجانلىق، نەپسىلىك ئۇسلۇبىغا ئىنتىلىش چىقىپ تۇرىدۇ» ① دەيدۇ. بۇ سۆزلەر دەل «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۈستىدە سۆزلىنىۋاتقان ئوخشايدۇ. چۈنكى «قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇندا دۆلەتنى قانداق باشقۇرۇشتىن باشلاپ، شەخسىلەرنىڭ قانۇن ۋە ئەخلاققا قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش مەسىلىلىرى كۆرسىتىلىدۇ. ئەينى زاماندا «قۇتادغۇ بىلىك» كە باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان كىرىش سۆزلەردە شۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزۇن ئۆمۈر ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەربىرى

---

① «گىيوتى سۆھبەت خاتىرىلىرى» ئالىي مەكتەپلەر ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئاساسلىرى، 2 - قىسىم 122 - بەت.

بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى، چىنلىقلار «ئەدە-
بۇلمۈلۈك» (شاھلار ئەدەب - قائىدىلىرى) دەپ ئاتىدى؛
ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكمىلىرى «ئايىنۈل مەملىكە» (مەملە-
كەتنىڭ دەستۇرى) دېسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۈل-
مۈلۈك» (ئەمىرلەر زىننىتى) دېدى؛ ئىرانلىقلار شاھنا-
مەنى تۈركىي» دەپ ئات قويدى؛ بەزىلىرى «پەندنا-
مەنى مۈلۈك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى؛
تۈرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئات قويدى① ». دېمەك،
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئەينى زاماندا ھەرقايسى
مەملىكەتلەرگە ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن. ھالبۇكى،
ئۇنىڭ بۇنداق چوڭ تەسىرگە ئىگە بولۇشى،
ئۇنىڭ ئالدى بىلەن مەزمۇن جەھەتتىكى ئىلغارلىقى ۋە
ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. دەر-
ۋەقە «قۇتادغۇ بىلىك» ئالاھىدە ئۇسلۇب بىلەن يېزىلى-
غان تەلىم - تەربىيە خاراكتېرىدىكى ئەسەردۇر.

ئۇ ياراتقان ئوبرازلارنىڭ جەزبىلىك بولۇشى، ئالدى
بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن كەلگەن. ئاپتور،
پادىشاھلارغا زاھىداكتەك يامان يولغا كىرىپ، خەلقنىڭ
قانىشىغا ئۆچرامسەن ياكى پەرىشتىدەك ياخشى يول
تۇتۇپ، خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشەمسەن؟ ئىككى يولنىڭ
بىرىنى تالىلاپ ئال دەيدۇ (241 - 242 - 243 -
بەيىتلارغا قارالسۇن). يەنە، ئالىم ئەر تۇغادەك قەھرى-
مانلىق جاسارىتىگە ئىگە بولۇپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن

① «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1985 - يىل نۇسخىسىچە
نەشرى 9 - بەت.

ئىداره قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ (286 - بېيىت). نۆشىر-ۋانىڭ ئەقىل، بىلىم ئارقىلىق جاھاننى يورۇتقانلىقىنى، بۇ ياخشىلىقى سەۋەبلىك ئۇنىڭ دوزاختىن ئازاد قىلىنىشىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ (290 - بېيىت). ئومۇمەن، شاھلارنىڭ ئادالەت بىلەن ئىش بېجىرىشىنى، زۇلۇمخۇمار بولماسلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇ، بۇ ئىدىيىلەرنى مۇنداق ئوبرازلار بىلەن كۆرسىتىدۇ: بۇ ئوبرازلار (1) كۆنتۇغدى ئېلىنگ — ئادىل پادىشاھقا؛ (2) ئايتولدى — بەخت - سائادەتكە؛ (3) ئۆگدۈلمىش — ئەقىل - پاراسەتكە؛ (4) ئودغۇرمىش — ئاقىۋەتكە سىمۋول قىلىنغان. بۇ شەخسلەر ئارىسىدا سوئال - جاۋاب، مۇنازىرە بېرىپ، بىر - بىرىنى سىنايدۇ، بۇ بىر خىل ئەقىل يۈز بېرىپ، ئۇخشاش قويۇلغان مەسىلىلەرگە شۇئانلا جاۋاب بېرىپ، ۋەقەلەر دراماتىزمنى شەكىللەندۈرىدۇ.

كۆنتۇغدى — ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى قىلىنىپ چىقىلا، ئۇنىڭ تەبىئىتى ئۆز نۇرىنى ھەممىگە تەڭ چاچىدىغان ۋە ھەر زامان بەر قارار تۇرىدىغان كۈنگە ئوخشىتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆنتۇغدى ھۆكۈمدارنىڭ قولىدا خەنجەر، بىر يانda شېكەر، بىر يانda زەھەر قويۇقلۇق ھالدا چېتىلمىسۇن ئۈچۈن ئايالغا كۈمۈش كۈزگىسىدا سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرسىتىمىز. كۆنتۇغدى ئۆزى بۇنى مۇنداق ئىزاھلىغان: ئۈچ پۇتلۇق نەرسە قىڭغايماستىن تۇرىدۇ، ئۇلار چېتىلمىسۇن بولغانلىقتىن بىرى قىڭغىيىدىكەن، قالغان ئىككىسىمۇ توزالمايدۇ،

ئۇستىدە ئولتۇرغان ئادەم يىقىلىدۇ. تۇز نەرسە ئۇز بولىدۇ، ئەگىرىلىكتىن ياماڭلىق تۇغۇلىدۇ، قانۇن مۇشۇنىڭ داق تۈزلۈك، توغرىلىق ئۇستىگە قورۇلۇشى لازىم. قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادام باراۋەر...

شۇنىڭ بىلەن كۇنتۇغدى ئېلىنىڭ ئارقىلىق ئادىل پادىشاھ ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

ئايتۇلدى ھۆكۇمدار كۇنتۇغدىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئۇ كۆرسىتىلگەن كۇرسىدا ئولتۇرماي، ئۆزى بىللە ئېلىپ كىرگەن يەل توپنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرىدۇ. كۇنتۇغدى گەپ قىلىۋاتقاندا، ئۇ كۆزىنى گاھىدا يۇمۇۋالىدۇ، گاھىدا تەتۈر قارىۋالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلىقىغا كۇنتۇغدى غەزەپلىنىدۇ، نېمىشقا مۇنداق قىلىشىنى سورىسا، ئايتولدى: «بەخت ـ سائادەت دېگەن مەن شۇ، مەن ئۆز تەبىئىتىم بىلەن ئايغا ئوخشىغانلىقىمدىن ھېكمىلەر ماڭا ئايتولدى دەپ ئات بەردى. ئاي بولسا گاھىدا تۇتۇلۇپ، گاھىدا كىچىكلەپ، گاھىدا يوقاپ كېتىدۇ ۋە ئاينىڭ بەلگىلىك ئورنىمۇ يوق، خۇددى مۇشۇ توپقا ئوخشاش. مېنى چىڭ تۇتۇپ تۇرمىسا بىر يەردە قارار تاپمايمەن، مېنى تۇتۇشنى بىلمىگەنلەرنىڭ قولىدا بولمايمەن، ۋاقتى كەلگەندە ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيمەن» دېگەن مەزمۇنلاردا جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەخت ـ سائادەتلىك بولۇشنىڭ بىلىم، ئەخلاق ۋە ئادىللىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مۇئەللىپ بىلىم بىلەن ئەقىل ـ پەزىلەت، بىلىم بىلەن ئەقىل قوشۇلغاندا كىشىگە قانات چىققاندەك بولىدۇ، دېگەن. شائىر بەخت ـ

ساناده‌تنى ئىپادىلەشتە ئۇنىڭغا مەجازىي تۈس بېرىپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ھۆركەك كېيىككە ئوخشىتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ كۈنتۇغدى ئىسىملىك شاھقا ئايەتۋادى ئاتاق (كۈن ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان ئايغا ئوخشاش) ساددىق، سەمىمىي ئىنسان ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

ئۆگدۈلمىش — قەدىمكى ۋاقىتلاردا «ئۆگ» سۆزى ئەقىل - پاراسەتنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولغان، ئاپتور بۇ سۆزدىن پايدىلىنىپ بۇ ئىسىملىك كىشىنى ئەقىل - پاراسەتە كامالەتكە يەتكەن، بىلىم ئىقتىدارى يۇقىرى، چىن مەنىسى بىلەن ئادالەتپەرۋەر، خەلقسۆيەر تەدبىرلىك دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. ئۇ ئەمەلىي ئىشلاردا كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ، بۇ شەخسنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى — ئۆزىدىن يۇقىرى كىشىلەرگە ھەرگىزمۇ ھەسەت قىلمايدۇ، شان - شۆھرەت تالاشمايدۇ.

ئودغۇرمىش — قەدىمكى تىلدا بۇ سۆزنىڭ «دائىم ئويغاق» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىشىدىن پايدىلىنىپ، مۇئەللىپ بۇ شەخسنىڭ دائىم ئويغاق ۋە ھوشيار خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۇنىڭ زور دانىشمەن ۋە ئالىملىقىنى، لېكىن رېئال دۇنيادىن قول ئۈزگەن زاھىتلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، دۇنيادا ياشاش پەقەت خۇداغا ئىبادەت قىلىش ئۈچۈنلا بولىدۇ، دەيدۇ. كىشىلەرگە قوشۇلۇش، بالا - چاقىلىق بولۇشنى گۇناھ ھېسابلايدۇ. لېكىن، ئۆگدۈلمىش بىلەن بولغان كەسكىن مۇنازىرىلەردە دۇنيادا ياشاشنىڭ

مەقسەت ئەل ـ يۇرتقا، ئىنسانىيەتكە بەخت يارىتىش دېگەن كۆزقاراشقا قايىل كېلىدۇ.

ئومۇمەن، مۇئەللىپ كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەركىزىي ئىدىيە دۆلەت ۋە ئۇنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش مەسىلىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا مۇشۇ تۆت پېرسونالۇ ئوبرازنىڭ پارتلىپ، ئەسەرنىڭ دىداكتىك خاراكتېرىنى نامايان قىلغان. شائىر بۇ مەزمۇنلارنى يالىڭاچ ھالدىكى سۆزلەر بىلەن ئەمەس، ئوبرازلىق سۆز ـ ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەپ كۆرسەتكەن. مەسىلەن، قانۇننىڭ سۇغا، زۇلۇمنى ئوتقا ئوخشىتىدۇ. زۇلۇم ـــ ئوت، يېقىنلاشسا ئۇ كۆيدۈرىدۇ؛ قانۇن ـــ سۇ، ئۇ ئاقسا نېمەت ئۇنىدۇ، دېگەن.

مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە، ھايا تلىقنىڭ پەيدا بولۇپ تۇرۇشىنى تۆت تادۇ (ئاناسىر ياكى ماددا) ئاساسىغا باغلايدۇ. بۇ مەزمۇنلارنىمۇ بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

ئەسەرنىڭ مەزمۇندا پلانېتىلارنىڭ ئۆزئارا ئايلىنىپ تۇرۇشى، بىر ـ بىرىگە تاقاشماستىن ھەرىكەت قىلىشى، بولۇپمۇ قۇياشنىڭ تۇرغۇن ھالەتتە تولۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاينىڭ ئايلىنىشى، ئاي قۇياشقا توپتوغرا كەلگەندىلا ئاينىڭ يۆزى تولۇشى قاتارلىقلار، قىسقىسى، ئەسەردىكى تۈپكى غايە، ئېتىقاد ـــ قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تەسۋىرلەنگەن بولسا كېرەك. بۇنداق ئۇسۇل بىر تەرەپتىن، ئوبرازلارنى يارىتىشقا ۋاستە بولغان بولسا، يەنە

بىر تەرەپتىن، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت سىرلىرىنى كىتاب خانلارنىڭ كۆز ئوڭىدا ئوچۇقراق ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ ئوچۇق چىراي ۋە مېھماندوستلۇقى بىلەن باشقا مىللەتلەردىن روشەن پەرقلىنىپ كەلدى. شۇنداقلا، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنى، ئەل - يۇرتنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن مال - مۈلۈك سەدىقە بېرىشنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا داستانلار يارىتتى. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئۇما (مېھمان) كەلسە، قۇت، كېلىۋر شەكلىدىكى ماقال - قوشاقلار، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى مېھمان چاقىرىش ۋە مېھمانغا بېرىش جەھەتتىكى قائىدە - يوسۇنلار توغرىسىدىكى بايانلار، بالا تۇغۇلغاندىن باشلاپ ئۆنى ئۆيلەشكىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ھەققىدىكى بابلار — تالانتلىق يازغۇچى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتنىڭ روھىغا سادىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەم بالىسى تۇغۇلۇشىدىنلا دانىشمەن بولمايدۇ، ئۇ، ئۆگىنىش، تەربىيە ئارقىسىدا دانىشمەن بولىدۇ دەيدۇ (1680 - بېيىتلار). بۇ، ئەينى زامانىدىكى كۆكۈزىچىلار تەرىپىدىن قىلىنغان ئادەم بالىسى تۇغۇلۇشىدىنلا دانىشمەن بولىدۇ، دەيدىغان نۇقتىنەزەرگە جاۋاب بېرىدۇ. قىسسە قىسسى، داستاننىڭ ھەرقايسى بابلىرىدا ئۇيغۇر مۇھىتىنىڭ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتىنىڭ قاتلاملىرىغا خاس روھىي ھالىتى ئىپادە قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ھاياتى

لىتنىك داۋام تىلىشى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار...
شائىر گەرچە تەقۋادار مۇسۇلمان بولسىمۇ، ئۇيغۇر خاراكتېرىنى، ئۇيغۇرلار مۇھىتنىڭ قانداق سەۋىسىدە ئىكەنلىكىنى، تىنىقسىز، شۇ مۇھىت ئۇيغۇر ھايات پەلسەپىسىنى سىزىپ بەرگەن. بۇنداق ئەھۋال كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىدىمۇ ۋارىسلىق تىلىنغان. مىسال، ناۋايى گەسەرلىرىدە شەرق پەلسەپىسى ئۆز دەۋرىگە خاس ئىپادە قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز.

«پەرھاد - شېرىن» داستانىنى ئالايلى، بۇ داستان ئەرەب - پارس ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر تۈرمۇشىدىمۇ خېلى چوڭ ئورتاقلىققا ئىگە خەلق داستانى، ئېكىن، ھەر بىر خەلقنىڭ «پەرھاد - شېرىن»لىرى ئۆزىنىڭ مىللىي خاراكتېرىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى «پەرھاد - شېرىن» داستانىدا باش قەھرىمان پەرھاد خوتەن يېگىتى بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا خاس جىسمانىي ھەم پىسخىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇ رەسسام، نەققاش، بىناكار... شېرىن كۈچار مەلىكىسى بولۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس سۈپەتكە، نازاكەتكە ۋە قەيسەرلىككە ئىگە. شىنجاڭ قۇرغاق جاي، سۇ قىس، سۇ قۇرۇلۇشى بۇ يەردىكى مۇھىم جاپالىق قۇرۇلۇشلاردىن بولۇپ، ئۇ خەلق ھاياتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. مانا بۇ ئالاھىدىلىك داستاندا مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. «تاغ - دەريالار تەسۋىرى جەھەتتە داستاندا شىنجاڭنىڭ تاغ - دەريالىرىغا خاس تەبىئەت

مەنزىرىسى ناھايىتى نەپىس تەسۋىرلەنگەن»①.
«قۇتادغۇ بىلىك» داستاندا ئاپتور خەلق ماقاللىرىدىن،
ھېكمەتلىك سۆزلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. مۇنداق
ماقال، ھېكمەتلەر 200 پارچىگە يېتىدۇ، بۇلارنى
داستاندا كونكرېت ئىنسان پائالىيەتلىرى بىلەن
باغلاپ، كىشىلەرگە ئەقىل ئۆگىتىدۇ. بۇلارنىڭ بىر
قىسمى ھازىر بىز قوللىنىۋاتقان ماقاللارغا ئوخشايدۇ،
بۇلارنى بىز ئەينەك قىلىشىمىزغىمۇ بولىدۇ. داستاندا
يەنە ئىلگىرىكى بوۋىلار ئۆزئارا تۈرمۇش تەجرىبىلىرىنى
ياش ئەۋلادلارغا ھېكايە قىلىپ بېرىدۇ، جەمئىيەتتە داۋاملىشىپ كەلگەن ياخشىلىق، يامانلىقلارنىڭ سىرلىرىنى
كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، مۇئەللىپ، كۆپىنى كۆرگەن كىشى
مۇنداق دەيدۇ، ياكى ئىلى ئاتىلىقى مۇنداق ئېيتقاز
ئۆتۈكەن بەشى مۇنداق دېگەن قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن
ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتنىڭ ۋە قەبىلىنىڭ ئەقىلىيە
سۆزلىرىنى قەيت قىلغان، قارىغاندا، شائىر ئۆزىنىڭ
زامان - زاماندىن بۇيانقى ئەجدادلىرىنىڭ توپلىغان
ئەقىل ئۇنچىلىرىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇشنى
ئۆز بۇرچى ھېسابلىغان، شۇنداقلا، ئۆز ئۇرۇق - ئەجدادلىرىنىڭ باتۇرلۇق ۋە ئادىللىقىنى سۆيىدىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىكنى قەدىرلەيدىغان ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلىشنى دىنىي ئەقىدىلەردىن ئۇستۇن

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشرى.

قويغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە كىتاب مۇھەببەسىدە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن، ئىسلام نىزاملىرىدىن بىرەرسىنىمۇ ئالاھىدە خىتاب قىلمىغانلىقى شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەر مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەلۇم مەنىدە دىنىي خۇراپىي ئىسلام ئەقىدىسىگە قارشى ھالدىكى پىكىرلەرنى كۆرۈشكە بولىدۇ. شائىر داستانىنىڭ بىر يېرىدە ھەممە ئادەم دىنىي ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئۆزگۈرلەرگە، تاغلارغا چىقىپ كەنسە جەمئىيەت جەمئىيەت بولماي قالمدۇ. شۇڭا، «بۇ دىن دالى، دۇنيا دالى قارشى ئول» دەيدۇ. شائىر بۇ يەردە «د» ھەرپىنىڭ ھەر ئىككى ئۇقۇمدا ئوخشاش قوللىنىلىشىمۇ، ئەكسىن دىن بىلەن دۇنيانىڭ زىددىيەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن. ئومۇمەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۆزىگە خاس سىيۇژىتقا ئىگە ۋە ئالاھىدە ئۇسلۇب بىلەن يارىتىلغان ئەسەر.

XI ئەسىردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلىگەن. قەدىمكى تىل ئۆز تەرەققىياتىدا نادىر ئەسەرلەرنى يېزىش ۋە ئىنچىكە بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتالايدىغان سەۋىيىدە بولغان. ئاپتور ئۆزىنىڭ مىللىي تىل ۋە مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرىگە قارىتا ئىلغار قاراشتا بولۇپ، ئەسەر غايىسىنى ئىپادىلەشتە ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. بىلىمىزكى، شۇ دەۋردە مودا بولۇپ قالغان ئەرەب تىلى بىلەن ئەسەر يېزىش قائىدىسىنى بۆسۈپ، مىللىي روھ بىلەن مەيدانغا چىققان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىي تىل ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدە كېيىنكىلەر ئۈچۈن مەڭگۈ ئۆر چېچىپ تۇرىدىغان يادىكارلىق قالدۇرغان. بۇ داس-

تاندىكى سيۇژىت ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋەقەلەر ۋە شېئىرىي شەكىللەر ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەھۋالىنى كونكرېت كۆرسىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىلغان بەدىئىي ئەسەر يارىتىشتەك مۇھىم ۋە شەرەپلىك ئىشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىغانلىقى، ئەينى زامانىدا كەڭ تېررىتورىيىنى ئىگىلىگەن خاقانىيە ئۆلكىسىدىكى بارلىق قەبىلە، خەلقلەر تىللىرىدا بىرلىك يارىتىش، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىل نورمىلىرىنى كۆرسىتىش، شۇنداقلا كېيىنكى تەرەققىيات ۋە ئەۋلادلار ئۈچۈن بەلگىلىك ئىز ۋە ئاساسلار قالدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىي قىلىملىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدىغان بولساق، مىڭ يىللار ئىلگىرى يېزىلغان بۇ يازما يادىكارلىقنىڭ ئاساسى لۇغەت فوندى بىلەن گىراماتىكىلىق شەكىللەرد، ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىق بارلىقىنى كۆرىمىز.

ئومۇمەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئېيتىلغان دراماتىك لىرىك ژانىرلار بىر - بىرى بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن. ئەسەردە ئېيتىلغان ۋە دراماتىك تەسۋىر بىلەن بىر قاتاردا لىرىك تەسۋىرلەر بىرىكىپ كېتىشى قەلبىنى مەپتۇن قىلىدۇ.

ئەسەردە باھار تەسۋىرى. يىگىتلىكنى قەدىرلەش، قېرىلىققا ئېچىنىش، دۇنيانىڭ بىۋاپالىقىغا، دوست - يارانلارنىڭ بىۋاپالىقىغا ئېچىنىش، ئۆزىنىڭ ئۆزىنى بايان قىلىشقا ئاتالغان لىرىك ئېپىزوتلار ناھايىتى تەسىرلىك

يېزىلغان. بۇ خىل ئېپېزوتلاردا شائىرنىڭ بىر كىسەك لىرىك ماھارىتى ئالاھىدە نامايان بولغان. بۇ ئەينى زامانىدا شائىرنىڭ ئەرەب-پارس ئەدەبىياتىدىن ئۇنۇملۈك پايدىلانغانلىقىنى چەتكە تاقمايدۇ.

شائىر باھار پەسلىنى تەسۋىرلەيدىكەن، شەرقتىن گەلگەن باھار شامىلى ئالەمنى ياشىنتىش ئۈچۈن جەڭ مەيدانىغا ئاتلانغان پادىشاھقا ئوخشىتىلىدۇ. قۇياش ھۇت بۇرچىدىن ھەمەلگە، (بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا) ئۆتتى، زېمىسكەرلىرىنىڭ باھار بىلەن ئالماشقىنىنى، كافۇر (قار) كېتىپ، ئالەمنى ئىپار (ئەلۋان رەڭ) قاپلىغىنىنى، قىرمىزى گۈللەر ئېچىلىشىنى. ھەممە نەرسە جانلىنىپ سەرىق، كۆك، قىزىل، ئارغىۋان ئوخشاش رەڭلەر بىلەن بېزەلگىنىنى، گۈلزارلىقتا قۇشلارنىڭ زوقلىنىپ سايرىشىنى، چۆل-دالىلاردا جانىۋارلار ئوينىقلىشىپ يۈرۈشىنى، بۇلۇتلار گۈلدۈرلەپ، چاقماقلار چېقىشىنى، يامغۇر، يېشىن يېغىشىنى، ئومۇمەن جانلىق ۋە جانسىز تەبىئەتنە رۇي بېرىدىغان ئۆيغىنىش ۋە جانلىنىشنى چوڭ كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن كۈيلەيدۇ. تەبىئەتتىكى بۇ ئۆيغىنىش، جانلىنىشنى ئاپتور ئۆز ئېلىنىڭ تەقدىرىگە كۆچۈرىدۇ، باغلايدۇ ۋە بۇ ئۆيغىنىش، ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئويغىنىشى، ئۆزىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇئەللىپ ئېلىنىڭ روناق تېپىشى، تەرەققىياتى، گۈللەپ ياشنىشى جەريانىدىكى ئۆزىنىڭ ئىزگۈ ھېس-تۇيغۇلىرىنى، ئۇمىد-ئارزۇلىرىنى نەپىس تىل ۋاستىسى بىلەن ئىزھارلايدۇ.

خۇلاسە

كەڭ ئىلىم ئەھلىگە مەلۇم بولغىنىدەك، XI ئەسىردىكى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مۇھىتىدا جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش پىكىر ئېقىمى مەۋجۇت ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالنى ئۇتكۇرلۇك بىلەن بايقىغان مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەخلاقنى ئىسلاھ قىلىش، دۆلەتنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئادالەت يولىدا كۈرەش قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئادەم باراۋەر بولۇش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھالدا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىپ چىققتى.

ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا ئۆزىنىڭ مۇناسىپ تۆھپىسىنى قوشقان. بۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس ۋە رەڭدار مەدەنىيىتى، سەنئىتى بار. مۇنداق باي مەزمۇنلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ئاساسىي مەنبە بولغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شانلىق ئۇزاق تارىخىدا ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، مېھماندوستلۇق، ئىناقلىق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنى قەدىرلەش، ناخشا - ئۇسسۇلنى سۆيۈشتەك ئالاھىدە خاراكتېر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ دۇنيادا غەربىي دىيار دەپ ئاتالغان بۈگۈنكى شىنجاڭ «ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ماكانى» دەپمۇ نام ئالغان. بىز داستان سەھىپىلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىدىغان بولساق، ئەينى زامانلاردىكى بىز-

لىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسەتسەك. قەشقەرنىڭ ئۇزۇن تارىخلىرىدىكى قايتا مەشھۇر پەيدا بولغان (سۇرچۇك دېيىلگەن)، تۇيۇق - مۇراسىملاردا چېلىنىدىغان ناغرا - سۇنايلارنى (1036 - يىلى) ئۇچرىتىسەك. ئەجدادلار ئۆز ئىلىنىڭ باتۇر خاقانلىرىنى ئەپسۇس سۆز سەنئىتى بىلەن ماختاپ داستانلار يازغان. مەسىلەن، ئوغۇزخان، كول بىلگە خاقان، ئالىپ ئەرتوڭا ۋە تۇركەن خاتۇن ھەققىدىكى قەسىدىلەر بۇ سۆزىمىز ئۈچۈن شاھىد بولىدۇ. بۇلار ھەممىسى ئەينى زامانىدا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن يېزىلغان بەدىئىي ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ.

قىممەت باھا'مق سەنئەت ئەسىرلىرى ـــ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مەنتىقىي پىكىرلەر ۋە بەدئىي قاراشلار

ئابلەت ئۆمەر

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىي يادىكارلىقى ـــ «قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقىدىكى مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ مەزكۇر نادىر ئەسەر بارلىققا كەلگەن مۇقەددەس جايدا، شۇنداقلا ئاپتور يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئانا يۇرتى ئەزىزانە قەشقەر (ئوردوكەنت) دە ئۆتكۈزۈلگەنلىكى كىشى قەلبىنى شادلىققا چۆمدۈرىدىغان زور بىر خۇشاللىق ئىش. بۇ ئەدەبىيات تارىخىغا مەڭگۈ ئۆچمەس قىلىپ ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغۇسى.

بىزنىڭ مۇشۇ كۈندە بۇ سورۇنغا جەم بولۇپ، ئالتۇن كىتابىمىز «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشىمىزدە ئۆز دەۋرىدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىم. مۇتەپەككۇر ۋە تالانتلىق ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپقا مۇشۇنچىلىك چوڭقۇر ھۆرمەت، ئىھتىرام ۋە

ئىلتىماس كۆرسەتلىشىمىز پارتىيىمىزنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى بەكلىگەن شانلىق سىياسەتنىڭ مەھسۇلى؛ جەمئىي مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىي مىراسلىرىنى قىرغىيدىن «سول» ئېقىمغا خاتىمە بېرىلىپ، مۇنەۋۋەر مەدەنىي مىراسلارنى قەزىش، رەتلەش ۋە ئۇلاردىن ئوزۇق لىنىشقا پارلاق مەنزىرە ئېچىپ بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. «ھەقىقەتەن باشلانماقتا — بىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق زامانى، يوقالغاچقا جاھالەتنىڭ تۇمانى».

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇ بىلىك» پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى، كۆرگەنلەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ. ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چىقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولمىغىنى يوق.» دەپ گەن ئىدى. مەنمۇ پەقەتلا ئۆزۈم كۆرگەن كوچا، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەزى مەنتىقىي پىكىرلەر ۋە بەدىئىي قاراشلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتسەم.

1. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مەنتىقىي پىكىرلەر

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى، ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىم ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ مۇكەممەل قامۇسى. چۈنكى، ئۇنىڭدا قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى رېئال

ئىجتىمائىي تۈرمۇش چىن ۋە ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلۈپلا قالماستىن، تارىخ، پەلسەپە، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق، دىن، مائارىپ، مېدىتسىنا، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىلىم ئاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھەممىسى توغرىلىق مۇپەسسەل ۋە ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە نامايان قىلىنغان بارلىق رېئال تۈرمۇش مەنزىرىلىرى چۈڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىپىۋى پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى شېئىرىي تىل ۋە بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، داستان شەكلىدە گەۋدىلەنگەن. مەلۇمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئالدى بىلەن بىر نادىر ئەدەبىي ئەسەر، مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر. ئۇ، روشەن، جانلىق بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق تەبىئەتتىكى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ھەر خىل ۋەقە، ھادىسە ۋە كۆرۈنۈشلەرنى ھەقىقىي تۈردە قايتا ئىپادىلەپ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە مەدەنىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۈركۈك سىنىپلار، تەبىقىلەر ۋە ھەر خىل شەخسلەرنىڭ روھىي قىياپىتى ۋە ئارزۇ - ئارمىنى، شۇنىڭدەك رېئال مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق كىتابخانلارنى تارىخ، رېئاللىق، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك ھايات توغرىسىدىكى تۈركۈك بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ.

ئىنقىلابىي دېموكرات ۋە ئاتاقلىق تەنقىدچى چىرنىشېۋسكىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى «تۈرمۇش دەرسلىكى» دەپ ئاتىغانلىقى، ۋ. ئى. لېنىنىنىڭ

ل. تولستويني «رؤس ئىنقىلابىنىڭ ئەينىكى» دەپ باھالىغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى مانا شۇ يەردە.

ماركس ئەنگلىيەنىڭ رېئاللىست يازغۇچىلىرى چارلىز دىككىنس، چارلوتتى برونتى خانىم ۋە ھاككى خانىملار ھەققىدە. توختالغاندا، ھازىرقى ئەنگلىيەنىڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ھېكايە رومانچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر، تەسىرلىك كىتابلىرىدا دۇنياغا ئېچىپ بەرگەن سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھەقىقەتلەر، بارلىق كەسپىي سىياسىئونلار، سىياسىي ئوبزورچىلار ۋە ئەخلاق شۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئېچىپ بەرگىنىدىنمۇ كۆپ بولىدى.» ① دېگەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلىرىنىڭ سالمىقىنىڭ زورلۇقى، ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئىدىيۋىلىكىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇكسەكلىكى جەھەتتىن، شۇنداقلا جاھان ئەدەبىياتىدىكى ئورنى ۋە تەسىرى جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق نەمۇنىسى بولۇش بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ قىممەت باھالىق سەنئەت ئەنگۈشتىرى.

ئېنىن: «ھەرقانداق مىللىي مەدەنىيەتتە ئىككى خىل مىللىي مەدەنىيەت بولىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە گەرچە تەرەققىي تاپمىغان بولسىمۇ، بەزى دېموكراتىزملىق، سوتسىيالىزملىق تەركىبلەر بولىدۇ. چۈنكى، مىللەتلەرنىڭ ھەرقاندىقىدا ئەمگەكچى ئاممىمۇ،

① ماركس: «ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى»

ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئاممىمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەرت - شارائىتى مۇقەررەر هالدا دېموكراتنىڭ ۋە سوتسىيالىستنىڭ ئىدىيە ستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ابكىن هەربىر مىللەتتە بۇرژۇئا مەدەنىيىتى (كۆپ ساندىكى مىللەتلەردە يەنە گېزەتلەر ۋە دىنىي هوقۇقچىلىق مەدەنىيىتى) مۇ بولىدۇ. بۇ، بىر «تەركىب» لا ئەمەس، بەلكى هۆكۈمرانلىق ئۇسۇل بىر «تەركىب» لا ئەمەس.» ① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى تۇرمۇش، ئىدىيە، ئارزۇ ۋە مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، خەلق كۆكۈل بۆلىدىغان زور ئىجتىمائىي مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، خەلقنىڭ ئەقىل پاراسىتىنى بېيىتىشقا ۋە ساغلام پەزىلەتنى بىلدۈرۈشكە پايدىلىق بولغان، كەڭ خەلق ئاممىسى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان، كۆچلۈك دېموكراتىك خاھىشقا، خەلقچىللىككە، مەربىپەتپەرۋەرلىككە ئىگە بولغان مۇنەۋۋەر ئەسەر بولۇپ مىللىي مەدەنىيىتىمىز ئىچىدىكى بىر ئېسىل گۆھەردۇر.

داستاندا قاراخانىلار خانلىقىدىكى رېئال تۇرمۇش مەسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر، يەنى هەر خىل قاتلاملارغا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ، خاندىن تارتىپ

---

① لېنىن: «مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى تەنقىدىي پىكىر»، «لېنىن ئەسەر - لىرى» 20 - توم، خەنزۇچە نەشرى 6 - بەت.

مەدىكارغىچە بولغان ھەر خىل كىشىلەرنىڭ كۆزقا
راش، ئەخلاق ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى توغرا ئىزغا سېلىش
نىڭ زۆرۈرلۈكى، قاراخانىلار جەمئىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان يىمىرىلىش خەۋپىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تىنچ، بەخ
تىيار، پەزىلەتلىك ۋە ئادىل غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش
نىڭ مۇھىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ۋە ھامىيسى بولغان شاھنى «كۈنتۇغدى» دېگەن سىمۋوللۇق نام بىلەن ئاتاپ، ئۇ-
نىڭ جىمى پۇقراغا خۇددى كۈنگە ئوخشاش تەكشى نۇر چې-
چىشىنى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت يولغا قويۇشىنى، ئادىل
قانۇن يۈرگۈزۈشىنى ۋە يۇقىرى مەلۇماتلىق، پەم - پا-
راسەتلىك، يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇشىنى
ئۈمىد قىلىدۇ.

217 جاھان تۇتقىلى ئەر ئۇقۇشلۇق كېرەك،
كېرەك يۈرت سوراشقا ئەقىل ۋە يۈرەك.

284 پەزىلەت كېرەك مىك تۇتۇشقا جاھان،
قۇلان تۇتقىلى، كور، كېرەك ئارسلان.

شائىر فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قات
لاملار ئوتتۇرىسىدىكى رېئال مۇناسىۋەتتە، شاھنىڭ رو-
لىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ

گۇلمىنىشى، خەلقنىڭ پاراۋانلىشىشىدا مۇھىم كۆۋرۈك
لۇك ھەم ۋاستىچىلىك رول ئويناپدىغان بەزى ئەمەل
دارلارغا قويۇلىدىغان تەلەپلەرنى ئىجابىي جەھەتتىن
بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن سەلبىي جەھەتتىن مۇنۇ-
لارنى جىكىلەيدۇ:

2012 گازەل بولمىسا بەگدە خۇي، سۆز ۋە تىل،
ئۇ ئەلدە تۇرالماي قاچار بەخت، بىل.

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

شائىر ئۆز داستانىدا «ھىممەتلىك بولۇش، ياخشى-
لىق قىلىش پەزىلەتىنىڭ شەرتى»، «خەلقنى پاراۋان
قىلىش ھاكىمىيەتنىڭ مەقسىتى»، «ئەل نەزىرىگ
ئېرىشمەك ھاناللىقنىڭ ئاساسى»، «ياخشىلىق — ھايات شادـ
لىقى، ئۆمۈر شەبنىمى، دۇنيا گۈزەللىكى»، «ئەل نەزىرى —
خانلىق سەلتەنەتنىڭ ئاساسى»، «پارىخورلۇق — دۆلەتنىڭ
نومۇسى» دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، ئەسكەرلەرنىڭ سەركەردىسى
باش قوماندانىدىن ئارسىلاندەك يۈرەكلىك ھەم قەھرـ
لىك، قاپلاندەك بىلەكلىك، بۆرىدەك كۈچلۈك، ئېيىقتەك
ئېتىلغاق، قوتازدەك سۈرلۈك، تۈلكىدەك ھەيىار، نار
تۆگىدەك ئۆچلۈك ساقلىغۇچى، قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنا
تىكىلگۈچى... » بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ يەنە پۇـ
قۇكچى (كاتىپ) ھەققىدە:

2674 ئەگەر بولسا خان قانچە ئالتۇن ئۆزى،
كېرەكتۇر پۇتۇكچى يازارغا سۆزى.
دەپ يازىدۇ ھەمدە يۇقىرىدىكى ئۇچ مۇھىم شەخسنىڭ
رولىنى خۇلاسىلەپ مۇنداق بايان قىلىدۇ:
2418 ۋەزىرلىك بېرىدۇر، ئۇنىڭدا قەلەم،
قىلىچ تۇتنى بېرسى، قولىدا ئەلەم.

2426 بولۇر تەڭ قىلىچ بىرلە يۈرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئوڭماس ئەل تۇتقىلى.

داستاننىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭ
دا بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ يارىتىقۇچىسى،
دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان تۆۋەن قات
لامدىكى ئەمگەكچىلەردىن دېھقانلار، چارۋىچىلار ۋە باش
قا ھۈنەرۋەنلەرگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن بولۇپ،
شائىر ئۇلارنىڭ غايەت زور رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش
بىلەن بىللە ئۇلارنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن (مىسال قىس
قارتىلدى).
شائىر ئۆز داستانىدا ئالىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى
ئەل - يۇرتنى گۈللەندۈرۈشتىكى ئۇلۇغ تۆھپىسىگە
قايىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىشىلىك رولىنى مۇئەييەنلەش
تۈركەن.

4341 يانا بىر كۈرۈھ ئۇ ئالىملار ئېرۇر،
ئۇلار ئىلمى خەلقنىڭ يولىن يورۇتۇر.

4352 ئۇلاردىن كېرەكى ساڭا ئىلىمدۇر،
يېتە كەلەپ، ساڭا ھەق يولىن كۆرسىتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا شاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىغا بىر قاتار ئاقىلانە تەلەپلەرنى قويۇش بىلەن بىللە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ئەزالىرىنىڭمۇ باتۇر، ۋىجدانلىق، ئاق كۆڭۈل، راستچىل، سەمىمىي، ھەققانىيەتچىل، ئۆز ئارا كۆيۈنچان بولۇشنى، ئارزۇ-ئارمانلىرىغا يېتىش ئۈچۈن بىلىم - ھونەر ئېگىلەشنى نەسىھەت قىلىدۇ. ۋە ئۇلارنى «ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زور خىسلەت» دەپ ھېسابلايدۇ. مانا بۇلار شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى ئىلغارلىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ، گەرچە ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىزم دەۋرىدە ياشىغانلىقى بىلىنمۇ، تاكى ھازىرغىچە بەلگىلىك رېئال ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئەنە شۇ يەردە. شائىرنىڭ دۆلەتنى ئىلىم - مەرىپەت ئوستىگە قۇرۇش، دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش، شاھتىن تا جەمىكى پۇقرالارغىچە ئىلىم - پەن ۋە ھونەر ئېگىلەش توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى، يەنى ئاپتورنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك كۆزقارىشى ئەك قىممەتلىك بولۇپ، بەلۇم تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. يۇسۇپ

خاس هاجىپ داستاندا ئۇلۇغ بىر مەرىپەتپەرۋەر سۈ-
پىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ ئالدى بىلەن داستاننىڭ
ماۋزۇسىدا ۋە باش تېمىسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، «بىلىم — كۈچ» دېگەن ئىلمىي
ھۆكۈمنى XVI ئەسىردىكى ئەنگلىيە مۇتەپەككۇرى بې-
كون ئوتتۇرىغا قويغانلىقى راست. ئەمما، «قۇتادغۇ بىلىك» —
ئىنسانغا بەخت ـ سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم دېگەن
بۇ ئىلمىي ھۆكۈمنى مۇتەپەككۇر شائىرىمىز يۈسۈپ
خاس ھاجىپنىڭ بېكوندىن 500 نەچچە يىل ئىلگىرى
ئوتتۇرىغا قويغانلىقىمۇ تارىخىي پاكىت. ئۇ، ئاللىبۇرۇن-
لا ئىلىم ـ پەن بىردىنبىر توغرا يول، بۇ ئارقى-
لىق كىشىلەر بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىدۇ، ئارزۇ ـ ئار-
مانلىرىغا يېتىدۇ. بىلىم ئىنسانلار ئەقلىنىڭ مېۋىسى ۋە
مەنىۋى ھاياتنىڭ ئوزۇقى. كىشى تۇغۇلۇپلا بىلىملىك
بولمايدۇ، تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق بىلىمگە ۋە
ئەقىل ـ پاراسەتكە ئېرىشەلەيدۇ، بىلىم كىشىلىك جە-
مىيەتنى ئالغا ئىلگىرىلىتىدۇ دەپ ھېسابلىغان. ئۇنىڭ
بىلىم توغرىسىدىكى چوڭقۇر مۇھاكىمىسى ھېلىمۇ ئە-
تايىدىل ئۆگىنىشكە ۋە قىبلىنامە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

157 بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىنى بولۇر،
داۋالانمىسا ئۇ تىرىكلا ئۆلۈر.

211 كىشى كۆڭلى تۇپسىز دېڭىزدەك ئېرۇر،
بىلىم ئۇنچە ئوخشاش تۇۋىدە ياتۇر.

دېگەزدىن چىقارمىسا ئېنىچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز بولۇپ ئۇنچە سايى تېشى.

شائىر ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنى ئىلاھ قىلىش، بىلىم-
مەرىپەت ۋە مەدەنىيەتنى يېڭىدىن يارىتىش، جەمئىيەت-
تىكى ناھەقچىلىكنى ۋە ناچار ئىللەتلەرنى ئېلىم - پەن
ئارقىلىق تۈزىتىش توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ئۆزئارا
زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى
جاھالەتلەرگە ۋە نادانلىققا قارشى ناتسىئونالىزم
(ئەقىل - ئىدراكچىلىك) كۆزقارىشىنى تەرغىب قىلىدۇ.
ۋەھالەنكى، جەمئىيەتتىكى تەكشىسىزلىك ۋە ناچار ھا-
دىسىلەرنى پەقەت ئېلىم - پەن بىلەن ئۆزگەرتىشكە
ئۇرۇنۇشنىڭ ئۆزى مەسىلىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ
بېرەلمەسلىۋى، خەلق فېئودالىزم ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان نا-
دانلىق ۋە دىنىي خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بىر
شارائىتتا ئېلىم - پەننىڭ رولىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئۆزى
بىر خىل ئىلغارلىق ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكتۇر.

شائىر دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن، مەم-
لىكەتنى تاجاۋۇزچىلىق ۋە ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن
ساقلاش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەسكەر - قوشۇن قۇرۇش، مال -
دۇنيا، ئىقتىساد بىلەن تەمىنلەش ئۇچۇن خەلقنى بېيىپ
تىش بىردىنبىر يول ئىكەنلىكىنى، خەلقنى بېيىتىش
نىڭ توغرا يولى بولسا ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشتىن ئىبا-
رەت ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئۇ قانۇن توغرىسىدا
مۇنداق بايان قىلىدۇ:

3463 ئادىل قانۇن - كۆككە بىر تۇرۇك تىرىۋە:
بىزۋاسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىتمەيدۇ.

3464 يېرى ئۇرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات رەسمنى بۇزاتتى خورداً.

شائىر ئادالەت ۋە قانۇننىڭ سەۋەنى بولغان شاھنى قويچىغا ئوخشىتىپ، خەقتە خۇددى قويىنى قويغا كۆيۈنگەندەك مېھرىبان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

1412 خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چۇپان،
چۇپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەققەتەن مۇ قەدىمكى زامانىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى. ئۇ، ئىنسانىيەت دۇنياسى، دۆلەت، جەمئىيەت، ئەدەب - ئەخلاق، ئىسلام - مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت نۇقتىسىنەزەرلىرى جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كامالەتكە يەتكەن چوڭقۇر پىكىرلىك مۇتەپەككۇرى بولۇشقا مۇناسىپ. چۈنكى، ئۇنىڭ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى، يەكى بىلەن كونا، ئىچكى ئامىل بىلەن تاشقى ئامىل، ھالاۋەت بىلەن جاپا، قېرىنداش بىلەن ياماندىق بىلەن ياخشىلىق، ھايات بىلەن مامات توغرىسىدىكى چوڭقۇر ۋە مۇپەسسەل كۆزقارىشلىرىدا ساددا دېئالېكتىكىلىق پىكىرلەر روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بىز بۇ كۆزقارىشىمىزنى ئىسپاتلاش

ۇزچۇن داستاندىكى ئالاقمدار بايانلاردىن پەقەت بىر-
دىنلا بەيىتىنى مىسال كەلتۈرىمىز:

689 پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يەكىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

5109 ئىلىگ سەن قارىماكىشى تېشىغا،
ئىچىگە قارا ھەم ھەچپىي ئىشىغا.

1087 چىقىشقا چۈشۈش بار، ئىگىزگە باتمق①،
سۆيۈنچكە قايغۇ-غەم، ئاچچىقلا تاتمق②.

731 ئاي ئاۋۋال تولاسۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

434 ھالاۋەت ھەمىشە جاپا بىرلەدۇر،
سۆيۈنۈش قايغۇلە دائىم تەڭ يۈرۈر.

2250 قارا تۈن، يورۇق كۈن ئاراسى يىراق،
يېشىل سۇ قىزىل ئوتقا بولماس قوناق③.

4818 سەن ھەيلى بەگ بول يا ھەيلە، بول بىر قۇل،
قالالماسسەن ئۇزاق، ئۆلۈم توسار يول.

---

① باتمق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) چوڭقۇرلۇق، ئوي پەر.
② تاتمق — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تاتلىق، لەززەت.
③ قونۇق (قوناق) — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) قونۇچى، مېھمان.

روشەنكى، داستاندا ئىپادىلەنگەن بەدىئي ھەنتىپ تەلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ۋە ئىلغار پەلسەپىۋى پىكىر- لەردە بىرقاتار پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي ھەم پىداگوگىكا لىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە يورۇنۇپ بە- رىلگەن بولۇپ، ئۇلار يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ پۇتكۇل پەلسەپىۋى ئىجتىمائىي قاراشلىرىنىڭ مېغىزى ھىسابلىنىدۇ.

ئۆتكەنكى ھەرقايسى دەۋرلەردە بارلىققا كەل- گەن ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيلى قايسى بىر دەۋرنىڭ ۋە مەيلى قايسى سىنىپنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھېچقايـ سى دەۋر ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتەلمىگەن. شۇڭا، ئۇلاردا ھامان ئۆز دەۋرى ۋە سى- نىپىنىڭ چەكلىملىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنداق بول- غانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۆتمۈش دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئەسەرلەرنى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتقا قويۇپ، ھاركىسزملىق، ماتېرىيالىزملىق تارىخىي قارىشى ئار- قىلىق تەكشۈرۈپ ۋە باھالاپ، ئۇلارنىڭ تارىخىي ئەھـ مىيىتى بىلەن رولىنى ھەمدە چەكلىملىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشىمىز كېرەك.

پەقەت ئاشۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن تارىخىي شارائىتقا بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندىلا، ھەم ئۇنىڭ تارىخىي رولىنى كۆرۈۋالغىلى، ھەم ئۇنىڭ سىنىپىي، تارىخىي چەكلىملىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەسەر ئۇستىدە توغرا ۋە مۇۋاپىق خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ. ھەم ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ئىلغارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ھەم تارىخىي، سىنە-

چې چەكلىملىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش: ھەم ئۇنىڭ تا-
رىختىكى ئىلغار روھىنى ئېتىراپ قىلىش، — ھەم ئۇنىڭ
بۇگۈنكى پاسسىپ تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش قەدىم-
كى مەدەنىي مىراسلارغا تۇتۇلىدىغان توغرا پوزىتسىيە.
ماتېرىيالىزم، ماركسىزم تېخى دۇنياغا كەلمىگەن چاغ-
دىكى ئەسەرلەرنى زور مۇزور ھالدا ماتېرىيالىزم
پرىنسىپى بىلەن ئۆلچەش ياكى قەدىمكى كىشىلەرنىڭ
ئەسەرلىرىدىمۇ ماركسىزملىق دۇنيا قاراش بار دەپ
چىڭ تۇرۇۋېلىش توغرا ئەمەس. نۆۋەتتىكى «قۇتادغۇ
بىلىك» تەتقىقاتىدا تارىخىي ماتېرىيالىزمغا يات بولغان
مۇنداق پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇلنى تەشەببۇس قىلماسلى-
قىمىز، سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت-
يارىتىش، ئىلىم - پەننى يۇكسەلدۇرۇش ئۈچۈن ياجىن
چىقىش نۇقتا قىلىپ، قەدىمكى كلاسسىك ئەدەبىي ئە-
سەرلەرگە توغرا ۋە ئىلمىي باھا بېرىپ، ئۇنىڭ ئىلغار
تەرىپىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، پاسسىپ تەرىپىگە جىددىي مۇ-
ئامىلە قىلىپ، كىتابخانلارنى كلاسسىك ئەسەرلەرنى تار-
خىي ماتېرىيالىزملىق توغرا كۆزقاراش بىلەن ئوقۇش-
قا ۋە ئۇنىڭدىن توغرا خۇلاسە چىقىرىشقا يېتەكلىشىمىز لازىم.

مۇشۇ جەھەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ
بىلىك»تە سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى
مەسىلىلەرگە دائىر بىر قاتار قىممەتلىك پىكىرلەرنى
ئوتتۇرىغا قويغان. خەلقنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلارغا
بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى ئەكىس - ئوقاي يول بىلەن

ئەكس ئەتتۇرگەن. خەلقنىڭ كۆڭچ ـ قۇۋۇنتى، ئەقىل ـ پاـ
راسىتىنى، ئەخلاقىي پەزىلىتىنى ھەدھىيىلىگەن. ئىلىم ـ
پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى تۇرتكىلىك رولىنى
ئۇلۇغلىغان بولساقمۇ، ئەمما ئۇمۇ ئۆز دەۋرى ۋە سىنىـ
پنىڭ چەكلىمىسىدىن خالى بولالمىغان، ھالقىمۇ ئۆتەلـ
مىگەن. ئۇنىڭ تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:
بىرىنچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇراخانلار جەمـ
ئىيىتىنى «بىۋاسىتە بىلەن قوزا بىر ئېرىتتا سۆز ئىچىدـ
غان»، «پادىشاھ ئادالەت ۋە قانۇننىڭ ھامىيسى بولغان»،
«ئادالەت ــ پادىشاھ بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىـ
ۋەتنىڭ ئۆلچىمى بولغان»، ئىقتىساد، ھۈنەر ۋە ئىلىم ـ
پەن گۈللەنگەن، دۆلەت مۇداپىئەسى گۈللەنگەن، خەلق
بايلىقى بولغان غايىۋى دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشـ
نى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، «دۆلەتنى تۇزەش ئۈچۈن،
ئالدى بىلەن ئادالەتلىك پادىشاھنىڭ بولۇشى»نى، «پاـ
دىشاھ، ئادىل سىياسەت، قەتئىي قانۇن يۈرگۈزگەندىلا،
ئەلنى گۈللەندۈرگىلى بولىدىغانلىقى»نى، «ئادالەت ھەمـ
مىگە قارىتا بىردەك مۇئامىلە بولۇشتا ئىپادىلىنىدىغانـ
لىقى»نى، «مەملىكەتتە ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈلسە ئەل
ئامانلىق تاپىدىغانلىقى، يامانلار ھوقۇق تۇتسا يۇرت پاـ
راكەندە بولىدىغانلىقى» نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ ئاپـ
تورنىڭ ئېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىچىدىكى دېموكـ
راتىك خاھىشتىكى ئىلغار مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى
كۆرسىتىدۇ.
شائىرنىڭ ئەنە شۇنداق غايىۋى جەمئىيەتكە تەشنا

لىق بىلەن ئىنتىلىشى دەل ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتىن
پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان، ئەخلاق جەھەتتىن چىرىكلەش
كەن، ئۇرۇش - جاڭجاللار كۆپەيگەن، خەلقنىڭ ئېغىر
كى ئالۋاك - ياساق ۋە زۇلۇم، ئوقۇبەت كۈچەيگەن
قاراخانىلار خانلىقىنىڭ رەزىل زوراۋانلىقىغا بولغان نارا
زىلىق، بىزارلىقى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشىنى ئىپادىلەي
دۇ. مۇشۇ نۇقتىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىلغار ئەھمىيەتىگە
ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم. ئەمما،
شۇنىمۇ ئېنىق كۆرۈشىمىز كېرەككى، بۇ خىل غايىۋى
جەمئىيەت فېئودالىق دەۋرىدىكى فېئودالىق ئىقتىسا
دىي بازىس ئاساسىدىكى دېھقانلارنىڭ ۋە شەھەر ئاھالە
لىرىنىڭ بىر خىل خىيالى. ئۇتوپىيىلىك ئىدىيىنىڭ
ئىنكاسى بولۇپ، بۇ خىل غايە ھەر قانچە گۈزەل بول
سىمۇ، ئەلۋەتتە، خەلقنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئەمە
لىي چىقىشى يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈس
تىگە، فېئودال پادىشاھلار ۋە ئەمەلدارلارغا نەسىھەت قى
لىش يولى بىلەن بۇ ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى تېخى
مۇ بولمايدۇ. لېنىن: «ئىككى ئۇتوپىيە» دېگەن ئەسىردە
«ئۇتوپىيە ئۇنى يوق نەرسە، خىيال، ئويدۇرما ۋە چۆچەك»
دېگەن ئىدى. روشەنكى، يېڭىچە خاس ھاجىپ تەر
غىپ قىلغان «غايىۋى جەمئىيەت»، «خىيالىي دۇنيا» مۇ
ئەينى ۋاقىتتا ئەمەلگە ئاشمايدىغان، شۇنداقلا تارىخ
نىڭ تەرەققىياتىغا تەتۈر تاناسىپ بولغان بىر خىل
خام خىيالدىنلا ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى قاراخانىلار
خانلىقىنىڭ يىمىرىلگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى.

مۇنى دەۋر ۋە سەنەپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ خەل تارىخىي چەكلىمىلىكنى توغرا تونۇش لازىم.

ئىككىنچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن ئازغىنە كەم 1000 يىل ئىلگىرى ياشىغانلىقى، ئۇز داستانىنى ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان بىر شارائىتتا يازغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئۇزى كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىزھار قىلغاندەك: «خەيىر خەزلىخ ئەر» (تەقۋادار مۇسۇلمان) بولغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە ئەسەرنىڭ بەزى سەھىپىلىرىدە تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇش توغرىسىدا مۇپەسسەل ئاتىستىك ۋە ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئالىم، پەيلاسوپلىرى تېخى يېشىپ بېرەلمىگەن يەلپۈگۈچ، سىياسىي مەسىلىلەرنى يۇرۇتۇپ بېرىپ، يۇنان - رىم پەلسەپىسىدىكى ماتېرىيالىستىك ئېقىملارغا، فارابى ۋە ئىبن سىنانىڭ ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بەزى ئىدېئالىستىك خاھىشلاردىن خالى بولالمىغان.

692 تۆرەلگەن نېمەلەر بارى يوقلۇر،
تۆرەلتىكەن بىر ئاللا، نە قىلسا قىلۇر.

3749 خۇدانىڭ قۇلى بىز ھەر ئىككىلىمىز.
بۇ قۇللۇقتا ئوخشاش مەرتىۋىدە بىز.

روشەنكى. شائىرنىڭ داستانى ئىدىئالىسزملىق دۇنيا قاراشنىڭ ئاساسىدىن قۇتۇلالمىغان، شەيئىلەرنىڭ تەقدىرىنى ئاللاغا باغلاپ قويغان. بۇنى ئۇنىڭ قەدىمكى دەۋرنى ئاللاغا مۇتەپەككۇرى ئىكەنلىكى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەھلىل قىلىپ، بۇ خىلدىكى پىكىرلەرنى ئۇنىڭ بىر پۈتۈن ماتېرىيالىستىك خاھىشقا ئىگە كۆز قارىشىنىڭ شەكلى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى، فېئودالىزم دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئەسەرلىرىدە فېئودالىق ئاڭ ۋە ئەدەب-ئەخلاق قارىشىنىڭ روشەن ئەكس ئېتىشى، دېموكراتىك «مېغىز»لار بىلەن فېئودالىق «شاكال» لار ئارىلىشىپ قېلىشى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ھادىسە ئەمەس. شۇڭا ئۇلارغا تەنقىدىي ۋارىلىق قىلىشىمىز كېرەك.

2. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەدئىي قاراشلار

بارلىق نەزەرىيىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ. ئەدەبىيات ھەققىدىكى كۆزقاراش ۋە تەلىماتمۇ ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىنىڭ مەھسۇلى. چۈنكى، ئەدەبىيات ئەمەلىيىتى (ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى ۋە ئەدەبىيات ھادىسىلىرى) ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ، ئەدەبىيات تەلىماتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئاساسلاردىن بىرى ۋە ئەدەبىيات تەلىماتىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىدۇر. ئەدەبىيات تارىخى ئىسپاتلىدىكى، ئەدەبىيات ئەمەلىيىتى بولمىغان بولسا،

ئەدەبىيات توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل نۇقتىئىنەزەر، قائىدە - قانۇنىيەت ۋە تەلىماتلارمۇ بولمىغان بولاتتى، چۈنكى، ئەدەبىيات تەلىماتى قانداقتۇر بىر تۈرلۈم، ئەدەب ياكى تالانت ئىگىسى تەرىپىدىن ھېچقىسىر ئاساسسىز ھالدا قۇرۇقتىن قۇرۇق ئىجاد قىلىنغان ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدىن خۇلاسىلەپ چىقىرىلغان. كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات پائالىيىتى بارلىققا كېلىشى بىلەن بىلا بۇ خىل پائالىيەت تەلەپنى چۈشەندۈرىدىغان ھەر خىل قاراش ۋە پىكىرلەر پەيدا بولۇشقا باشلىغان. بۇ جەرياندا، ئۇنتۇلماس دەۋرلەردىكى ئىلغار مۇتەپەككۇرلار، ئەدەبىيات نەزەرىيىچىلىرى ئەدەبىياتنىڭ رولى، خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى ۋە ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ھەرقايسى جەھەتلەردىن ئىزدىنىپ، خىلمۇ خىل تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، نۇرغۇن مۇھىم كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، ئوخشاشمىغان جەھەتلەردىن ئېچىپ بېرىپ، ئەينى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىجابىي ۋە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. مانا بۇلار ئەدەبىيات تەلىماتى تەرەققىياتى تارىخىدىكى قىممەتلىك مىراسلار بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىزغا ۋە قوبۇل قىلىشىمىزغا تەرزىيدۇ. گەرچە خىلمۇ خىل كۆز قاراشلاردا بەزى ئىدىيالىز مىللىق خاتا نۇقتىئىنەزەرلەر ئارىلىشىپ كەتكەن

بولسمۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەدەبىياتنىڭ رو-
لى، ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتى ھەققىدىكى ئىزھاتلار
بەزى ئېسىل كۆزقاراشلار ئۇچرايدۇ. بۇلارمۇ ئوخشاش-
لا بىزنىڭ تەنقىدىي قوبۇل قىلىشىمىزغا ئەرزيدۇ.

ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتى قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ئەدەبىيات توغرىسىدىكى نۇقتىنەزەرلىرى ۋە ئىستې-
تىك كۆزقاراشلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈ-
رۈپلا قالماي، ئۆتكەن دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات نەزەر-
يىسىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسىنمۇ بەلگىلىك دەرە-
جىدە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ
خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى، مەشھۇر
ئەدىب ئەخمەت يۈكنەكى، تالانتلىق شائىر ئەلىشىر نا-
ۋايى، سەككاكى، لۇتفى، زەلىلى، خىرقىتى، نۇۋىتى، ئاپ-
دۇرېھىم نىزارى قاتارلىق تالانتلىق ئەدىبلىرىمىز ئۆز
ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى
بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات تەلىماتى جەھەت-
تىمۇ قىممەتلىك كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ،
بىزنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ۋە مول مىراسلار بىلەن
تەمىنلىدى. گەرچە ئۇلار ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر
مەخسۇس ئەسەرلەرنى ئاساسەن يازمىغان بولسىمۇ، لې-
كىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تەسى-
رى، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقىمۇ بولغان ئەكس
تەسىرى، ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئەدەبىياتتىكى
ئوبراز ، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلى قاتارلىق مەسىلىلەرنى

بىرقەدەر چۈڭقۇر ۋە مۇكەممەل شەرھلىدى .
مۇتەپەككۇر شائىر، تالانتلىق ئەدەب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شانلىق ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىلغار ئەدەبىيات كۆزقاراشلىرى ۋە مول ئىستېتىك نۇقتىسىنەزەرلەر يالغۇز ئەينى زامانىدىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە تەتقىقاتىغا ئەمەس، ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە تەتقىقاتىغىمۇ، جۈملىدىن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ باشقا شەكىللىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. شائىرنىڭ مەزكۇر ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىلغار ئەدەبىيات كۆزقارىشى بۈگۈنكى مەزمۇنى سوتسىيالىستىك، شەكلى مىللىي بولغان ئەدەبىياتىمىزنى گۈللەندۈرۈشنىڭمۇ مۇھىم بىر ئەينەكى بولۇپ قالغۇسى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسىنى تىكلەشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقەتەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق يادىكارلىقى ۋە تېپىك نەمۇنىسى بولۇشقا مۇناسىپ. چۈنكى، ئۇنىڭدا ئۆز دەۋرىنىڭ مۇئەييەن ئىدېئولوگىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، جانلىق پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان ھەمدە مول ۋە مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىسى ياۋروپا ۋە ئىسلامىزنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن سېلىش

تۈرغاندا، مەزمۇن، ژانىر، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، شېئىرىي قانۇنىيەت ۋە ھەجىم جەھەتتە ئۇلاردىن ئاللىقانداق ئۇستۈن تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كۆزقاراشلىرى ۋە تەشەببۇسلىرىنى شېئىرىي شەكىللەر، ئوبرازلىق ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىش ئۈچۈن، ئادالەت سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى خان، بەخت ۋە ياخشىلىق سىمۋولى بولغان ئايتولدى، بىلىم ۋە ئەقىل سىمۋولى بولغان ئۇگدۇلمىش، گۈزەل ئەخلاق ۋە قانائەت سىمۋولى بولغان ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت پېرسوناژنى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى تۆت سىمۋول سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى ئاشۇ تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىشلىرى، سوئال - جاۋابلىرى ۋە ئىچكى ھېسسىياتلىرى ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆز دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك كۆزقارىشىنى ئىپادىلەشنىڭ ئۆزىگە خاس يېڭى شەكلىنى ياراتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىلەرنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ھەقسىقىي ئىنسانپەرۋەردۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» تە يورۇتۇپ بېرىلگەن كۆزقاراشلاردىن قارىغاندا، ئۇ «كىشىنى سائادەتلىك قىلىدىغان نەرسە بىلىمدۇر»، «ئىنسانىنىڭ كامىللىقى — ئۇنىڭ ئالىملىقىدا»، «كىشى ئەڭ بەدىي ھاياتقا ئۆزىنىڭ قالدۇرغان ياخشى ئىزلىرى بىلەن ئېرىشىدۇ» دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا،

350 كتاب نامى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىك.

قۇتاتسۇن ئوقۇچىغا تۈتسۇن ئىلىك.

دەپ يېزىپ، ئۈچ كتابنىڭ نامىنى «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت-
سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) دەپ ئاتىغان. گەرچە ئۇ،
بۇ ئەسەرنى 18 ئاي ئەجىر قىلىپ، جاپا چېكىپ
ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق شەخسىي غەرەزى
بولمىغان. پەقەت ياخشى نىيەت ۋە ئىنسانىي پەزىلەتنى
مۇھىم دەپ بىلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن مەڭگۈ-
لۈك بىر ئىلمىي ئابىدە قالدۇرۇشنى نىيەت قىلغان. يۇ-
سۇپ خاس ھاجىپتەك مۇنداق ئالىيجانابانە ئالىم ۋە مۇ-
تەپەككۇر دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ كەمدىن
كەم ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ بۇ پەزىلىتىنى داستاندىكى:

6502 تىلەكىم ئەمەس شان - شۆھرەت، ياخشى ئات،
كىشى نەپنى كۈتتۈم، ئۆز ئولسۇن يا يات.

6503 ئوقۇچى ئوقۇسا، مېنى ياد ئېتەر،
ئۇمىدىم: ماڭا ھەم دۇئاسىن بېرەر.

6507 ئۇنۇتما بۇنى سەن ئوقۇپ تىرىكلەر،
قويۇپ دۇنيانى مەن يېپىنغاندا يەر.

دېگەن مىسرالىرىدىن ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ.
بۇيۇك ئەدەبىي ماھارەت بىلەن تىزىلغان بۇ گۈل-

دەستىلەرنىڭ جاھان ئالىملىرى تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ بى باھا گۆھەر ھېسابلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى — ئۇنىڭ شان - شۆھرەتكە بېرىلمىگەنلىكى، مال - دۇنياغا قىزىقمىغانلىقى، پەقەتلا كىشىلەرنىڭ مەدھىيە ياخشى ئۆتۈشىنى ۋە شۇ ياخشى نىيەت بىلەن ئۆز ئارزۇ-سىغا يېتىشىنى كۆزلىگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ گەرچە ئەدەبىيات دې-گەن بۇ ئاتالغۇنى قوللانمىغان ياكى ئۇنى شائىر سۆزى، شائىر تىلى دېگەن ئۇقۇم بىلەن ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىياتنى «ئىنسانغا يول كۆرسەتكۈچى»، «بەخت - سائادەت بەرگۈچى» دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۆز ئەسىرىنى مۇشۇ كۆزقاراش ئاساسىغا قۇ-رغان.

بىزگە مەلۇمكى، چىنلىق — ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ جېنى. بەدىئىي چىنلىق ئوبيېكتىپ رېئال تۇرمۇشنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىپادىلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئىجادىيەتتە رېئال تۇر-مۇشتىن ئايرىلغان ھالدا خالىغانچە ئىش قىلىنىدىغان بولسا، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى تۇرمۇش بۇرمىلىنىدۇ ۋە، ئەسەر-نىڭ ئىجتىمائىي رولى يوققا چىقىرىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئەدەبىيات-نىڭ چىنلىق پرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەي-دۇ. بۇ نۇقتىنى داستاننىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

6627 يۈسۈپ، سەن ياراملىق، دۈرۈس سۆزنى ئېيتە
ياراملسزنى يوشۇر. زەرەرلىك، قارا.

شائىر بۇ يەردە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى چىن ۋە
ھەقىقىي تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شۇ
نىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ شائىلىق ئابىدىسى «قۇتادغۇ
بىلىك»نى يېزىشتىمۇ مۇشۇ پرىنسىپقا قاتتىق ئەمەل
قىلغان.

ئاپتور داستاندا شائىرلار ئۈستىدە مۇنداق بايان
قىلىدۇ:

4396 ئۇلار ماختىسا ئەلگە تارار شۇ پېتى،
ئەگەر سۆكسە كىمنى، سېسىيدۇ ئېتى.

4397 تولا ياخشى تۇتقىن بۇلارنى قاياش،
بۇلارنىڭ تىلىغا ئىلىنما، ئاداش.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىياتنىڭ رولى ۋە يازـ
غۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ بۇرچى ھەققىدە توختىلىپ، تۆۋەنـ
دىكى نۇقتىلارنى تەكىتلەيدۇ:

4392 كىلۇر ئەمدى شائىر، بۇ سۆز تەرگۈچى،
كىشىلەرنى ماختاپ ۋە ھەم سۆككۈچى.

4395 كۆرەرسەن، دېگىزغا كىرۈر كىشىدەك،
كۆھىر، ئىنجۇ، ياقۇت چىقارۇر، دېمەك.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي
رولىنى تونۇپ يەتكەن. يازغۇچى - شائىرلارنىڭ تۇرمۇش
دېگىزىغا چۆكۈپ، تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئوبراز يا-
رىتىپ، جەمئىيەتتىكى ياخشىلىقنى ماختاپ، يامانلىقنى
سۆكۈپ، كىشىلەرگە گۈھەر، ئىنجۇ، مەرۋايىت تەقدىم قىلىش
لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭدىن يازغۇچى -
شائىرلارنىڭ رېئال تۇرمۇشقا چۆكۈپ، تۇرمۇشتىكى
زىددىيەتلەرنى كۆزىتىپ، ياخشىلىرىنى مەدھىيىلەش
ۋە ناچارلىرىنى پاش قىلىش ئارقىلىق ئەل -
يۇرتقا مەنپەئەتلىك بولغان جەددىي مەسىلەر-
گە جاۋاب بېرىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەنلىكىنى كۆ-
رۈۋېلىش تەس ئەمەس. بۇ، ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي
رولى ۋە يازغۇچى - شائىرلارنىڭ بۇرچى توغرىسىدىكى
سادىدا ماتېرىيالىستىك كۆزقاراش بولۇپ، بۇ، يۇسۇ
خاس هاجىپنىڭ تۇپ ئىجادىيەت قارىشىدۇر.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۇزۇننىڭ پۈتكۈل ئىجادىيە
تى داۋامىدا مۇشۇ تۈپ پرىنسىپقا قاتتىق ئەمەل قى-
لىپ، ئۆزىنىڭ ئەينى زامانىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي
ئەھۋالغا بولغان نارازىلىقىنى، ھەممە كىشىنىڭ ياخشى
كىشى بولۇشىغا تەشنالىقىنى؛ پەزىلەتلىك، ئىلىملىك ئىنسانلار
توپى بولۇش ئارزۇسىنى؛ ئادالەتلىك هاكىمىيەت بول-
غان، قوي بىلەن بۆرە بىر ئېرىقتا سۇ ئىچىدىغان ئىنچ
ئىجتىمائىي هايات بولغان بىر دەۋرنىڭ بولۇشىنى جان-
لىق كارتىنىلار ئارقىلىق ئىزهار قىلغان. شۇڭا، ئۇنىڭ
بۇ ئەسىرىگە چىنلىق ۋە سەمىمىلىك، ۋىجدان ۋە ئەقىل-

پاراسەت، قاياق هېسسىيات ۋە لىرىك تۇيغۇلار سەۋدۇ-
رۇلگەن. نەتىجىدە، ئۇ ئىنتايىن ئۆتكۈر قەلەمى، مۇل تە-
پەككۇرى ۋە يۇكسەك بەدىئىي ماھارىتى ئارقىلىق بىر
غەيرىي دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئوبرازىنى سىزىپ چىقالىغان.
ئەدەبىيات ئىدىيىۋى ھېسسىياتنىڭ ئىپادىسى. يازـ
غۇچىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ئوبيېكتىپ شەيئىلەر
(ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى) نىڭ تە-
سىرلەندۇرۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ئۆزىنى تە-
سىرلەندۇرگەن رېئاللىقتىن قاچـۇرۇپ، پەس، چاكىنا
دەۋرگە ماسلاشقان بولسا، ياكى بەزى ساختا ئەسەر-
لەرنى ئۇستىلىق بىلەن يازغان بولسا، بۇگۈنكىدەك دۇنـ
ياۋى شۆھرەت قازىنىپ، كىشىلەر قەلبىدىن مۇنـچىلىك
زور ئورۇن ئالالمىغان بولاتتى. دېمەك، ئەدىب ئۆز-
مۇشتىن چەتنىمەي، بەلكى تۇرمۇشقا يېقىنلاشـ
قاندىلا، نۇر چاقناپ تۇرىدىغان ئۆلمەس ئەسەرلەرنى
يارىتالايدۇ.

مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادـ
غۇ بىلىك» داستانىدا، شائىرلار ۋە شېئىرىيەت توغرىسـ
دا چوڭقۇر ۋە مۇپەسسەل كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا
قويغان. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنى
تۇزەش، خەلقنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن،
پۈتۈن ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى سەرپ
قىلىپ، بىجانىدىل ئىشلىگەنلەرنى ياختىغانلار ۋە ئەل ـ
يۇرتنى ئۇنتۇغان زالىم ـ بەگلەرنى ھەمدە ئادالەتـ
سىزلىكنى رەھىمسىزلىك بىلەن قامچىلىغانلار شائىر دې-

گەن نامغا مۇناسىپ، ئەكسىچە ئىش كۆرگەنلەر بۇ مۇ-
قەددەس نامغا مەنسۇپ ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ نەزـ
رىچە شائىر ــ سۆز تەرگۈچى، ياخشىلىقنى ماختاپ،
يامانلىقنى سۆكىۈچىدۇر.

4393 قىلىچتىن ئىتتىكرەك بۇلارنىڭ تىلى،
قىلدىنمۇ نازۇكراق تەپەككۇر يولى.

دەرۋەقە شائىرنىڭ تىلى قىلىچتىن ئىتتىكرەك بو-
لۇشى، دات باسقان گال پىچاقتەك بولۇپ قالماسلىقى،
چاپسا دەرھال كېسىشى لازىم، شۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ
تەپەككۇرى تېخىمۇ نازۇك بولۇشى كېرەك. چۇنكى، ئۇ
ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىدۇ. ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسە
ھېسسىياتتىن ئايرىلمايدۇ. شائىر پەقەت ئۆز قەلبى
كەچىلەك ھاياجانلاندۇرىدىغان تۇرمۇش ۋەقەلىرى بىلە
ئىلھام كۆزقاراشنى بىرلەشتۈرگەن، ھېسسىيات بىلەن
ئىدراكنى جىپسلاشتۇرغان، ياخشى ـ يامانىنى ئېنىق
ئايرىپ. مۇھەببەت ھەم نەپرەتنى توغرا ئىپادىلىگەن
چاغدا، يۈرەكنى تىترىتىدىغان ياخشى شېئىرلارنى يازغە-
لى بولىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئۆز داستانىدا:

4394 نەپىس ھەم تەرەن سۆز دېسەك ئوقايسەن،
بۇلاردىن ئىشتىكسەن، ئۇقۇلۇر كېيىسەن.

دەپ بايان قىلىپ، شېئىرنىڭ تىلى گۈزەل، مەنە

سى چوڭقۇر بولۇشى لازىملىقىنى تەكتلەيدۇ. چۈنكى، شېئىر تىلى گۈزەل بولغاندىلا، كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ؛ چوڭقۇر مەنىلىك بولغاندىلا، ئوقۇرغۇچىلارغا كۈچلۈك مەنىۋى ئوزۇق بەخىش قىلالايدۇ. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ شېئىر يېزىشنى دېڭىز ئاستىغا چۈشۈپ گۆھەر، ئۇنچە ـ مارجان سۈزگەنگە ئوخشاش جاپالىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۈيۈك غايىۋى جەھەتتە بەرپا قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ھاياتقا چوڭقۇر يۈزلىنىپ، ئىلھام دېڭىزىنىڭ قاينىمىدا ئۈزۈپ، ئەنە شۇنداق ئېسىل گۆھەر، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى سۈزۈپ ۋە ئۇنى نەزمە يېپىغا تىزىپ، ئىنتايىن گۈزەل زۇننارلارنى ياساشنىڭ شانلىق ئۇلگىسىنى ياراتتى. ئۇنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ياسىغان زۇننار ۋە گۈلدەستىسى ـ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 1000 يىلدىن بۇيان كىشىلەرنىڭ كۆزىنى چاقنىتىپ ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، مەڭگۈ خۇش پۇراق چېچىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقى ۋە جاھان ئەدەبىلىرىنىڭ چەكسىز ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ يەردە. شۇڭا ئۇ، يالغۇز جاھانشۇمۇل قامۇس، ئەدەب ـ ئەخلاق دەرسلىكى بولۇپلا قالماي، بەلكى پارلاق كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەدىمي نەمۇنىسى. كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ شانلىق ئۇلگىسىدۇر.

شېئىرىيەت ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ

يۇقىرىي تۈرى بولۇپ، سەنئەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى كۆرسىتىدۇ ۋە سەنئەتنىڭ ھەر بىر ئاممىلىرىنىڭ مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، سەنئەتنىڭ ھەر بىرىگە ئايرىم رەۋىشتە بېرىلگەن ھەممە ۋاستىلەردىن تولۇق پايدىلىنىدۇ. شېئىرىيەتنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان داستان بەلگىلىك تارىخىي دەۋرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان مۇكەممەل سىيۇژېتقا ۋە پېرسوناژ خاراكتېرىگە ئىگە چوڭ ھەجىمدىكى شېئىرىي ئەسەر بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدىكى ۋەقە، پېرسوناژ، مەنزىرە كۆرۈنۈشى ۋە ھېس - تۇيغۇلار شائىرنىڭ كۆچلۈك بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرى ئارقىلىق يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. شائىرلار داستاندا رېئال ھاياتتىن ھاسىل قىلغان تونۇشى ۋە تەسراتىنى ئوخشىتىش، تەمسىل، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كونكرېت، جانلىق ۋە يارقىن تەسۋىر لەيدۇ. بۇ جەھەتتە، داستان يالغۇز ئۆز دەۋرىدىكى بەدىئىي ئىجتىمائىي ئەدەبىياتنىڭ، جۈملىدىن داستانچىلىقنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى شېئىرىيەت ۋە داستانچىلىق ئىجادىيىتىگىمۇ نەمۇنە بولالايدۇ. ئۇنىڭدىكى كۆچلۈك شېئىرىي مىسرالار بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ ھەقىقىي كىرىستالى ياكى سەمەرىسى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنى ئوقۇغان كىشى ھەقىقەتەن بىر - بىرىدىن گۈزەل، بىر - بىرىدىن جۈلالىق ئۇنچە - مارجانلار بىلەن تولغان قىممەت باھالىق گۆھەرلەر بىلەن تولغان خەزىنىگە كىرىپ

قالغاندەك ئۇنىڭغا مەنزىل بولمىدۇ ۋە ھاك - تاك بولۇپ قالمىدۇ. دائىم ئىنسان بەقەت مۇل ئىدىيىسىۋى مەزمۇن جەھەتتىلا ئەمەس. بەلكى روھىن بەدىئىي ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ دۇنياۋى كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلىقى ئۈچۈنكى ئىشاتى.

شائىر ئادەم جىسمانىي قۇۋۋەتكە تولغان ياشلىق مەزگىلىدە ئۇنىڭ ئەنىل - بىلىم قۇۋۋىتىنىڭ ئاجىز بولىدىغانلىقىنى، ئەنىل - بىلىم قۇۋۋىتى تولغاندا (قېرىغاندا)، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلىشىدىغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

371 بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى ياي،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق بويۇم بولدى ياي.

مانا بۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئادەم قېرىغاندا جىسمانىي قۇۋۋىتى ئاجىزلاشسىمۇ، ئەقلىي قۇۋۋىتى ئاشىدۇ؛ ياشلىقىدا جىسمانىي قۇۋۋىتى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەقلىي قۇۋۋىتى ئاجىز بولىدۇ، دېگەن ئابستراكت پىكىرنى يا بىلەن ئوقياغا تەمسىل قىلىش ئارقىلىق ئىنتايىن ئوبزارلىق ئىپادىلىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت كۆزقارىشىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى شۇكى، گەرچە ئۇ، ئوبراز دېگەن سۆزنى ئىپتىمىغان، بۇ ھەقتە ئابستراكت شەرھى ياكى بايان بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما

ئادەم ۋە شەيئەلەرنى قانداق تەسۋىرلەش مەسىلىسىگە ئالاھىدە نەزەر ئاغدۇرغان، ئەدەبىياتنىڭ ئوبرازلىقلىقى مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇنىڭ گۈزەللىك، ئىچكى ـ تاشقى گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ مۇناسىۋىتى، گۈزەللىك بىلەن سەتىلىكنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى، ماھىيەت گۈزەللىك بىلەن شەكلەن گۈزەللىك توغرىسىدىكى بايانلىرى ـ پەزىلەتلىك، ئەدەب ـ ئەخلاقلىق، بىلىملىك، ئىنسانپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر كىشىلەرنى مەدھىيىلەش توغرىسىدىكى مۇپەسسەل قاراشلىرى بۇ نۇقتىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ، ئۆز غايىسىنى ئىنسانىيەتتىكى ئالىيجانابلىق، ئېسىل پەزىلەتلىك پېرسونازلارنى قىزغىن مەدھىيىلەش ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ، ئۇنىڭ ئىسسىق تەبىئىك قارىشى ھەمدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت قارىشىنىڭ يادروسى. ئۇنىڭ تونۇشىچە، پۈتكۈل كائىناتتىكى شەيئىلەر ئوبرازى يەقەت ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي غايىسىنى مەركەز قىلىپ يارىتىلماندىلا، ئاندىن مۇكەممەل ئوبراز بولالايدۇ، ئاندىن مۇكەممەل گۈزەللىك ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ نۇقتىنى تەسىسىنەزىرى بۇگۈنكى ئەدەبىيات نەزەريىسىدىكى «ئوبراز ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى، پېرسوناژ ئوبرازى بارلىق ئوبرازلارنىڭ يادروسى» دېگەن تۈپ كۆزقاراشقا تامامەن ئۇيغۇن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت قىممەتلىك تارىخىي مىراسىدا ئىپادىلەنگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاراشلىرى ساددا، روشەن، كونكرېت ھەمدە

جانلىق بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم مەنىۋى بايلىقتۇر. شۇڭ داقلا، ئۇنىڭ بۇ نادىر ئەسىرىدە گەۋدىلەنگەن ئىستېتىك قارىشى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاراشلىرى ئۇنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى قارىشى ۋە پەلسەپىۋى قارىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، بىزنىڭ داۋاملىق ئىزدىنىشىمىزگە ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ـ دەل ماركس: «XI ئەسىردىكى دۇنيادا يازما ئەدەبىياتقا ئىگە مىللەتلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى» دەپ كۆرسەتكەندەك، روسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر تېخى يازما ئەدەبىياتقا تامامەن كۆچۈپ بولمىغان بىر تارىخىي مەزگىلدە يېزىلغان ئىلمىي ئابىدە، ئەمما، تېخى ئاساسەن «قول تەگمىگەن ئابىدە»، شۇنداقلا تۇڭىمىس خەزىنىدۇر. ئۇنىڭ داۋاملىق ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك يېڭى مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشقا خىزمەت قىلدۇرۇش ـ بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز.

丛书的这一辑选入有1986年8月在喀什召开的中国«福乐智慧»学首次学术讨论会基本情况的文章和全国各族学者在会上或会后发表的部分论文·

这些论文专题研究和全面介绍了«福乐智慧»的文学，学术和历史价值，研究范围较广，论点新颖，研究得深刻·

تاريخي مەراس — «قۇتادغۇ بىلىك» 45 قىممەت

پايان «3»

(ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەيسا شاكىر

مەسئۇل كورېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 13.0 تېكىستورما ۋاراقى: 3

1988 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى

1988 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 1960 — 1

ISBN7 — 5373 — 0075 — 5/K·2

باھاسى: 1.40 يۈەن

مۇقاۋىنى ئىشلىگۈچى: غەيرەت خالىق

ISBN7 — 5373 — 0075 — 5/K·2

باھاسى: 1.40 يۈەن